

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

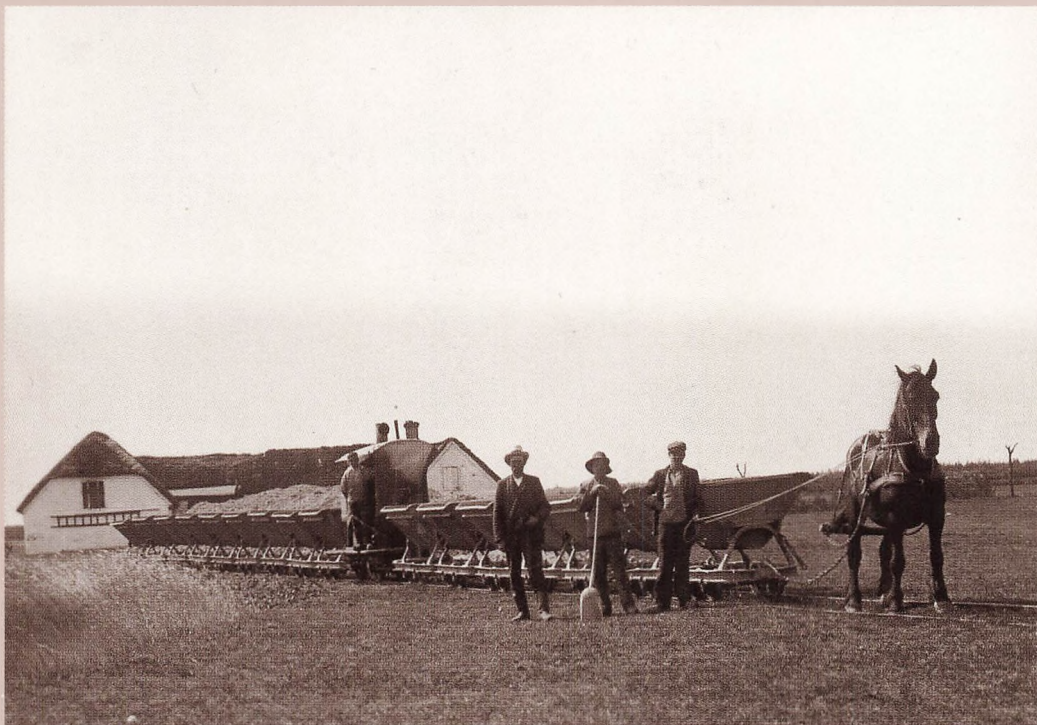
Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

De danske Kalk- og Mergelselskaber

Kalk og mergel gennem tiderne

Udgivet af De danske Kalk- og Mergelselskaber

De danske Kalk- og Mergelselskaber

De danske Kalk- og Mergelselskaber

Kalk og mergel gennem tiderne

Udgivet af De danske Kalk- og Mergelselskaber

Trykt hos Special-Trykkeriet Viborg a-s

Indhold

Forord	7
1. Træk af merglingens historie	9
2. Geologi, kalk og mergel.	15
3. Hedeselskabet tager mergelsagen op.	31
4. Faste mergelbaner i Jylland	47
5. Flyttelige sporbaner	67
6. Selskaber og foreninger fødes.	89
7. De danske Kalk- og Mergelselskaber gennem 85 år	93
8. Samspillet mellem de forskellige transportformer.	155
9. Hedeselskabets arbejde efter 1940	165
10. Appendiks – fortegnelse over mergelselskaber	175
Litteraturliste.	191

Forord

Da vore forfædre for mange år siden indledte det slidsomme arbejde med at mergle deres jord, havde de nok ikke forestillet sig, at kun de færreste af den nye generation i 1995 rent faktisk ved, hvad mergel er.

Om hundred' år er alting glemt...., OG DOG !! I dag har vi dette historiske skrift til oplysning for eftertiden. Bogen er af stor historisk værdi for beskrivelsen af denne epoke i landbrugshistorien, der med De danske Kalk- og Mergelselskabers nedlæggelse nu definitivt er forbi.

Bogen er skrevet i forening af – Jens Brink Pedersen, Grindsted, – Lambert Hansen, Janderup, – Laurids Clausen, Brørup og Ole Holst Nielsen, Viborg. De tre førstnævnte med den baggrund, at de i en lang årrække har virket i deres respektive lokale kalk- og mergelselskaber samt i De danske Kalk- og Mergelselskabers bestyrelse. Sidstnævnte har været Hedeselskabets sagkyndige og foreningens sekretær i de seneste år. Vi skylder disse fire en stor tak for deres indsats.

Dernæst retter vi en tak til entreprenørfirmaet K.L. Kristensen, Varde og specielt til sekretær Dorthe Vind, som har renskrevet en del af manuskriptet.

Endelig en tak til alle sponsorer, uden deres støtte var bogen ikke blevet en realitet. En særlig tak til Det danske Hedeselskab, hos hvem vi igennem alle årene har haft sekretariat.

Brande i maj 1995

Niels Truelsen
bestyrelsesformand

Virksomheder, som har ydet økonomisk støtte
til bogens udgivelse.

Hedeselskabet

Faxe Kalk

Entr. K.L. Kristensen

Entr. Søren Pedersen

Skads m.fl. Herreders Brandkasses fond

Helle Kalkselskabs Fond

Gjerndrup og omegns Mergelselskab

Horsens Vestbaners Mergelselskab

Lunde m.fl. sognes Mergelselskab

Stilbjerg Mergelselskab

Vejrup og omegns Mergelselskab

Vestjydsk Kalkselskab

Viborg amts Kalkselskab

Øgelund Mergelselskab

Træk af merglingens historie

Kendskab til mergel som grundforbedringsmiddel har været kendt fra arilds tid.

Den romerske forfatter Plinius, der levede i det første århundrede af vor tidsregning, fortæller, at hos Gallerne og Briterne er mergling kendt. Han siger herom: *Disse folk lægger så megen vægt derpå, at de ikke er bange for at gå indtil 100 fod ned i jordens skød, for at finde lag af dette værdifulde grundforbedringsmiddel.*

Også grækerne kendte til mergel, men anvendte den kun på kolde og våde jorder. Romerne synes ikke selv at have merglet, men Barro fortæller: *At han på sin rejse til Rhinen og Gallien kom gennem lande, hvor han så markerne gødet med Hvid fossilt ler.*

I England udstedes 1225 den første lov om brug af mergel, der 1283 efterfølges af ny instruks: Det pålægges forpagtere at mergle.

Også dengang var det godsejerne der sad på jorden, og forpagtede den ud, derfor er det forpagtere der får pålægget. Det er også fra England det gamle ordspil stammer: Kalk og mergel giver rig far, men fattig søn.

Tyskland: – 1398 indgår nogle mellemtyrke fyrster en fredsaf tale. I dokumentet hedder det blandt andet: *Alle der graver eller kører med mergel på marken, må ikke angribes under arbejdet, ej heller på vejen frem og tilbage.*

Hvornår mergel først er brugt i Danmark, kan ikke dateres helt præcist, antageligt i første del af 1700-tallet.

L.M. Wedel skriver i 1792 i Samlinger om agerdyrkning og landvæsen, at mergel længe har været brugt i Jylland. I Den danske Atlas, som udkom i årene 1763 til 1781, gøres rede for, at mergel- og kalkforekomster findes mange steder i landet, men af vidt forskellig værdi – Indhold af kulsur kalk, CaCO_3 .

Søren Thestrup fortæller om ejeren af herregården Sindinggård, i Hammerum Herred, Mads Lillelund, at han med stort udbytte merglede sin jord og hvert år lod opgrave i tusindvis af læs.

Om Mads Lillelund, der drev Sindinggård fra 1743-1773, står der i Trap Danmark at: *Ved Kvindevad er den første mergel i Jylland fundet og benyttet til jordforbedring i 1746 af Mads Lillelund.*

Andre skribenter fortæller om tidlig brug af mergel i deres egn af Jylland og sår derved tvivl om rigtigheden af ovenstående udsagn.

Her 250 år efter er det konkrete årstal nok ikke det væsentlige, men at driftige personer tidlig gjorde brug af mergel til forbedring af jordens udbytte.

Tidlig i 1700-tallet blev man i Thy og på Mors opmærksom på kalkens værdi i jordforbedringen, ofte ved en tilfældighed. Det hvide ler kalken blev brugt til at hvide husvæggene med, græsset groede derefter bedre langs husmuren. Eet sted gik et vognhjul itu og der tabtes nogen kalk, året efter groede græsset overmåde på det sted. Derefter lå slutningen snublende nær, så skulle hele marken tilføres kalk.

I forhold til det samlede landbrugsareal, var det kun en beskedent del der i 1700-tallet blev tilført mergel eller kalk, men der var begyndt. Ganske naturligt, var det på herregårdene de første jordforbedringer fandt sted. I Ribe amt blev godset Nørholm merglet første gang i 1760-erne.

Bondebrugene befandt sig endnu i fornedrelsens tid. Hoveri og stavnsbånd samt fællesdrift af landbyens jord udelukkede ethvert fremskridt, enhver forbedring.

Set i lyset af nutidsviden om anvendelse af kalk og mergel som grundforbedring i Oldtid og Middelalder mange steder i Europa, kan det give anledning til undren, at her i Danmark skal vi helt frem til 1700-tallet, før denne grundforbedring så småt begynder. Umiddelbart betragtet er Danmark på dette område en tilbagestående provins. Forklaringer herpå er mangesidige, sammenlagt giver de gennem fire århundreder et billede af bondestandens tiltagende fornedningsperiode, dette på trods af, at bondebefolkningen i det fjortende århundrede udgjorde $\frac{9}{10}$ af landets samlede befolkning.

Efter Valdemar Sejrs død 1242, begynder en lang periode med idelige krige og personfejder, der efterhånden fattiggjorde landet. Senere lagde pesten store dele af landet øde. Efterhånden tog kongen, kirken og især adelen ganske magten over den gamle tids selvejerbonde. Selvejet blev til fæste, fæste blev til vornedskab, til hoveri og til stavnsbånd.

Efter reformationen 1536, mister kirken den største del af sit jordegods, dels til kongemagten, dels til adelen. For bonden betød det ikke den store forskel, og slet ikke til det bedre.

Adelen ønsker en samling af fæstegodset. Adelsmændene bytter fæstegods indbyrdes og med kronen fra den ene dag til den anden, uden at bonden blev spurgt. Mange bondebrug blev nedlagt, ja enkelte steder hele landsbyer.

Udviklingen af hovedgårdsdriften betød, at hoveriet blev mere omfattende, det var ikke blot arbejdsbyrden, der blev større, bonden skulle også møde med trækraften. Hestebestanden måtte udvides på kvægets bekostning. Jo mere af den beskedne avl på bondens jord, der gik til hestefoder, des tungere byrde blev

tiende og landgilde. Denne udvikling fortsætter langt op i 1600-tallet. Først efter Christian den 5's Danske lov af 1683, sker der en lille forbedring, idet en paragraf forbyder nedlæggelse af bondegårde. Det blev kun en beskedent forbedring, forbudet blev i stor udstrækning omgået. Disse stadig ringere vilkår fortsætter gennem generationer hen mod midten af 1700-tallet.

En anden tid

Englands begyndende ændring til industristat. Skotten James Watt udvikler (opfinder) dampmaskinen og tager patent herpå i 1769. Denne opfindelse giver grundlag for en langt hurtigere udvikling af England til industriland. Kædereaktionen er i gang, en af følgerne er behov for større import af fødemidler, det vil på den tid sige korn, hvilket betød stigende priser på dansk landbrugs avl af brødkorn. Det gav lyst til at øge produktionen. Det skete lettest på herregårdenes store marker. En del af det kornoverskud, der kunne sælges, kom fra bøndernes tiende og landgilde. På fæstebøndernes jord steg udbyttet ikke, tværtimod. Det var til stor ærgelse for herremændene.

Det er måske her i dette økonomiske dilemma, grunden skal findes til de landboreformer, der tog sin begyndelse med Henrik Stampes jordlove af 1769, et resultat af den spænding, der bestod mellem kongemagt og adelsmagt.

Disse jordlove var en ganske nødvendig beskyttelse af bondebruget i den klassekamp der nu var igang. Den endelige frigørelse med stavnsbåndets ophævelse 1788, ville være uden mening, hvis der ikke forud var vedtaget beskyttelseslove.

Stavnsbåndets ophævelse 1788, blev et vendepunkt, men årtier gik. Det tager tid at vende 400 års nedtur for bondebruget. Nye krige og statsbankerotten i 1813 forhaler udviklingen frem mod et selvhjulpet og bæredygtigt landbrug.

– *Bonden magtede det ikke selv.*

Fremsynede og indflydelsesrige personer uden for landbruget hjalp til.

1769 stiftes Det kongelige danske Landhusholdningsselskab. Dets virke blev mangearteret, her skal kun berøres den del, der ved synlige beviser opmuntrede til bedre landbrugsdrift. 1804 gør generaladjutant Løwenørn, Landhusholdningsselskabet opmærksom på, at i England uddeles ved visse lejligheder sølvbægre som anerkendelse og hæder for værdifuld virke i jordbruget.

Selskabets præsidium blev tiltalt af forslaget. Mere end 900 sølvbægre er i årenes løb uddelt til ægtepar og enkeltpersoner, for mergling, opdyrkning og plantning, eller anden fortjenstfuld virksomhed. Som tidligere nævnt, var bondens liv og virke gennem århundreder lidet agtet. Den opmuntring der lå i tildeling af et

sølvbæger fik hurtigt mærkbar virkning, ikke blot hos dem der fik påskønnelsen, det gav også nabovirkning.

Ingen lokale personer kunne uddele selskabets sølvbæger, kun indstille til et særligt belønningsudvalg. Ikke alle indstillinger gav resultat.

– *Vort ærinde er kalk, mergel og opdyrkning.*

For at fæstne og forstå hvad der nu er ved at ske og ville være sket med eller uden sølvbægere, skal enkelte blandt mange nævnes, enkeltes indsats der giver et fingerpeg om og forståelse for, hvilke kræfter der nu er igang i den danske bondebefolkning. Kræfter og virketrang der har slumret og næsten var glemt.

Odense amt: Fæstebonde Christoffer Hansen, Søllested sogn, anden bøger 1819. I løbet af fem år merglede han 58 tdl. med omtrent 8000 læs mergel, som han måtte hente tre alen under jordskorpen, gravede 420 favne grøfter, opførte 1000 alen stengærder, samt 2764 alen dobbelt jordvold.

Vejle amt: Møllejer Hans Wulff, V. Nebel sogn, fik ialt tre sølvbægere, den første 1810. Han opdyrkede 82 tdl. hede, opgravede 8000 læs mergel, opførte 800 favne dobbelte diger, gravede 600 favne grøfter. Senere indhegnes en høj lyngbakke på 2 tdl., der kunne ikke køres på den stejle bakke, han blandede jord og gødning der måtte bæres op, efterhånden kom 5000 træer i god vækst. Han sendte iøvrigt hvert år rapporter til selskabet, om sine iagttagelser omkring plantevækst og jordforbedring.

Viborg amt: Bolsmand Rasmus P. Sørensen, Skrå, Torning. Femte sølvbæger i 1875. Selskabets belønningsudvalg fandt, at der med rosværdig flid og udholdenhed var arbejdet på af naturen overordenlig besværlige jorder. Sørensens hede på 34 tdl., hvoraf 3¹/₂ var opdyrket, da han overtog stedet i 1870. Jorden var fuld af sten, men ham og hans kone dyrkede hvert år over fem tdl. op. De afbrændte lyngen, kørte mindst 100 læs sten bort pr. tdl., samme areal fik 120 læs mergel, der blev hentet 9 km. borte. Deres trækdyr var to stude.

Ringkøbing amt: Sognefoged, gårdmand Anders Knudsen, Bilring, Brejning sogn. Fjerde sølvbæger 1843. Han udmærkede sig ved utrættelig driftighed, idet han navnlig har merglet og bragt under dyrkning 60 tdl. hedejord. Også sine gamle agermarker har han næsten overmerglet. Det af ham således afgivne eksempel har fundet ikke så få efterlignere på egnen.

Studekørsel på Sdr. Omme hede.

Ribe amt:

Gårdmand Bertel Jensen, Vittarp, Outrup sogn. Femte sølvbøger 1844. Han har opdyrket en stor del hede og mose og derved haft et besværligt arbejde med vandudgravning og jordpåfyldning. Det meste af sin mark har han merglet, han var den første der på stedet, som drev mergling med kraft og udholdenhed. Hans eksempel er senere heri fulgt af mange. Han lægger særdeles vind på dyrkning af forskellige foderurter, som var før tildels ukendte på egnen, deriblandt en fortrinlig slags spergel, som han har indført fra det slesvigske. Disse foderurter har han tillige søgt at udbrede på egnen.

Han har indrettet et brolagt møddingsted.

I over 20 år har han desuden ført handel med sorte Jydepotter, en af egnens vigtigste industrifrembringelser, hvoraf han fra Jylland har udført over 200 læs. Potterne har han solgt i hertugdømmerne i Meklenburg, ja, engang er han endog kørt med dem lige til

Stettin. Et andet naturprodukt, nemlig blodigler, gav ham en indtægtskilde for sig selv og dem, som ved hans efterspørgsel lod sig bevæge til at indsamle disse dyr, hvoraf han har opkøbt mængder.

Geologi, kalk og mergel

Danmarks geologi har betydning ud fra to synsvinkler. Den ene er jordens behov for kalk, som blandt fagfolk kaldes jordens »kalktrang«. Den anden er de forekomster af mergel og kalk, som kan udnyttes til mergling og kalkning af jorden.

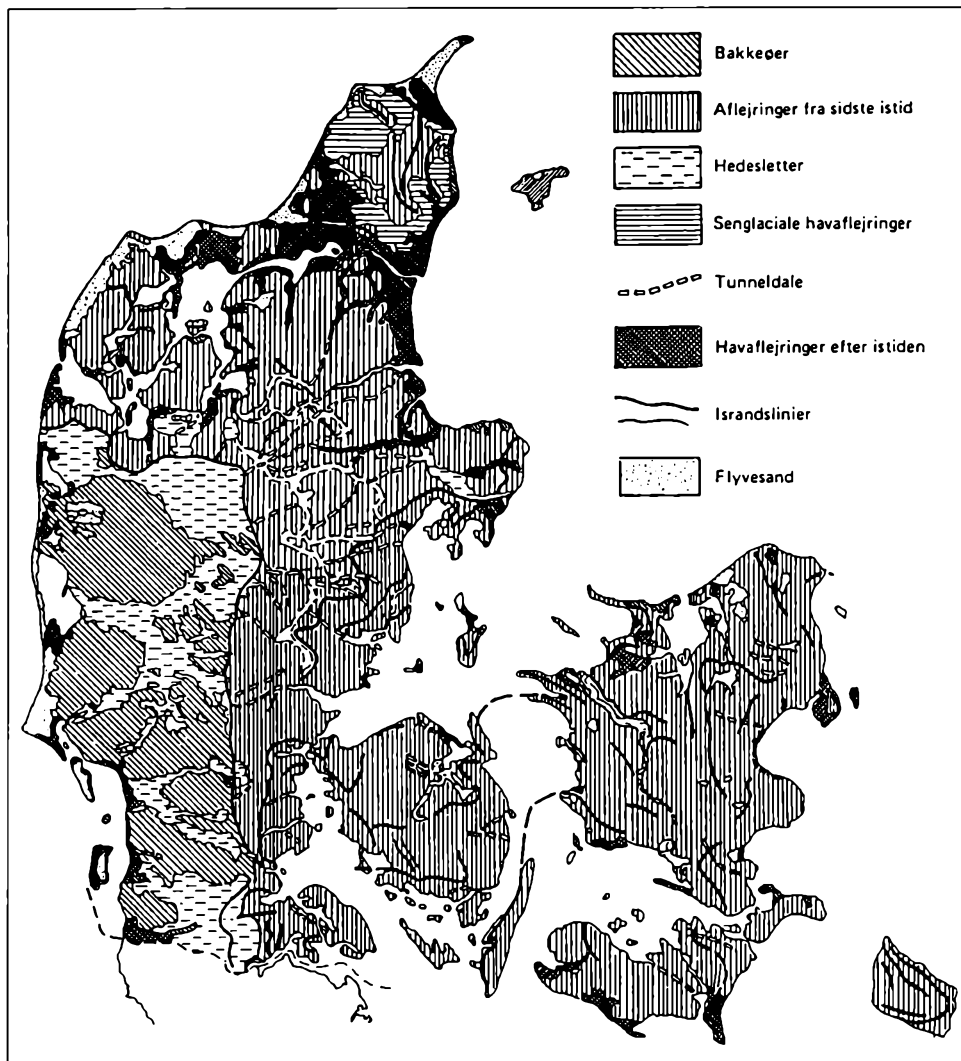
Jordbunden her i landet er først og fremmest aflejringer fra istidens store gletscher, som bragte ler, sand og grus hertil fra det øvrige Skandinavien. Man regner med, at der har været tre store istider. Under den seneste istid dækkede isen ikke hele Danmark. Man taler om isens hovedopholdslinie eller stilstandslinie, som gik på langs gennem Jylland og videre ned over Slesvig, hvor det skabte Jyllands Højderyg. I egnen sydvest for Viborg svingede isranden mod vest i en linie ud mod Bovbjerg.

Landskabet syd og vest for denne linie var således ikke isdækket medens resten af landet var dækket af km. tyk is. Under de to foregående istider var hele landet isdækket. Da strakte isen sig helt ned til Holland.

Man regner en jordbunds alder tilbage til den tid, hvor den blev aflejret på stedet. (Den enkelte sten eller sandskorn, har dog, isoleret set, en anderledes høj alder). Isen fra sidste istid trak sig tilbage mod øst over en periode på ca. 5.000 år og den forsvandt først helt fra det nuværende Danmark for ca. 10.000 år siden. Den rodede sammenblanding af jord, som isen efterlod på stedet, efter at være smeltet bort, kaldes moræne. Moræneaflejringer i den østlige del af Sjælland og øerne syd for, er således kun 10.000 år gammel. Herfra stiger alderen gradvis i retning mod vest og når 15.000 år eller lidt mere i Midtjylland.

Det ikke isdækkede landskab syd og vest for isranden bestod af et bakkelandskab, formet under den forrige istid. I perioder under afsmeltingen af den sidste istids store ismasser, strømmede smeltevandet fra isranden ud mod vest. Vandet, som strømmede imellem bakkene, medførte opslemmet materiale, som blev aflejret undervejs. Det grovere materiale, som er sand og grus, aflejredes først, medens det meste af leret fortsatte med smeltevandet helt ud i det, der nu er Vesterhavet.

De flade sandede arealer, som smeltevandet dannede nær isranden, er det vi kender som *de jyske hedesletter*. Jordbunden her har således den samme alder, som morænejorden mod øst. De høje partier fra forrige istid, som smeltevandet løb uden om, kaldes bakkeøer. Her er jordbunden mere end 130.000 år gammel.

Jordbundskort, der viser istidens aflejringer i Danmark. (A. Clausen, Landbrugets Informationskontor).

En del jordbund i Danmark er dannet efter istiden. Det er vore moser og engdrag, marsken og ikke mindst den hævede havbund, som udgør store dele af Vendsyssel.

Moser opdeles ofte i *lavmoser* og *højmoser*. Lavmoserne er dannet på lave steder med tilstrømning af grundvand. De er derfor relativt kalk- og næringsrige. Højmoserne dannes på steder, som er fugtige på grund af mangelfuld afløb for

overskudsnedbøren. Vandbevægelsen er hele tiden bort fra området og der sker derfor en udvaskning af kalk og næringsstoffer. Den dominerende planteart er spagnum (tørvemos). *Lille Vildmose* og *Store Vildmose* er højmoser. Navnet *højmose* kommer af, at mosen ofte hæver sig lidt over det omgivne terræn, modsat lavmoser.

Under det materiale, som isen har aflejret, ligger der aflejringer, som er meget ældre. Det som især har vores interesse i denne bog er kalken, som findes i undergrunden under hele Danmark i et ca. 400 m tykt lag. Kalken er dannet i en periode, som ligger ca. 200 mill. år tilbage. Den stammer fra kalkholdige skaller og skeletdele af de dyr, der levede i havet. De fleste steder ligger kalken nu begravet i så stor dybde, at vi ingen muligheder har for at udnytte den. Især omkring Limfjorden finder man den dog nær overfladen, og det samme gælder Østsjælland og Møn, eksempelvis ved Fakse, Stevns Klint og Møns Klint.

De seneste 2-3 mill. år kaldes *kvartærtiden*, og istiden og nutiden er den seneste del af kvartærtiden. Tiden med de store kridt- og kalkdannelser kaldes for *kridttiden*. Ind imellem disse to perioder var en tredje, som kaldes *tertiærtiden*. Brunkul, plastisk ler, moler og en del mergel er dannet i terciærtiden. Det er i størrelsesordenen 70 mill. år tilbage.

Under isens vandring ned over Skandinavien, tog den løs jord med. Reglen er, at Nordjylland har fået sit materiale fra Norge, medens resten af landet fik materialet fra Sverige og Østersøen. Meget materiale har isen dog hentet nærmere ved. Det gælder kalk, som endte med at blive blandet med den øvrige jord ved, at isen gled hen over kalkholdig undergrund. Det medførte, at det oprindelige materiale fra sidste istid ikke sjældent bestod af 15-30% kalk. Nogle steder var kalkindholdet mindre, afhængig af, om isen havde passeret kalk på sin vej.

Kalks indvirkning på jorden

Jordens surhedsgrad (reaktionstal, R_t eller pH) er i kemisk henseende tilstedeværelsen af brintioner (H^+). Surhed udtrykkes ved en skala fra 0 til 14. Tallet 7 betyder neutralt, mindre tal er surt og større tal er basisk.

Jordens surhedsgrad er vigtig for stort set alle organismers trivsel. Mange af næringsstoffernes binding til jorden afhænger af pH. Nogle bindes hårdere, når pH går i vejret, (mangan, kobber m.fl.) andre frigøres (fosfor, calcium, magnesium m.fl.). De fleste plantearter inklusiv bakterier, trives bedst ved neutral reaktion, medens svampe tilsyneladende trives bedst ved sur reaktion. Det sidste skyldes dog mest den manglende konkurrence fra bakterierne.

Erfaringen viser, at man får den største planteproduktion ved neutral til svag sur reaktion i jorden. Det hænger sammen med en hurtig nedbrydning og omsætning af organisk gødning og planterester og en god fysisk tilstand i jorden. Det sidste, indvirkningen på den fysiske tilstand, skyldes nogle specielle forhold, hvormed calcium indvirker på lermineralernes sammenhængskraft. – Lerjorden danner struktur.

Organisk stof kan betragtes som et lager af plantenæring. Hvis jorden er sur, sker omsætningen langsom, der ophobes planterester (mor) fordi bakterier, regnorme og andre organismer ikke trives. Trods alt vil størstedelen af planteresterne på en mark, omsættes i løbet af en sæson, medens en mindre del nedbrydes meget langsomt og bliver til humus. Også humusdelen påvirkes af jordens pH, og på lang sigt vil en kalket jord ende op med et lavere humusindhold – alt andet lige.

Baseres dyrkningen på løbende tilførsel af letomsættelig gødning, spiller humusprocenten en mindre rolle i den forbindelse. Før kunstgødning blev almindelig, var jordbrugeren henvist til den organiske gødning, han kunne skaffe. Det var klart den begrænsende faktor for udbyttet i kornmarken. Fodder til husdyrene, som blev hentet i engen og på heden, var det, som skulle skaffe staldgødning til de pløjede marker. *Eng var dengang meget værdifuld, heden en dårlig erstatning.*

Før man begyndte at mergle eller kalke jorden, blev der ophobet meget organisk materiale i den sure jord. Dårlig afvanding virkede i samme retning. Ved afvanding og kalkning øgedes nedbrydningen, og man fik større afgrøder takket være den frigjorte næring. Det var dog kun en stakket frist og efter nogle år faldt udbytterne igen. En gentagelse af merglingen efter nogle år gav ikke samme gødningseffekt som første gang. – Det var hovedårsagen til påstanden om, at kalkning gav *en rig far men en fattig søn.*

En af de vigtige faktorer, som påvirkes positiv ved kalkningen, er frigørelse af næringsstoffer fra jordkolloiderne, gennem en løsere kemisk binding (kolloider = fine ler- og humuspartikler). Denne gødningsvirkning er af en anden karakter end den føromtalte, hvor man får frigjort den organisk bundne næring. (Det sidste svarer til at hæve penge på bankbogen, medens næringsstoffernes frigørelse fra jordkolloiderne svarer til, at man får udbetalt en højere rente).

Det omvendte, at planteproduktionen falder fordi næringsstoffer bindes hårdere, er kendt af alle landmænd, nemlig »lyspletsyge«, som er manganmangel, eller »gulspidssyge«, som er kobbermangel. Det opstår næsten altid på sandede jorder, hvis man tilfører megen kalk. Før i tiden vidste man ikke, hvad det skyldtes, og mange problemer med »overkalkning« skræmte datidens landmænd, så kalkning af jorden kom i miskredit. Nu, hvor vi ved hvad det skyldes, kan vi rette op

på det ved at tilføre mangan og kobber som gødning, eller vi kan være forsigtige og ikke tilføre for megen kalk ad gangen.

Jordens forsuring

I et klima som vort sker der hele tiden en langsom forsuring af jorden. Kuldioxid (CO₂), som er en naturlig del af luften omkring os, findes i særlig høje koncentrationer i jordluften og opløst i jordvandet. Det skyldes, at planter og mikroorganismer afgiver kuldioxid. I jordvandet dannes der kulsyre, som er en svag syre. Der indstiller sig følgende ligevægt:

En anden vigtig kilde til syredannelse er nedbrydningen af organisk stof, hvorunder der dannes humussyre. Overskudsnedbøren, med et indhold af disse syrer, siver ned gennem jorden og fjerner de neutraliserende stoffer, specielt kalken. – Kalk, som er næsten uopløselig i vand, kan opløses af syren.

Surheden består i kemisk henseende i, at der er mange brintjoner, som binder sig til jorden i bytte med andre stoffer, især calcium. Dette er en naturlig og uundgåelig del af naturens kredsløb i vort klima. – Der tales meget om forsuring af miljøet på grund af industrien. Det er selvfølgelig med til at forstærke processen. Naturens egen påvirkning over tusinder af år, spiller dog en langt større rolle for jordbundens tilstand her i landet, især i Vestjylland.

Fortidens bonde forstærkede processen med sin driftsform. Trævækster blev fjernet af dyr og mennesker. Udpiningen begyndte med de første landbrugsmetoder, som var *svedjebrug*, hvor man afbrændte skoven for at udnytte asken som gødning. Efter få år flyttede man til et nyt sted. Det startede for alvor her i landet for ca. 5000 år siden (Yngre Stenalder). Metoden er i nogen grad fortsat op til forrige århundrede. I Hedeselskabets jubilæumsskrift, 1916, s.66, omtales tiden straks efter Hedeselskabets stiftelse: *Da det var gaaet op for Befolkningen, at det ikke længere kunde gaa i »den gamle Stil« med at »brænde Moren«, at det gjaldt om at tilføre Jorden Mergel istedetfor den lidet betydende Askemængde, Branden havde efterladt.*

Den hedebonde vi kender, brugte lyngheden til ekstensiv græsning. Derudover forsynede den ham med byggemateriale, brændsel og meget mere. Man skar lyngtørv og fjernede dermed den sparsomme næring der var opsamlet der. Denne udpining skabte et næringsfattigt og surt lag af uomsatte planterester øverst,

hvilket er hvad lyngen foretrækker, medens mere givtige plantearter ikke kan gro. Af nød blev lyngheden således en del af bondens driftsform og levevis, men med et kummeligt udbytte, så kun få kunne finde deres udkomme på Jyllands hedearealer.

Nedsivningen af surt vand udvasker humus, jern og næring, som igen aflejres længere nede som hårde lag. Det lyse udvaskede sand under lyngheden kaldes blegsand (i ældre skrifter blysand) og det hårde lag er al. Jordbunden kaldes »podsoljord«, som er en meget dårlig jordbund til dyrkning. Podsoleringen er en naturlig udvikling, men meget forstærket af den menneskeskabte udpining. Denne jordbund gav store problemer for de pionerer, som i forrige århundrede tog fat på at opdyrke heden.

Vi kan nu vende tilbage til jordbundens alder i forskellige egne af landet. Morænejorden fra sidste istid var kalkrig fra starten, den er kun 10-15.000 år gammel og udvaskningen går relativt langsom på lerjord. Derfor er kalktrangen mindst på østdanske morænelerjorde. Hedesletten har samme alder. Den var dog kalkfattig fra starten og var der kalk tilbage blev den relativt hurtig udvasket på den sandede jord. Dertil kommer ovennævnte driftsform, som skabte lyngheden. – Det naturlige alternativ til lyngheden er skov, som ville dække landet hvis ikke mennesker og husdyr havde fjernet den. I skov går udvaskningen og podsoleringen meget langsommere end på lyngheden.

Til sidst Bakkeøerne. De har sikkert været kalkholdige fra starten, men i den lange periode siden da er kalken vasket bort fra de øverste jordlag. Det samme er i nogen grad sket med jordens lerindhold. Det ser man ved, at den øverste ca. halve meter kan være sandet, hvorefter undergrunden skifter til lerjord. Kalken er længere væk, i det mindste på højtliggende steder. – Når man siger, at bakkeøerne er fra forrige istid, skal det tages med forbehold. I de ca. 100.000 år disse områder lå tæt ved isranden, har de også undergået store ændringer.

Vestjyllands jorder, både på bakkeøerne og hedesletterne er således, af lidt forskellig årsag, de mest kalktrængende.

Nogle steder i Vestjylland er jorden iblandet svovlholdigt ler fra tertiærtiden. Sådant ler i renbestand er blevet gravet op sammen med brunkullene og givet anledning til stærk forsurening. Mange andre steder er undergrunden til gengæld meget kalkrig (mergel), men det vender vi tilbage til.

Jordens surhed eller syre, kan i princippet neutraliseres med en hvilken som helst base. Af flere grunde bruges stort set kun kalk. Forklaringerne er flere. – Kalket er en svag base og samtidig tungtopløseligt, så den ikke virker direkte skadelig på omgivelserne. Det bevirker også, at kalkens virkning er gradvis og langsom, når man bruger den som jordforbedringsmiddel og den kan derfor tilføres

for flere år ad gangen. Endelig har vi masse af den her i landet. Problemet er dog, at den ikke findes alle steder, så transporten bliver et problem.

Kalk

Med kalk menes der her *calciumcarbonat* (CaCO_3), som med et ældre udtryk også kaldes kulsur kalk. Når man i Danmark taler om kalk og kalkprocenter, menes der CaCO_3 . I vore nabolande kan vi møde, at kalkprocenter angives som % CaO eller % Ca.

Med det samme kan nævnes *brændt kalk*, som er CaO. Den laves ved at opvarme kalk til 1.000-1500°C, hvorved den afgiver kuldioxid: $\text{CaCO}_3 \rightarrow \text{CaO} + \text{CO}_2$. Det bruges i industrien. Tilsætter man vand ($\text{CaO} + \text{H}_2\text{O} \rightarrow \text{Ca}(\text{OH})_2$) får man calciumhydroxid, som også kendes som melkalk, hydratkalk og luftlæsket kalk. Når vi kalker vore huse eller bruger den i mørtel, vil den over en periode optage den kuldioxid fra luften, som den mistede ved brændingen og derved hærde igen.

Den kalk som findes her i landet er af lidt forskellig oprindelse. Af det som udnyttes kan nævnes tre typer. I Jylland graves nu næsten kun *skrivekridt*, som især findes ved Limfjorden. Det er et ret blødt materiale, som er nemt at bryde og findele. Skrivekridtet er den ældste kalk i Danmark.

Fra nyere kridt eller danskekalk (daniens) er *blegekridt* det mest udbredte. I den findes stenhårde klumper, som kaldes *bleger* sammen med et mere løst kridtagtigt materiale, som kaldes *uren*. Blegene er blevet udnyttet til kalkbrænding og den løse kalk til jordbrugskalk. Det er den kalk man finder ved Mønsted og Daugbjerg kalkgrubber, ved Sevel og Hjerme, og som ikke længere udnyttes. Fra et leje i Dalbyover ved Mariager sælges der stadig blegekridt.

Ved Faxe på Sjælland findes et meget stort og betydningsfuldt kalkleje, hvor kalken består af *bryozokalk* (limsten) og *koralkalk*. Bryozokalken er hårdere end kridtet, men er udmærket som jordbrugskalk, når den er tilstrækkelig findelt. Koralkalken er endnu hårdere og anvendes til kalkbrænding. *Bulbjerg* ved Jammerbugt består også af bryozokalk.

I næsten alle kalkforekomster findes varierende mængder af flint. Flint er dannet ved, at hulrum i kalken er blevet udfyldt med udkrystalliseret kvarts og kiseltsyre, der igen stammer fra kiselsvampe i kalken. Flinten er generende og uønsket i kalken. Det er ikke det landmanden ønsker tilført sin mark.

Blandt kalkformer skal også nævnes *dolomit*, som er en forbindelse af magnesium- og calciumcarbonat. Den importeres her til landet fra England, men

navnet kommer fra bjergkæden Dolomitterne i N-Italien. Dolomitkalken bruges på jorde med behov for magnesium. Den indeholder ca. 10% rent Mg. For det meste bliver dolomitten blandet med $\frac{3}{4}$ dansk jordbrugskalk, så indeholdet af magnesium bliver 2,5%. Det sælges under navnet *magnesiumkalk*.

Mergel

Mergel er kalk, som er blandet med anden jord som ler og sand. Al kalkholdig jord kaldes mergel, hvis man tænker på at udnytte det til jordforbedring. Kalkblandet jord, eller mergel, kan være dannet på mange måder og være af forskellig beskaffenhed og får så ofte navn derefter.

Noget af det yngste og mest udbredte er *morænemergel*. Det er, som regel, nogenlunde det oprindelige morænemateriale, som isen efterlod det efter bortsmeltningen. Kalkindholdet er relativt lavt og sjældent over 30%. Morænemergel er uensartet med både ler, sand og sten. I det hele taget skelnes der ikke mellem kalk og andet jordmateriale når man angiver en jords tekstur (kornstørrelsesfordeling), forstået på den måde, at noget af det som kaldes ler eller sand, samtidig er kalk. Morænemergel er derfor også blot kalkholdig morænelerjord og andre mergeltyper er kalkholdig lerjord. Der findes dog også nogenlunde stenfri morænemergel. Et eksempel herpå er Klåby ved Ribe, med et kalkindhold på 45-50% af tørstoffet.

Diluvialmergel er mergel, aflejret og sorteret af istidens smeltevand i ret stillestående vand. Den er stenfri og med højere kalkprocenter end morænemergelen og kalkpartiklerne er finere. Man taler om stenfri lermergel eller stenfri sandmergel afhængig af, hvor fint den er. Som eksempel på diluvialmergel kan nævnes Tvis Mergelleje (Holstebro Mergelselskab) og Damhuså ved Vemb (Vestjyllands Mergelforsyning) med ca. 50% kalk i tørstoffet.

En stor del af den mergel, som findes rundt omkring i Vestjylland, finder man i kanten af bakkeøerne. Når mergelforekomster betegnes som stenfri lermergel eller diluvialmergel, er det antagelig mergel aflejret af istidens smeltevand. Fra hvilken istid nævnes normalt ikke, men forekomsterne på bakkeøerne må antages at være fra forrige istid.

Yngre end morænen er yoldialer i Vendsyssel. Det er leraflejringer, som blev dannet i et hav kort efter at isen havde forladt landet. Den mest kalkrige del er brugt som mergel. Kalkprocenten var dog ikke over 30%. Også kildekalk er brugt flere steder i landet. Kildekalk er, som navnet siger, udfældninger af kalk, hvor der er kildevæld.

Mange mergelforekomster stammer fra tertiærtiden. Fagfolk taler om paleocæn, eocæn og oligocæn mergel m.v., som angiver de tidsperioder i tertiærtiden, hvor mergelen blev dannet. Danmarks største mergelleje, som var ved Hanerup på Sjælland (Holbækegnens Mergelselskab), var med paleocæn mergel fra begyndelsen af tertiærtiden. Kalkindholdet i procent af tørstoffet var nær 70%. Denne mergel kaldes også for *Kertemindemergel*. Et eksempel på Oligocæn mergel er Søvind, med kalkprocenter på over 60.

De tidligere beskrevne jordbundsdannende processer, som har udvasket kalken fra jordens øverste lag, har også aflejret mergel og kalk. De mange mergelgrave rundt i morænelandskabet, ligger tit ved en bakkefod, hvilket ikke er tilfældigt. Den kalk, som er udvasket af jorden højere oppe, kan igen være aflejret ved foden af samme bakke, så jorden her er rigere på kalk end oprindeligt. Når mergelgraven ikke ligger i selve lavningen er det af praktiske grunde. Lidt højere oppe kunne man indrette en køregrav. I lavningen måtte man *pøtte* mergelen op, samtidig med, at lavningen uvægerligt ville give vandproblemer.

Kildekalk og mosekalk er også aflejringer, som skyldes vandets udvaskning af jordbundens kalk, blot under mere ekstreme former. Mange af disse forekomster er lokalt udnyttet til kalkning. Nogle steder, f.eks. nord for Vejle har kildekalk endog været udnyttet i større stil. (Jelling og omegns Mergelselskab 1948-52).

Kalkindhold og værdi

I ovenstående er allerede flere gange angivet kalkningsmidlernes kalkindhold i procenter. Det er naturligvis vigtigt, at køberen kan vurdere værdien af det han køber. En angivelse af et produkts procentvise indhold af kalk, kan da også synes en simpel sag – det er dog ikke altid så let.

Den kalk der brydes i dag har ofte en kalkindhold på 95-98% af tørstoffet. Hertil skal lægges vandindhold, som ifølge reglerne ikke må overstige 20%. Det resulterer i kalkprocenter i den leverede vare, varierende fra 70 til 85%. I øvrigt skal indholdet være mindst 70%, for at produktet må kaldes jordbrugskalk. Ren dolomitkalk kan sælges med 92% neutraliserende evne. Det skyldes at Mg vejer mindre end Ca.

Mergel har gennem årene været solgt efter rummål. En undtagelse herfor er det som blev transporteret på trafikbaner, der som regel er angivet i vognladninger à 10 tons. Kalkindholdet blev før i tiden altid angivet som procent af tørstoffet. Sammen med, at mergelen blev leveret efter rumfang, føjer det to ekstra fak-

torer til, nemlig vægtfylde og vandindhold, når man skal udregne kalkindholdet i foreliggende tilstand.

De gamle mål er kubikfavn og kubikalen. Senere ændres angivelserne gradvis til kubikmeter. Siden 1938 har man skulle angive indholdet i foreliggende tilstand. Ofte fortsatte man dog med at levere mergel efter rumfang. Nogle af de mange begreber, som har været brugt omkring mergel, er:

$1 \text{ m}^3 = 32,3 \text{ kubikfod} = 4,04 \text{ kubikalen} = 0,15 \text{ kubikfavn}$

Fast mål = mergelen, som den ligger i jorden før opgravning.

Rummål – løs mål – opsat (dyngte i marken) = mergelen efter opgravning.

I H.T. nr. 3, 1939 kan man læse: *Da Mergelen blev udkørt i Tipvogn, blev næsten overalt regnet med fast Maal og en vægt af 2 t pr. m³. Ved Overgangen til Transport af Mergel pr. Lastbil søgte man at fastholde dette Maal, idet det i Betingelserne var bestemt, at Mergelen skulle opsættes paa Marken og betales efter Forholdet 1,25 m³ opsat Mergel = 1 m³ fast Mergel og Opmaaling finde Sted en Gang ugentlig.*

Senere anføres: *Forholdet er nu dette, at Mergelen leveres efter alle mulige Afregningsmåder (fast Maal, opsat og opmaalt paa Marken, maalt i Bilerne etc.). – Ændringer var tiltrængt. Det fremgår, at de nye regler kræver angivelse af kalkprocent i foreliggende tilstand efter vægt og hvis der sælges efter rumfang, også angivelse af kg. pr. anvendt rumfangsenhed. – Der er herefter angivet nogle opmålinger af mergel fra forskellige steder. Herfra nogle tal:*

<i>Karup.</i>	<i>21,2 % vand, vægt pr. m³</i>	<i>1,29; 1,29 og 1,41 tons</i>
<i>Roager.</i>	<i>10,1</i>	<i>– 1,55 tons</i>
<i>Ulstrup.</i>	<i>20,7</i>	<i>– 1,58; 1,40 og 1,56 tons</i>
<i>Vint Mølle.</i>	<i>18,0</i>	<i>– 1,27; 1,40 – 1,32 -</i>

De tre forskellige tal for vægt er tre forskellige lastbiler fra samme sted.

Dette illustrerer hvor store variationer der er i mergels vandindhold og vægtfylde. Når så samtidig mergelens kalkindhold varierer meget, ikke bare fra sted til sted, men også inden for samme leje, kan man forstå, at en deklaration bliver usikker.

Geologien og Dalgas

E. M. Dalgas, Hedeselskabets stifter, bidrog væsentlig til forståelse af hedeegnes geologi og geografi, selv om han ikke var geolog. Allerede kort efter Hedeselskabets stiftelse udsendte man nogle skrifter af Dalgas: *Geografiske Billeder fra Heden*. Disse hæfter blev samlet og udgivet i 1870. I 1916 blev de igen optrykt som en artikelserie i Hedeselskabets Tidsskrift og udkom tillige som særtryk. Dette lille værk er både lærerig og spændende læsning.

I H.T. nr. 12, 1928 skriver C.E. Flensborg: *I dette Værk gav E. Dalgas en indgaaende nøjagtig Beskrivelse af Hederne i Jylland, deres Topografi og Jordbundsforhold, og gav Offentligheden en hel ny Opfattelse af Heden og dens Fremtidsmuligheder og brød med forældede Anskuelser og Teorier. Hans Opfattelse af Heden, som den kommer til Orde i dette Værk var i Virkeligheden genial og har senere vist sig at være i fuld Overensstemmelse med de nyere Tidens videnskabelige, topografiske og geologiske Undersøgelser. Dalgas var saaledes den første, der inddelte Heden i Flader og Bakkeøer og paaviste disses forskellige Natur.*

Blandt både lægmænd og lærde, herskede der på den tid en udbredt skepsis overfor tanken om, at plantning og opdyrkning kunne lykkes på den jyske hede. Staten havde allerede startet med at plante skov i 1700-årene, og mange private havde lavet småplantninger. Meget af det trivedes dårligt eller var helt mislykket.

Blandt Dalgas store evner var ikke mindst hans iagttagelsesevne. Som vejingeniør ved bygningen af de nye hovedlandeveje i Jylland, havde han, siden begyndelsen af 1850-erne, haft helt specielle muligheder for at studere jordprofiler. Det var baggrunden for, at han straks efter Hedeselskabets stiftelse i 1866, kunne redegøre så detaljeret for Vestjyllands geografiske forhold og samtidig havde en meget velbegrunder mening om, hvad der burde gøres.

Alen fandtes først og fremmest på fladerne, som hedesletten kaldtes dengang, men kunne også findes på bakkerne. Dalgas var sikker på, at alens dannelse hang sammen med lyngheden og de sure stoffer fra lyngskjolden.

Dalgas var dengang ikke sikker på, at opdyrkning eller tilplantning kunne lykkes på den sandede albundne hedeslette. Derimod argumenterede han for, at man tog fat på bakkeøerne.

Det var væsentlig at komme til erkendelse af, at aldannelsen hang sammen med forsuring.

På et punkt var han dog galt afmarcheret, nemlig med hensyn til landskabets geologiske oprindelse. Det er dog svært at bebrejde ham, idet autoriteterne på det geologiske område ved Københavns Universitet, endnu ikke var gået ind for glacialteorien. Det kom først lidt senere.

Mange af Dalgas synspunkter mødte modstand i de samme kredse. Fra 1835 til 1865 var *J.G. Forchhammer* professor i geologi ved Københavns Universitet, og var eneherskende på dette område. Efter hans død blev stillingen overtaget af *Fr. Johnstrup*, som dog var Forchhammers discipel.

Dalgas lagde høflig og forsigtig ud. I »Geologiens Historie i Danmark, 1961« kan man læse om en udtalelse af Dalgas. (Det er efter Forchhammers død): *Jeg har længe næret Tvivl, om det kunde være passende at berøre Forchhammers Forhold til Hedesagen, thi jeg vilde da ikke kunde undgaa at vise, at hans Opfattelse ikke altid stemmer med Virkeligheden.* Dalgas fortsætter herefter med at fremhæve Forchhammers fortjenstfulde arbejde og forklarer, hvordan sagens store betydning gjorde det nødvendigt, at korrigere »den danske geologis fader«.

I *Geografiske Billeder* går Dalgas dog ret skarpt i rette med Forchhammers beskrivelser af heden. Bl.a., at alen skulle være dannet lang tid tilbage som følge af oversvømmelser med havvand. Også Forchhammers omtale af Vestjylland vest for højderyggen som en fuldkommen slette. (Det til trods for, at Skovbjerg Bakkeøes bakketopper rejser sig 90-100 m. over havet). Det var Dalgas meget om at gøre, at bakkeøernes særlige muligheder blev kendt. Fladerne udgjorde dog kun $\frac{1}{3}$ af det vestjyske område.

Ifølge »Geologiens Historie« har Johnstrup gjort nogle notater, hvoraf det fremgår, at han føler sig stødt, vel mest på forgængerens vegne: *Det ville have været smukt ikke blot at kritisere Forchhammer, men også i overensstemmelse med Sandheden at fremhæve, hvormeget man skylder ham.* I et overstreget notat har han kaldt Dalgas — *uvidende i de simpleste geognostiske spørgsmål.*

Nu bagefter er det en god historie, at »opkomlingen« Dalgas fik ret overfor autoriteterne, som sad derovre øst for Valby Bakke og udtalte sig om den jyske hede. Mange var dog klar over, Johnstrup iberegnet, at Dalgas havde fat på noget af det rigtige. Det ser da også ud til, at Johnstrup og Dalgas senere kom overens.

Geografiske Billeder fra Heden former sig som en rejse på tværs af Jylland. Da Dalgas når til bakkeøerne nævner han gang på gang, at her findes mergel, ligesom han fremhæver den mergling, som er sket. — *langs med den nye Holstebro-Herningvej have en Mængde Nybyggere nedsat sig, og talrige Mergelgrave tyde hen paa, at de tage alvorlig fat.*

Senere i skriftet: *I Snevingen udfor Paarup ligger Bordingøen, en ca. 1 Kvadratmil stor Ø, og Faurholdtbakken, ca. $\frac{1}{4}$ Kvadratmil, begge ret godt befolket og opdyrket. Bordingøens nordvestlige Pynt, Brunsbjerg, er kendelig i stor Afstand, og en der-værende ypperlig Mergelgrav bringer mangan Hedebonde til at udstøde dybe Længselsukke.* Mergellejet bliver senere kendt under navnet »Damholt Mergelleje«, og

herfra anlægges, ca. 10 år senere, landets første mergelspor ud over den sydlige del af *Alheden*.

Dalgas navngivning af bakkeøerne er stort set bevaret uændret siden. *Skovbjerg Bakkeø*, fik navn efter et højdedrag, ca. midt på bakkeøen. Dette sted er i dag bedre kendt som *Trehøje*. Dalgas benævnelse af smeltevandssletterne, *flader*, er i dag afløst af *hedesletter*.

Heden var sur og kalkfattig og behøvede kalk, hvis der skulle gro andet end lyng. Mergelen fandt man, som ved Damholt, i kanten af bakkeøerne. Hedesletterne bød dog på uovervindelige afstande med heste- eller studekøretøjer. Derfor er mergelselskabernes historie særlig knyttet til disse egne.

Den beskrevne geologi, med ung moræne øst for højderyggen og hedesletter og bakkeøer vest herfor, fortsætter, som tidligere nævnt, langt syd for Danmarks grænse. Man kan også finde smeltevandssletter på Sjælland, især *Åmose* og *Brejninge Hedeslette*. Procentuelt spiller de dog ikke nogen stor rolle.

I Vendsyssel og det nordlige Himmerland er hedesletten erstattet af hævet havbund. *Yoldiafladen* var dækket af ishavet umiddelbart efter istiden. Det er især egnene omkring Hjørring og syd for Jyske Ås. *Stenalderhavet (litorinafladen)*, er de lave, flade sletter omkring Limfjorden. Dette område var i stenalderen, for ca. 5.000 år siden, et lavvandet havområde. Jordbunden varierer, afhængig af strømningsforholdene i sin tid. Typisk er jorden finsandet og lagdelt. Store Vildmose i Vendsyssel og Lille Vildmose i Østhimmerland, er dannet på litorinafladen.

Disse jorder er altså yngre end istidsaflejringerne og derfor kun lidt udvaskede. Til gengæld findes der ofte svovlforbindelser i jorden, som virker forsurende. En ikke ringe del af mergelselskabernes historie er knyttet til Vendsyssel.

Hedeselskabet tager mergelsagen op

Merglingsperioden i forrige århundrede

I midten af forrige århundrede kom der for alvor gang i merglingen. I bogen om Vestjyllands Mergelforsyning skriver Harald Skodshøj, – *en egentlig merglingsperiode oplevede Danmark i tiden omkring 1820-1830*. Det er dog noget tidligere end andre forfattere angiver og det senest nævnte er, at det for alvor foregik efter 1850.

Th. Madsen-Mygdal (1920), skriver om merglingens historie bl.a., at merglingen blev indført fra Holsten i årene 1820-30 på de større gårde, hvor man i begyndelsen anvendte holstenske mergelgravere. Videre anføres, at den egentlige merglingsperiode falder i årene 1850-80, men at det alligevel næppe var halvdele af det dyrkede areal, der i den periode blev merglet.

I beretning fra landboforeningernes kalkudvalg, 1910, kan man læse, at merglingen omtrent standsede i slutningen af 80-erne og at kun godt 40% var merglet. Ved århundredeskiftet var det nået op på ca. 50%.

I bogen »De viste vejen« om modtagere af landhusholdningsselskabets sølvbægere 1804-1969 er mergling nævnt helt fra begyndelsen – som tidligere beskrevet.

Præmieringen i den tid var først og fremmest for hegning og grøftning, efter at de tidligere fæstebønder havde fået deres egen jord, men mergling er jævnlig nævnt.

En af overskrifterne fanger øjet: *OPDAGEDE EFTER ÅRS SLID, AT MERGELEN IKKE DUEDE. Gårdejer Peter Husum Jensen og hustru, Skærlund, Brande sogn – Alm. bøger 1929* – I omtalen findes følgende formulering: *Ejendommen ligger meget afsides, ca. 10 km. fra Brande. Et andet forhold, der har været vanskeligt ved opdyrkningen, er adgangen til mergel. I en årrække brugtes mergel, som senere viste sig at have et alt for ringe kalkindhold.* Med denne overskrift får man virkelig ondt af parret. Men, mon dog ikke overskriften er en overfortolkning. En mergelanalyse har sikkert vist, at det var mere fordelagtig at bruge anden mergel, men det er jo ikke ensbetydende med, at det hidtidige arbejde var forgæves. Omtalen sluttede da også med: *Ejendommen har svaret sig godt.*

Mergeludkørsel i 1846 ved Vallekilde. Maleri af Johan Th. Lundby. Billedet er gengivet i H.T. 1953, s. 33 (Det ældste merglingsbillede)

Merglingen var således kendt og anerkendt fra begyndelsen af 1800-årene, i det mindste blandt dem som fulgte lidt med og lyttede til Landhusholdningsselskabet, og på de mest kalktrængende jorde, kunne afgrøderne flerdobles, så det burde jo være tilstrækkelig incitament.

Landet var dog i alvorlig økonomisk krise i disse år, frem til ca. 1830. (Staten gik fallit i 1813). Fra 1830 gik det igen fremad for landbruget. Priserne på korn steg, billig arbejdskraft var der nok af og den nye generation af selvejerbønder var sikkert mere åben over for det nye.

Skeler vi til et andet grundforbedringsarbejde, nemlig dræningen, foregik det især i årene 1860-80. Det var før grundforbedringslån og tilskud blev indført, så bortset fra tilskyndelsen fra Landhusholdningsselskabet, må man sige, at det foregik på landbrugets eget initiativ. 1860-erne var de »gyldne tider«. Sammenligningen mellem dræning og mergling lider dog under, at teglrøret først kom til landet ca. 1850.

På De danske Kalk- og Mergelselskabers årsmøde i Filskov, 1963, indleder formanden Egebjerg Thøgersen med disse ord: *I gammel tid var man henvist til at bruge stude og heste som trækraft, derfor var det meget om at gøre, at mergelen ik-*

ke skulle transporteres for langt. Hver lille gård havde sin egen mergelgrav og de større gårde havde en grav i hver mark. Man var således i store træk henvist til at bruge den mergel som fandtes på stedet og der er udkørt en mængde mergel med meget ringe indhold af kulsur kalk. Det var syreflasken der bestemte, om mergelen var god nok, men selv en lavprocentig mergel kunne give store udslag på kalkfattig jord. Det er velvalgte ord, som på bedste måde beskriver forholdene.

Planteavlen var dog inde i en forkert udvikling. Kornsalget fjernede jordens næringsstoffer, specielt ved at førstegangskalkningen frigjorde noget af det, som var bundet. Kunstgødning var endnu ikke almindelig og husdyrholdet stod i stampe. Derfor skete der en udpining af jorden. Det begyndte man da også at indse efter en periode og interessen for udvidelse af husdyrholdet var begyndt, da kornsalget blev ramt af faldende priser mod 1800-årenes slutning. Landbruget var således meget hurtigt til at omstille sig til husdyrproduktion, da korneksperten gik i stå.

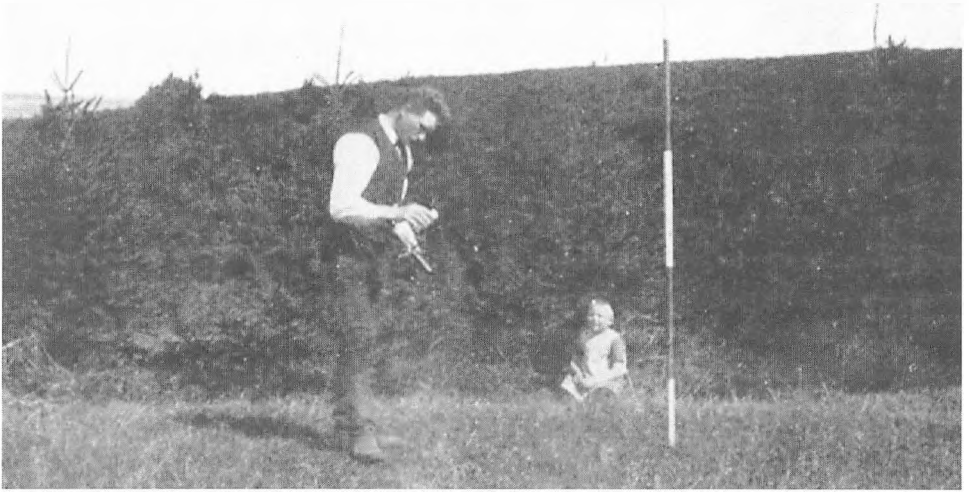
Mergelsøgning

Hedeselskabet blev stiftet i 1866. Selv om mergelsagen aldrig har fremstået som værende Hedeselskabets vigtigste sag, tog man dog straks fat og blev ved hermed uafbrudt i 125 år.

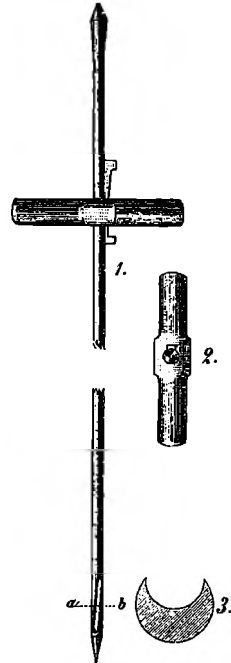
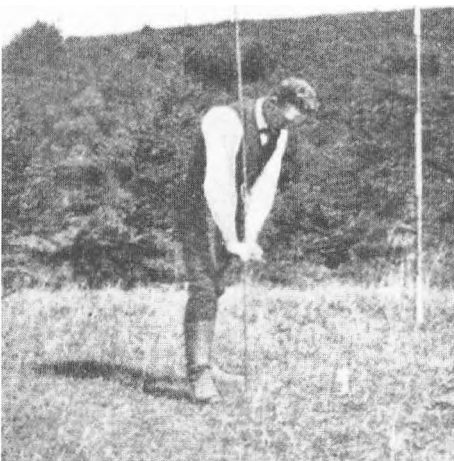
Det begyndte med mergelsøgning. Man udsendte en praktisk uddannet mand med håndboreudstyr og syreflaske for at lokalisere mergelen hos private landmænd. I samtlige årgange af Hedeselskabets Tidsskrift omkring århundredeskiftet står der: *Selskabet lader i Reglen ikke søge hos Enkeltmand, men når et større Antal Lodsejere i et Sogn eller en By indsende Andragende herom til Hedeselskabets Hovedkontor, sendes Selskabets Mergelsøger til den Lodsejer, der vil påtage sig at anvise Mergelsøgeren. – Hedeselskabet lønner denne, men Beboerne giver ham fri Kost og Logi og forsyner ham med Medhjælper, samt hente ham fra og bringe ham til nærmeste Jærnbane- eller Diligencestation.*

Det er ikke sært, at der var stor efterspørgsel efter mergelsøgeren på disse rimelige betingelser. I Hedeselskabets Tidsskrift nr. 6, 1880, er der en lille notits der siger: *Fra 19 Lodseiere i Hanning Sogn pr. Skjern har Hedeselskabet modtaget en Takskrivelse, fordi det har ladet søge efter Mergel i Sognet, og bemeldte Lodseiere udtale, at en stor Mangel derved er blevet afhjulpen, idet der på flere Steder er fundet god Mergel.* (Stavemåden, hvor der synes at mangle et r hist og her, er i overensstemmelse med Tidsskriftet).

I H.T. nr. 4, 1889 skriver Dalgas: *Der er ingen andre Hemligheder ved denne*

Tegning af mergelbor (Claudi Westh, 1914) – gengivet efter Westermann. Fotos er sandsynligvis J. P. Olesen, 1910, som øverst holder syre på prøven og nederst arbejder med mergelboret. (Claudi Westh i Hedebogen, 1913)

Mergelsøgning, end at Boret er let haandterligt, saa at man daglig kan bore mange Huller i 7 Alens Dybde, og at der bliver boret saa at sige overalt, saa at Rekvirentens Terrain bliver muligt nøie gjennemsøgt. Derved er opnaaet gode Resultater, idet der, som Hedeselskabets aarlige Beretninger udvise, er ved Udgangen af 1888 fundet ikke mindre end 927 Mergelgrave. Lad ogsaa nogle af disse være af kun ringe Betydning, saa have til Gjengjæld andre været til Velsignelse for en stor Omkreds.

I de første mange år foregik mergelsøgningen med håndbor og syreflaske. Hos private lodsejere blev mergelen ikke analyseret, i det mindste ikke før 1906. I »Hedebogen«, 1909 skriver Claudi Westh: *Hedeselskabets Mergelsøger har fundet Mergel paa nær 1700 Steder; Søgningen foregaar paa simpel Maade ved et Staallbor, hvori er blot en lille Rille, der skal optage Mergelen, Mergelsøgeren hælder da lidt Syre paa, og hvis det bruser – Kulsyren drives bort – fastslaaes Mergelens Tilstedeværelse.* (Den anden ende af boret, med en fortykkelse, bruges til at danne hullet).

Man vidste altså ikke noget præcis om mergelens lødighed, før man gik igang med det slidsomme arbejde. Det kan være svært i nutiden at forstå, at der blev gravet og udkørt tusinde af læs mergel, uden at man rigtig vidste hvad det indeholdt.

I 1930 sluttede mergelsøgningen hos private. Da havde man søgt hos ca. 6.500 lodsejere og fundet mergel hos 2.759.

Efter århundredeskiftet, hvor der kom et stort opsving i mergeltransporten, måtte man nedprioritere mergelsøgningen hos private til fordel for større mergellejer, af betydning for en videre kreds. Nu anskaffes et rigtigt boreudstyr, så man kunne gå i større dybde og udtage prøver til analyse. Det lille bor kunne stadig bruges til at fastslå lejets omfang.

På samme tid får man et samarbejde i stand med *Danmarks Geologiske Undersøgelser* (V. Milthers), som lavede egnsvise undersøgelser over forekomster af mergel og kalk.

I årsberetningen for 1906 nævnes for første gang, udtagning af mergelprøver til analyser. I 1909 blev der foretaget kalkbestemmelse i 192 mergelprøver og fra 1910 kunne Hedeselskabet foretage analyserne på eget laboratorium. De sidste rapporter om undersøgelse af mergellejer er fra 1967.

Mergelsøgningen hos private var primitiv, men det opfyldte stort set behovet. Målt med nutidens alen, må den manglende bestemmelse af kalkprocenter, være den største mangel. De syv alens dybde, som Dalgas nævner som boreddybde, svarende til 4,4 m. var jo tilstrækkelig, hvis det var en mindre mergelgrav, hvor opgravningen alligevel skulle ske med håndkraft.

I »Det Indvundne Danmark« side 442 kan man læse om, hvordan Hedeselskabet udsendte sine to mergelsøgere. Der fortsættes: *Men gammel og nyt mødtes. Ingeniør P.R. Wøldike traf i 1896 på en jernbanestation den gamle mergelsøger H.P.*

Nielsen og gjorde senere styrelsen bekendt med sine overvejelser: »Om man ikke i stedet burde antage en yngre mand med større tekniske kvalifikationer, erhvervet på en landbrugsskole?« Nielsen tog sin afsked, men den veltjente mergelsøger Anders Østergaard fortsatte til 1907, da han som afløser fik statshusmand Anders Pedersen. Mergelsøgning med håndbor var hårdt arbejde, så den stakkels H.P. Nielsen har sikkert været »udkørt«.

Trylle kunne mergelsøgeren dog ikke, og i mange vestjyske egne fandtes ikke brugbar mergel. Det må have været bittert for de egne og de landmænd, som af den grund ikke fik merglet, for der ikke er tvivl om, at virkningen var meget synlig hos dem, som i disse år fik merglet på de meget kalktrængende jorde i Vestjylland. De mest ivrige på mergelfattige egne har sikkert ikke skyet nogen anstrengelse og har kørt langt efter mergelen.

Mergelen

Der er gennem tiden føjet mange bemærkninger til brugen af den mest lavprocentige mergel. Når køreafstanden var lille og arbejdskraften billig, var lavprocentig mergel dog ikke at foragte. Hvis man giver nok af det er procenten ikke det afgørende. Det var køreafstanden med heste eller stude, der var vigtig. – Forholdene var anderledes, hvis man iværksatte udnyttelse af et større mergelleje og solgte og transporterede mergelen over længere afstande. Her måtte mergelen have størst muligt kalkindhold.

Dalgas skriver i H.T., nr. 4, 1889, i samme artikel som nævnt før: *Indeholder Stoffet udover 90% Kalk, kaldes det ikke længere Mergel, men Kridt, Limsteen eller Kalk; og det er navnlig Nørre-Flødals Fabrik Syd for Aalborg og Mønsted Kalkværker, som levere denne Slags Vare i fiindelt Form under Navn af Gjødningskalk.*

Mergelens Værdi beroer i Hovedsagen paa Kalkmængden, idet dog forøvrigt Leermergel er at foretrække paa Sandjorde og Sandmergel på Leerjorde; ligesom tung Mergel, der har ondt ved at smuldre, ikke er saa god som den Mergel, der efter en Frost falder hen i Smaastykker; men afseet herfra, og fra at det i Mergelen værende Leer eller Sand kan indeholde et meget ringe Kvantum Fosforsyre og Kali, saa er det dog Kalkindholdet, der bestemmer Mergelens Værdi; saaledes har 1 Kubikalen 70% tør Mergel fra Seilgaard samme værdi som 35 Kubikalen 2% tør Mergel fra Hesselvig Mergelgrav; og man kan altsaa staae sig ved at betale henimod 35 Gange saa meget for Udgravning og Transport af en Kubikalen af den første Mergel som for 1 Kubikalen af den sidste. Har man i Heden den magre Leer-Mergel i Nærheden, bruger man dog helst denne, selv om Kalken deri er dyrere, fordi Hedeegnets magre Sandjorde have godt af Leer-

Der hentes mergel ved Gedhus Trinbræt, syd for Karup. Mergelen leveres af Alhedens Mergelforsyning fra mergellejet ved Kølsen, hvor straffefanger har gravet og læsset den. (Skrubbeltrang 1966)

tilførsel; men har man ikke Mergel paa sin Mark og skal hente den langveis fra, da gjælder det især om at faae en Mergel, der er saa kalkrig som mulig, saa at Transportudgiften + Betalingen ved Udleveringsstedet kan blive mindst mulig for selve Kalkindholdet.

Man må atter imponeres af den klare og saglige argumentation Dalgas her bruger. Både før og efter den tid har man set en overdrivelse af mergelens undergørende virkning i forhold til kalk. Dalgas sætter det her på plads på en måde, som nutidens landbrugsrådgivere også vil kunne skrive under på.

Madsen-Mygdal anbefaler i 1920, at man sætter grænsen for indhold af kulsur kalk højere end førhen og finder det tvivlsomt, om man bør anvende mergel med under 20% kalk. Hans argumentation herfor er: *Da Arbejdskraften i Nutiden er dyrere end i Kornsalgstiden, og da Adgangen til Kalk eller Mergel pr. Skib eller Jernbane er lettere.*

I samme skrift kan man læse om 1800-årenes mergling: *Mergel anvendes i meget forskellig Mængde, fra 30 og op til 400 Kubikalen pr. Td. Land. En tohjulet Mergelkarre holdt 6-8 Kubikfod eller 1 Kubikalen; et almindeligt Vognlæs kan anslås til 2-3 Kubikalen. 1 Kubikfod ikke alt for våd Mergel vejer ca. 50 kg. I den egentlige Mer-*

glingsperiode var det ret almindeligt, at man de Steder, hvor der fandtes Mergel i Undergrunden, anvendte ca. 300 Kubikalen pr. Td. Land; men Arbejdskraften var jo også den Gang betydeligt billigere. Senere anføres det, at der skal anvendes forholdsvis mere af den lavprocentige mergel end kalkmængden tilsiger. Generelt anbefales 10.000 kg rent CaCO_3 pr. td.land ved brug af 40% mergel.

Bruger vi Madsen-Mygdals tal får vi, at man brugte hvad der svarer til 120 tons pr. td.land eller ca. 120 vognlæs. Det er det som anvendtes i »merglingsperioden«, som han selv angiver til 1850-80. Det som han anbefaler nu, i 1920 (10.000 kg. kalk i 40% mergel) svarende til kun 25 tons pr. td. land. – Fortidens mergelmængder kunne således let give anledning til overkalkning, hvis man var »heldig« at finde højprocentig mergel og i sin iver ikke tog sig i agt for det.

I et anden afsnit skriver Madsen-Mygdal: *Man regnede den Gang, at en Mand kunne grave og læsse ca. 300 Kubikfod Mergel om Dagen, og derfor betaltes i Regelen 1 Øre pr. Kubikfod. Spredningen betaltes almindeligt med 1/2 Øre pr. Kubikfod. En Mergling med 300 Kubikalen vil således foruden Læsning fra Dyngge og Kørsel koste $1\frac{1}{2}$ Øre x 8 x 300 = 36 kr. pr. Td. Land, men Arbejdet blev sædvanlig udført med faste Folk på Tider, hvor der ellers var lidt at bestille. I Nutiden vil en så stor Arbejdsydelse næppe kunne opnås, og Omkostningerne vil blive meget større pr. Kubikfod.*

Det kan undre, at Madsen-Mygdal her anfører, at folk 50 år forud var i stand til at grave mere mergel og for en ringere betaling. – Man kunne få den tanke, at de store mængder var pral. Der var måske ikke så meget på vognene som han regner med. 2-3 kubikalen svarende til 1 ton, lyder da også af meget, med datidens vogne og trækraft.

Mergel på trafikbaner

Det iøjnefaldende problem, at få transporteret kalk eller mergel til mergelfattige egne, tog Hedeselskabet for første gang del i ved anlæggelse af Damholt-Hodsager Mergelspor. Den blev bygget 1878-79 men forberedelserne begyndte allerede ved beboernes henvendelse til Hedeselskabet i 1875.

Den første mergeltransport Hedeselskabet organiserede på trafikbane var fra Sejlgaard Mergelleje ved Funder Station. Det begyndte i 1889 og omfattede frem til 1894 kun kørsel til Kibæk, Troldhede og Boris stationer. Herefter kom Herning og Skjern med. Før den tid var transport af mergel på trafikbaner af ringe omfang, fordi fragtpriiserne var større end man kunne betale. (H.T. nr. 4, 1889, s. 49).

Seilgaard Ladeplads vest for Silkeborg, 1905. Herfra fik Hedeselskabet organiseret den første mergeltransport med Statsbanerne til en meget favorabel pris i 1889. Den første transport var kun til Kibæk, Troldhede og Boris. Frem til 1905 var transporten udvidet til mange stationer langs banerne i Vestjylland.

Man får lavet en meget gunstig aftale med Statsbanerne om en pris, som kun skulle dække banens løbende omkostninger til dækning af udgifter til personale, kul og olie samt vognenes rengøring, medens der intet blev betalt for slid af spor og materiel. Det betød en fragtpriis på ca. 2 kr. pr. vognladning af 12.000 Pd., hvilket kun var ca. $\frac{1}{6}$ af den normale fragt til de førnævnte tre stationer. Prisen man skulle betale til mergellejet, for 40% mergel, var 7 kr. pr. vognladning. Mergelen blev kørt med særtog i en kort periode om foråret, på en af banen valgt tid.

Mergelforbrugerne blev organiseret som interessentskaber, der dels anlagde aflæsningsspor ved stationerne, dels overfor mergelleverandøren forpligtigede sig til, at aftage en bestemt mængde mergel i en årrække.

Stadig i H.T. nr. 4, 1889 er der foretaget en beregning og sammenligning af priserne på kalk. Konklusionen bliver følgende opstilling:

Sammenstilles disse Priser erholdes for 1000 Pd. kulsur Kalk i tør Tilstand:

1) fra Seilgaard i 70% Mergel ifølge Interessentskabskontrakt leveret i Kibæk	1 Kr. 93 Ø.
2) fra do i 40% do. do. do.	2 Kr. 60 Ø.
3) fra Grenaa leveret som 700 Pd. Ætskalk i Kibæk	4 Kr. 27 Ø.
4) fra Flødalsfabrik do. do. do.	10 Kr. 76 Ø.
5) paa Damholt Mergelbanen leveret ved Banen.	3 Kr. 10 Ø.
6) paa Grindstedbanen do. do. do.	3 Kr. 17 Ø.

Ætskalk er melkalk (CaHO). Flødalsfabrik er ved Ålborg. Ved 3 og 4 er der regnet med normal fragt med bane.

Transporttilskud til trafikbanerne

Ovennævnte ordning fungerede frem til 1896. (Den gjaldt stadig kun på den ene jernbanestrækning). Da blev der vedtaget en ny lov »Jernbanetakstloven«, der ikke tillod, at statsbanerne oprettede særlig overenskomst om billigere fragt end det ordinære. I stedet blev der lavet en ordning med tilskud til mergel- og kalktransport på jernbane, så transporten ikke blev væsentlig dyrere, end det man havde opnået ved aftalen i 1889. Man betalte i første omgang den fulde fragt for senere at få tilskuddelen refunderet. – Disse nye regler med tilskud betød tilsyneladende, at alle langs jernbanenettet nu kunne få fragtet mergel til en speciel lav pris.

Der blev dog ret snart lavet regler og betingelser for statskassens hjælp til transporten. En af reglerne var, at bevillingerne kun gjaldt beboere i *mergelfattige, magre egne i Jylland*, hvilket især vil sige Vestjylland, vest for højderyggen.

Selv om jernbanen efterhånden var blevet udbygget til alle egne af Vestjylland, var transporten dog stadig ret begrænset. Før århundredeskiftet beretter H.T. om transport fra Sejlgaard Mergelleje til stationerne på strækningen til Skjern. I 1897 kom Tim og Ringkøbing med og i 1898 også Ulfborg og Ølgod. Derefter nævnes *andetsteds, såvel statsbanerne som private baner*, uden nærmere angivelser.

Leveringerne i 1898 fordeler sig med 1.453 vognladninger (20.000 Pd.) fra Sejlgaard, medens der *andetsteds, på såvel statsbaner som private baner*, kun er udkørt 408 vognladninger mergel og 566 vognladninger kalk – med tilskud.

Fra 1899 sker leveringerne på strækningen Ulfborg-Varde fra »Mergelbane ved Dejbjerglund«. Betaling til leverandørerne (før fragt) er i år 1900: *10,60 kr.*

fra Sejlgaard og 8,30 kr. fra Dejbjerglund pr. vognladning. Mergelen indeholdt henholdsvis 33 og 21,5% kalk i tørstoffet. Fragtpriserne er ikke specificeret, men beregnet ud fra det udbetalte tilskud har landmandens andel været ca. 5 kr. pr. vognladning i gns.

Fra 1905-06 vedtages nye regler for Statens tilskud. Af væsentlige punkter kan nævnes: »Tilskuddet ydes nu til mergelfattige og magre egne i hele landet«. Hvor tilskuddet før var $\frac{2}{3}$ af hele fragten fra nærmeste mergelleje – $\frac{4}{5}$ hvor modtagerne havde bekostet aflæssespor (med en minimumsfragt på 3 kr. for mergel og 6 kr. for kalk pr 20.000 pd.) er den nu $\frac{7}{10}$ henholdsvis $\frac{8}{10}$. Det beløb, som afsættes på finansloven, kan dog ikke overskrides. Sker det, reduceres tilskuddet forholdsvis.

I H.T. 1904 kan man læse: *Begrebet, mergelfattige magre Egne, vil efterhånden blive fastslået på den Måde, at de Jernbanestationer, hvortil Tilskud kan ydes, bliver opført som anerkendte af Hedeselskabet. Ligeledes vil Mergellejer, hvorfra der kan leveres Mergel, efterhånden blive undersøgt og Overenskomst oprettet med Ejeren om Leveringsbetingelserne, saa at der tilsikres Modtagerne god Mergel.*

Disse ejere måtte søge Hedeselskabet om anerkendelse. Videre frem i indlægget anbefalede man forbrugerne at slutte sig sammen i indkøbsforeninger – en forening ved hver jernbanestation. Disse regler gjaldt for mergel. Kalk ydedes der kun undtagelsesvis tilskud til – lang vogntransport for mergel o.l.

Det er bemærksværdige store beføjelser man giver Hedeselskabet i 1904. Ikke blot overtog selskabet hele administrationen og udbetalingen af tilskuddet, det var også Hedeselskabet der udpegede, hvem der skulle være berettiget til at levere mergelen og berettiget til at modtage statsstøtte – dog under appel til ministeriet.

Da transporten på jernbaner begyndte, var det et krav fra både leverandører i Seilgaard og Dejbjerglund, at der blev oprettet interessentskaber, som bandt sig til at aftage en vis mængde over en årrække for at sikre deres investeringer.

I H.T. 1904 findes en ret omfattende beretning fra et møde i Ringkøbing, hvortil Hedeselskabet havde indbudt mergelforbrugere langs hele Vestbanen. Her udtaler Claudi Westh bl.a.: – *og det vil forhaabentlig lykkes at faa Mergellejerne til at sætte sig i leveringsdygtig Stand uden nogen Forbrugsgaranti. Mergelforbrugere bør ganske sikkert alligevel organisere sig, men det behøver kun at være i almindelige Indkøbsforeninger, hvori Medlemmerne alene have Forpligtelse gensidig, og hvor Ind- og Udmeldelse er let; jeg antager, at hver Station bør have sin Forening, og at disse bør samvirke indbyrdes for at regulere Priser og Forbrug, saaledes at Mergelhandelen kommer under den fri Omsætnings Betingelser.*

Fragtgodtgørelsen ydedes til både statsbaner og private baner, hvilket var til

meget stor fordel for små privatbaner med begrænsede godsmængder. Godtgørelsen kunne kun ydes fra nærmeste anerkendte mergelleje. Det betød, at det hvert år kunne slås fast, hvor stor tilskuddet pr. m³ ville være til en given station. Hvis modtageren valgte at købe mergelen længere borte, kunne han i princippet det. Den ekstra transport blev da for »egen regning«, så det blev hurtigt for dyrt.

Begrænsningen, *magre mergelfattige egne* var i kraft frem til 1936, hvor reglerne blev væsentligt ændrede. I stedet for begrænsningen *mergelfattige egne* skulle man nu dokumentere kalktrangen med jordprøver og en kalktrangserklæring. – Det blev for alvor indledningen til, at rådgivningen baseredes på jordanalyser og reaktionstal, som vi kender det i dag.

Sammen med de nye regler blev kravet til egenbetaling dog øget, samtidig med, at tilskuddet blev generel for alle transportformer. Transporttilskuddet ophørte helt i 1956.

Jernbanetransportens organisering

Den første fastliggende sporbane, *Damholt-Hodsager*, var på Karup Hedeslettes sydlige del. I 1890-erne blev der arbejdet stærk på at få anlagt et tilsvarende fast mergelspor i den nordlige del. I H.T. 1899 kan man læse om et møde i Viborg omkring denne sag. Hedeselskabets repræsentant i sagen, Claudi Westh, giver en redegørelse for sagen: – *at skaffe Befolkningen paa Alheden Mergel*. I planerne var der tale om en bane fra Kjeldbjerggaard og en anden omfattede en bane fra Bryrup ved Sparkjær, vest for Viborg. Westh indleder med:

At Ønsket om at faa Mergel til de kalkfattige og sure Jorder paa Alheden er meget gammelt er bevisligt, idet der lige siden Koloniernes anlæg er transporteret Mergel ud paa Heden fra Thorning og Bryrup Mergellejer, men dette er for fjernere dele af Heden kun sket i ganske ringe Udstrækning, da Lejene ere daarlige og Befordringen oftest maa ske med Stude, og det forslaar for lidt.

Kolonierne refererer til de tyske indvandrere (kartoffeltyskere), som kom til Alheden i 1759.

Planerne om mergelbanen blev dog aldrig til noget, selv om de blev støttet af mange. Man ser af referatet fra 1899, at Frederiks-Karup sogneråds manglende interesse, var et problem. Der er ikke tvivl om, at man var bange for, at en mergelbane skulle stille sig hindrende i vejen for anlæg af en trafikbane mellem Viborg og Herning. Det blev da også denne bane, som løste problemet.

I 1906 åbnede statsbanestrækningen Viborg – Herning. Samme år (3. juli 1906) stiftedes andelsselskabet »Alhedens Mergelforsyning«. Formålsparagraffen

Kølsen Mergelleje 1908, året efter, at udkørslen på Alheden er startet. Straffefanger læser mergel i jernbanevogne.

var den enkle, *at skaffe mergel og kalk som jordforbedringsmiddel*. Medlemmerne hæftede alle solidarisk for foreningens forpligtelser. Mergelen hentede man fra Kølsen Mergelleje ved Hjarbæk Fjord. Her løb jernbanestrækningen Viborg-Løgstør tæt forbi og der blev lagt sidespor ind i mergellejet.

Alheden Mergelforsyning var det første mergelselskab, der stiftedes på solidarisk grundlag, men allerede året efter stiftedes andelsselskabet, »Vestjyllands Mergelforsyning«. (25. november 1907). Sidstnævntes første 40 år er grundig behandlet i bogen »Mergel og Kalk i Vest- og Midtjylland« af Harald Skodshøj, 1947. Alheden Mergelforsyning og specielt Kølsen Mergelleje har også fået sin bog i »Tugthus eller samfundstjeneste« ved Jess-Ole Jensen, ca. 1984. Dens titel skyldes det helt specielle forhold, at al mergelgravning i Kølsen (læsning på jernbanevogne), blev foretaget af tugthusfanger fra Horsens Tugthus.

Vestjyllands Mergelforsyning spillede en afgørende rolle i hele Vestjylland. Selskabet virkede frem til 1974, hvor det blev sammensluttet med D.L.G.

Alheden Mergelforsyning blev opløst 1959, men havde stort set ikke virket si-

den 1936. Af andre tilsvarende selskaber blev oprettet »Vandel og Omegns Mergelselskab«, som udkørte mergel på Vejle-Vandelbanen og Lervang Mergelselskab til udkørsel af mergel på Ringkøbing-Nr. Ommebanen.

Det specielle ved disse fire selskabers virksomhed var, at de selv oparbejdede mergelen. For dem alle gælder også, at udkørslen næsten helt og holdent foregik på trafikbaner – så længe det varede. Vestjyllands Mergelforsyning nåede dog at være med langt ind i den nye tid med lastvognstransport, samt endnu senere, hvor kalken vandt frem på mergelens bekostning.

Lidt paradoksalt kommer Damholt-Hodsager mergelsporet og Viborg-Herningbanen til at skære hinanden ved Sunds. De krydsedes faktisk i en ret vinkel ca. midt på Damholt-Hodsagers strækning.

Skæringen gav blandt andet praktiske problemer, idet det foregik i niveau. I nogle notater hos Hedeselskabet nævnes, at krydsningen baseres på »slæbeskinner«. Det er antagelig nogle skinner, som mergelbanen skulle slæbe hen over statsbanesporene for at passere og derefter fjerne igen efter hver passage. – På mergelbanen kørte jo trods alt kun hestetrukne vogne.

Man ser dog af notaterne, at det gav anledning til uoverensstemmelser gennem årene. Mergelbanen hævder, at den dårlige skæring ødelagde mergelbanens vogne, medens statsbanen modargument var, at vognene var i elendig stand. – 22.11.1907, (DSB). *Tog 1147 stop 16 minutter ved vogterhus nr. 6. Et af det private mergelspors læssede vogne afsporet midt i sporet. Forreste mergelkolonne bestod af 5 vogne forspændt 2 heste, og den midterste vogn var afsporet.*

Det ser ikke ud til, at de to parter, hvis interesser i bogstaveligste forstand krydsedes mellem Ilskov og Sunds, var i dialog om andet end disse praktiske problemer. I det område må der dog også have været sammenstødende interesser med hensyn til mergelsalg.

Hedeselskabets Tidsskrift nr. 2, 1943 har et interessant indlæg af Ha. Skodshøj, »Et Tilbageblik«. Det er et interview med den dengang 75 årige Th. Claudi Westh om hans tid ved Hedeselskabet – perioden 1893-1918. Et par citater herfra:

(Westh): *Jeg kan huske, at Ingeniør Thomsen og jeg engang holdt Møde i Grønhøj for at faa dannet en Mergelforening for Alheden. Thomsen havde lavet en Plan og jeg talte om Sagen, staaende paa en Møgvogn. Hvad det ved den Lejlighed blev til, husker jeg ikke. Senere i samme afsnit om Herning-Viborg banen: Paa den Bane fik vi gennemført Tilladelse til at smide Mergel af langs Banen paa hver Mands Jord, – det var næsten utænkeligt, en trafikal Forbrydelse næsten, men Mergelbanen blev alt-saa overflødig. Her mener Westh sikkert den mergelbane nordfra, som var tænkt anlagt med fastliggende spor, men aldrig blev til noget.*

Den praktiske tilrettelæggelse af mergeludkørslen på Viborg-Herning banen, må på flere måder have været speciel. I »Tugthus eller Samfundstjeneste« kan man læse udførligt herom. Statsbanerne hentede to træk i Kølsen Mergelleje, først à 15 vogne, senere 20 vogne, som skulle ind over Viborg station. Herfra gik turen så videre med særtog ad strækningen mod Herning. Aflæsningen kunne da ske, enten ved en station eller på fri bane, som Westh er citeret for ovenfor. Fri bane ville dog sige nogle godkendte aflæsningspladser, som var indrettet i et antal af indtil 11 mellem to stationer.

Turen foregik da således: *Toget standser ved den første aflæsningsplads, hvor de for denne bestemte vogne afkobles. Toget kører straks videre til næste aflæsningsplads o.s.v., ved den sidste plads bliver toget holdende, til vognene er aflæssede. Derefter kører toget tilbage og opsamler de tørnede vogne.*

For at dette system kunne fungere, skulle mergelen være aflæsset til den aftalte tid. På stationer havde man en aflæsningstid på 6 timer, og det måtte modtageren selv finde ud af. På fri bane krævede man, at der var 4 mand pr. vogn parat når toget kom. Et afsnit i bogen beskriver tydeligt problemet:

Nogle aflæsningspladser er så store, at de skal kunne modtage 8 vogne ad gangen, hvilket ifølge overenskomsten indebærer, at der skal stille 32 mand til aflæsning. Dette kan være et problem i tyndere befolkede egne. Det har derfor nogle gange været nødvendigt at samle alle arbejdsdygtige mænd i miles omkreds. Trafiksektionen forhandler kun med formanden for mergelselskabet, og køreplaner skal fortælles til formanden så tidligt, at denne kan nå at underrette lokalforeningerne om de forestående leverancer, d.v.s. med hensyn til antallet af vogne og ankomsttid.

Lidt om priser under Alheden Mergelforsyning. En vognladning mergel kostede kun interessenterne 6,50 kr. Det var for 10 tons læsset af fangerne i Kølsen Mergelleje. Fragtprisen til Herning var 56 kr. og til Karup 44 kr. pr. vognladning. Modtagernes andel, $\frac{3}{10}$ efter modtagelse af statstilskud, bliver da henholdsvis 16,80 kr. og 13,20 kr. Bogen angiver ikke tydeligt, i hvilket år disse priser er gældende, men det er antageligt først i 20-erne. Det interessante er da også fragtsens relative størrelse. Det siger næsten sig selv, at landmændene på Alheden ikke ville være i stand til at betale den fulde fragt.

Søger man at sammenligne priserne på mergel leveret ved Ilskov og Sunds, ud fra oplysninger i H.T., når man til, at trafikbanen (Alheden Mergelforsyning) er billigere end Damholt-Hodsager Mergelspor, takket været det store transporttilskud og den billige arbejdskraft i Kølsen Mergelleje.

Damholt-Hodsager Mergelbane blev nedlagt under første verdenskrig. Det vil sige, at man »krydsede spor« med D.S.B. i ca. 10 år.

Den langsomme start

I 1906 bliver der transporteret 4.200 vognladninger mergel og 650 vognladninger kalk med statstilskud på trafikbanerne. Fra 1906 stiger de transporterede mængder kraftig frem til første verdenskrig. I 1915 nås ca. 20.000 vognladninger svarende til 200.000 tons, af fortrinsvis mergel. De største mængder bliver leveret i årene 1921, 1930 og 1936 hvor tallene når over 30.000 vognladninger. Med undtagelse af vanskeligheder under krigen, speciel i 1917, ligger mængderne således vedvarende høje frem til 1937. Herefter overtager lastbilerne størstedelen af transporten.

Jernbanenettet var under fortsat udbygning i de første år. Men selv hvor banerne for længst var bygget gennem mergelfattige egne, kom stigningen i udkørslerne først 5-10 år efter århundredeskiftet. Det viser, at udviklingen først og fremmest var konjunkturbestemt og at den langsomme start skyldes de økonomisk vanskelige tider, som satte ind næsten samtidig med, at man begyndte på disse transporter.

Den vanskelige start ramte også de faste mergelspor, og det ser man ikke nævnt, nå disses forholdsvis ringe succes omtales.

Beretningen fra landboforeningernes kalkudvalg, 1910, indledes med en beklagelse over den mangel på interesse der er for kalkning i de forudgående år. Man nævner, at ikke engang halvdelen af landets agerjord var merglet, da dette grundforbedringsarbejde i slutningen af 80-erne omtrent standsede. Man agiterer for, at man atter tager fat, både på de jorder, som ikke før var merglet og på de jorder, som for 40-50 år siden var merglet med *endog meget tarvelig mergel* – med kun få procent kalk.

Faste mergelbaner i Jylland

I årene efter 1864, hvor vi tabte krigen mod tyskerne og dermed også dele af Sønderjylland helt op til Kongeåen, blev interessen for hedeopdyrkning og jordforbedring betydelig skærpet.

Vi kender vel alle det mundheld som E. Dalgas er tillagt at have stået fadder til: *Hvad udad tabes skal indad vindes*. Han skulle også være ophavsmand til følgende sætning: *Hvor en plov ej kan gå, og en le ej kan slå, der bør et træ at stå*. På Grindstedegnen lå på dette tidspunkt en række gårde på begge sider af Grindsted å, et bosætningsmønster der også var kendt andre steder i Vestjylland i 1800-tallet.

Gårdene lå tæt ved de frugtbare enge, der gav græsning til kreaturerne om sommeren, og mulighed for at bjerge hø til vinterfodring.

De kæmpestore araler, der lå hen som bagland, var lynglædte, med enkelte træer og buske, man kendte såmænd næppe helt bestemt skellene, man kom der kun få gange om året, enten for at gå på jagt eller hente lyng til at fodre dyrene med, eller også brugte man lyngen til at tække husene med. Det var rævene og urfluglenes paradis derude på den mørke hede, hvor kun enkelte vandringsmænd forstyrrede freden.

Men det blev andre tider, også herude, og udviklingen tog fart i slutningen af 1800-tallet, efter foromtalte tab af Sønderjylland.

Omstilling af produktionen fra kød til mælk og smør, andelsmejerierne skød op, der var behov for at avle roer og kløvergræs til malkekvæget, mere givtige kornsorter kom på markedet. Hele dette sammentræf af begivenheder bragte pludselig et behov ind i hverdagen på de magre og sandede jorder på Grindstedegnen – jordens behov for at få tilført mergel eller kalk.

Samtidig med alt dette kom der fart i udstykning fra de gamle hovedparceller ved åløbene. Sønnerne fik et stykke hedejord, byggede på det, dyrkede hede op, udvidede staldene, jo der kom gang i landbruget på vesteregnet. Der er mange eksempler på, at både 3 og 4 sønner eller døtre, i rad og række har bygget meget flotte og yderige landbrug op på parceller udstykket fra forældrenes hovedparcel, der ofte var på flere hundrede td.land.

Man var klar over, at mergel havde en fantastisk betydning for at avle noget på markerne, forsøg beviste det helt tydeligt, så interessen for dette produkt var stor.

Billede fra 1915, som viser jernbanen ført hen over mergelsporet. Den nærmeste viadukt er der stadig og kan ses fra Sdr. Omme vejen, hvorfra dette billede er taget.

Men det skulle hentes langvejs fra, vognene var små og skrøbelige, trækraften var stude, eller i bedste fald heste, så transporten af den livgivende kalk eller mergel var et stort problem for den tids bønder.

Ud over kalkindholdet havde mergelen også et indhold af fosfor og kali, ja enkelte steder endog kobber. Det var godt nok i mergelen i små mængder, men da jorden jo var meget fattig på disse grundstoffer, gav de kraftige udsving og var med til at øge interessen for brugen af mergelen.

Der blev fortalt, at Hedeselskabet i 1930-erne, havde mergelforsøg på Statens Arbejdshus i Sdr. Omme, med mergel fra 5 forskellige lejer, og man undrede sig over at mergelen fra Filskov gav særlig gode resultater, blandt andet i byg. Ved nærmere analyse af denne mergel viste det sig, at den indeholdt kobber, og det var faktisk det, der gav udslag i afgrøden på de kobberfattige agre i Sdr. Omme.

I 30-erne, i Blåhøj, havde en landmand rug i en mark, der gik en højspændingsledning tværs ind over. Rugen stod meget dårlig, men i en 3 meters bredde under denne ledning, var rugen meget bedre, og da de høstede, med meget mere kerne i aksen. – Den smule kobber der var forvitret fra disse tråde var nok til at give så stort et udslag i rugmarken.

Grindsted-Grene Mergelbane

Tilbage til transportproblemet for mergel i 1880. Der var allerede bygget en mergelsporbane længere mod nord, nemlig fra et mergelleje i Damholt, der ligger i nærheden af Bording, til Hodsager der ligger mellem Sunds og Aulum. Banen var 2 1/2 mil lang.

Denne bane, der var taget i brug nogle år før, var af lidt primitiv karakter – trækraften var heste. Banen fungerede i mange år og fik stor betydning for den egn, men kapaciteten var ikke særlig stor, så transporten var egentlig for dyr pr. m³ mergel.

Problemet med mergeltilførsel blev mere og mere aktuel, og man mødtes i grupper og skrev til Hedeselskabet og bad om hjælp til projektet.

En skrivelse til Hedeselskabet November 1880, fra en kreds af bønder vest for Grindsted lyder:

Anerkjendende Hedeselskabets betydningsfulde virksomhed, henvender vi os tillidsfuldt til samme, idet vi haaber paa at de, saavidt der er dem muligt, vil hjælpe os til at faa vor ønske opfyldt.

Hedeselskabet og enhver ved, hvor betydningsfuld og vigtig mergelen er for vort agerbrug og især for heden og de store anstrengelser der gøres for at erholde dem, er et talende bevis herpaa, og dog er der mange der ikke kan opnaa at faa den til nogenlunde rimelig pris, fordi de har for langt at køre den og transporten herved bliver for dyr.

Det er herpaa vi tror der kunde raades bod, ved at staten træder hjælpende til og nedsatte fragten på kridt eller kalkmergel til en 3-del af den nuværende takst. Paa grund at det lille kvantum der udfordres, omtrent 20 tdr. pr. tdl., kan det nok køres 2 a 3 mil fra stationerne uden at den bliver for dyr, naar blot fragten blev nedsat, thi kalkmergel er på flere steder let tilgængelig, og kan faaes forholdsvis billig, og vi tror at staten ingenlunde vilde tabe derved, thi en større omsætning i andre ting vilde oprette tabet, og dog vilde det komme mange tilgode.

Men der vil dog alligevel blive et stykke af Midtjylland, mellem Vejle og Varde, som vil få for langt at transportere det, og som især er meget kalkfattig. Til at op hjælpe denne strækning, har vi tænkt os ved statens hjælp at anlægge en trækbane fra et punkt et par mil vesten for Vejle, hvor der findes fortrinlig kalkmergel, og saa til Grindsted.

Dette bliver en vejlængede af 4 til 5 mil, og vil aldeles omtrent paa denne strækning komme til at gaa igjennem en meget kalkfattig egn.

Der har jo ogsaa være tale om en jernbane fra Løsning station til Varde, hvad eg-

nen vistnok ogsaa med Billighed kunde gjøre krav paa. Skulde denne bane i en nær fremtid komme til udførelse, kunde trækbanen maaske forenes med den, og planen lettere udføres.

Det vilde være ønskelig og af stor betydning, om vort vejvæsen kunde blive forbedret, da vejen mange steder er meget mangelfuld, og dog særlig var det ønskelig med vejen fra stationerne, som saa ofte er meget slette. Ølgod f.eks. har endnu ikke nogen gruset vej, hverken til Grindsted eller til Hoven, og er jo dog den station der ligger langt inde i landet på vestkysten.

Da regering og rigsdag jo er enige om at der bør gøres noget for agerbruget, og vi tror at for mange vilde dette være meget betydningsfuldt, og især vil det være det for hedeegnene, hvor kalken er uundværlig, naar der skal arbejdes med nogenlunde tilfredsstillende resultat, og jorden ikke ved brænding spoles.

Vi haaber da at Regering og Rigsdag vil hjælpe os, da det maa ligge i Statens interesse at opdyrke heden. Og vi haaber da ogsaa at Hedeselskabet, hvis store virksomhed er anerkendt af os, vil se paa sagen med velvillige øjne, og hjælpe sagen frem og støtte den paa bedste maade.

Hejbøl og Hedehusene i november 1880

Derefter følger 26 underskrifter fra de 2 områder.

Men ogsaa fra Grindsted og Grene sogne blev der rettet henvendelse til Hedeselskabet om støtte til mergelbanen fra Stilbjerg til Grindsted:

Skrivelse til Hedeselskabet maj 1882:

Vi undertegnede lodsejere i Grindsted og Grene sogne tillader os hermed at anmode Det danske Hedeselskab om fremdeles at virke for at der kan blive ført en mergel-sporvej gennem Grindsted sogn, først ved at lade anstille ny undersøgelse for muligheden at finde et for anlæget af et saadant mergelspor gunstig beliggende mergelleje med mere kalkrig mergel end det i Søren Mogensens ejendom i Stilbjerg, og dernæst at fremme anlæget af sporvejen, enten fra det mergelleje, som ved ny undersøgelse maatte blive funden, eller, hvis ingen bedre udgangspunkt kan opnaaes, fra graven i Stilbjerg.

Grindsted 25. maj 1882.

Underskevet af 28 lodsejere i Grindsted og Grene sogne.

En flok initiativrige mænd holdt ideen varm, man så banen ved Damholt-Hodsager, diskuterede køb af mergellejer, materiel til transport og andre sagen ved-

Mergelbanen fra Stilbjerg til Eg var ca. 20 km. lang. Den var anlagt ca. en km. nord for Vejle-Grindsted-Varde landevej, næsten parallel med vejen.

kommande ting der skulle løses, herunder også muligheder for tilskud og lån til etableringen.

Den store interesse for banen, også vest for Grindsted, afstedkom jo så helt naturligt, at banen skulle forsette helt til Eg i den vestlige del af Grindsted sogn.

Grindsted Mergelspor blev indviet i 1886 og fik stor betydning for hedeopdyrkningen på grindstedegnen. Man kan vel næsten sige, at mergelbanen var begyndelsen til opsvinget, der har gjort stationsbyen Grindsted til det egnscenter, byen er i dag. Sporene blev taget op i midten af 1930-erne.

De allerældste borgere på Grindsted-egnen kan fortælle om dengang de som børn kørte til Grindsted med mergelbanen. Så var det jo om at være gode venner med togføreren, og holde øje med når toget kom, og så springe på i en fart.

Samfærdselsmidlerne var jo sparsomme dengang, da en tur til Grindsted som ofte var til fods.

Så mergelbanen blev skam flittig brugt af de, der boede nærmest.

Det er egentlig ganske pudsigt, her i 1995, hvor man i fuld alvor drøfter mulighederne for at etablere en bane, gående fra Farre station, over Billund til Grindsted, og derefter videre med eksisterende spor til Bramming, at gå tilbage i historien og opdage, at man den 25. april 1889 havde indbudt til et møde på Grindsted Kro for at drøfte mulighederne for at forlænge den daværende mergelbane i begge ender, og ophøje den til trafikbane.

Mergeltog med Carl Simonsen som lokomotivfører på vej fra Stilbjerg Mergelleje til Grindsted sogn, år 1888.

Det var tanken at bygge ud i øst fra graven i Stilbjerg til Farre station og i vest at forlænge banen fra endestationen i Eg til Tistrup station.

Ideen blev aldrig realiseret, men de gode folk fra Grindsted havde visioner, også dengang.

Men tilbage til 1887. Rent trafikmæssigt var det et indgreb i dagligdagen for beboerne i området, at der flere gange om dagen kom et mergeltog futtende med en række skramlende vogne efter sig. Derfor sendte Indenrigsministeriet en bekendtgørelse om trafik på sporveje og benyttelse af lokomotiv til transport af mergel. Her er nogle af de vigtigste ordensregler:

Banen må ikke befares i mørke – toget skal passere over skæringerne med landeveje med en hastighed af højst 1 mil i timen – der skal, forinden en vej passeres, gives signal med lokomotivpipe eller signalklokke – der skal anlægges brandbølter i 30 alens bredde på begge sider af banen.

Man må vel gå ud fra, at lignende forordninger også er tilsendt de to andre baner – Damholt-Hodsager og Eskjær-Slyng.

Bortset fra de mange hedebrande som togene antændte, og som i enkelte

tilfælde endte i retten når skyldspørgsmål og erstatning skulle afgøres, er der, så vidt vides, ikke sket større ulykker med dødelig udgang ved driften af de tre faste mergelbaner.

Men så stor sikkerhed som mulig – derfor altid to mand på toget.

Her er et eksempel på kontrakt, indgået med medhjælperne på et sådant lokomotiv, i dette tilfælde en lokal mand fra Grindsted:

KONTRAKT

mellem undertegnede Mads Madsen af Grindsted Dal og interessentskabet for Grindsted Mergelbane.

Interessentskabet engagerer herved Mads Madsen for sommeren og efteråret 1886 som medhjælper for lokomotivføreren ved banen ved mergelens transport og aflæsning og ved lokomotivets betjening for en månedsløn af 43 kr., er firetredes kroner. Pladsen skal tiltrædes med 8 dages varsel, og kan ikke opsiges af Mads Madsen inden kørslen standser til efteråret. Interessentskabet kan opsige Mads Madsen med 14 dages varsel.

Standser kørslen i 8 dage eller længere, er interessentskabet berettiget til at opsige

Fra mergellejet i Stilbjerg.

Mads Madsen midlertidig og at foretage afdrag i maanedslønning i forhold til den tid, i hvilken han ikke benyttes.

Mads Madsen er pligtig at underkaste sig lokomotivførerens ordre med hensyn til alle tjenesten angaaende forhold. Besværinger over lokomotivføreren har Mads Madsen at afgive til formanden for banebestyrelsen, men saalænge, indtil dennes afgørelse foreligger, maa han underkaste sig lokomotivførerens bestemmelser, ogsaa i de punkter, hvorom klagen er ført.

Interessentskabet er berettiget til at tilbageholde $\frac{1}{2}$ maanedes løn som sikkerhed for kontraktens overholdelse, indtil endelig afregning finder sted ved kontraktens ophævelse.

Grindsted den 30 juni 1886

Mads Madsen

Til vitterlighed Poul Pedersen

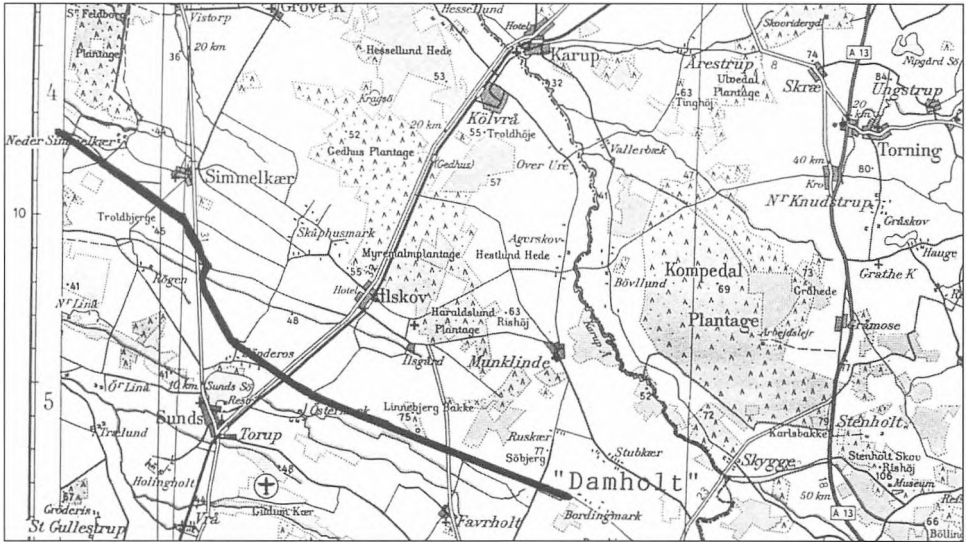
Disse lokomotiver var årsag til mange hedebrande, da man jo fyrede med tørv i kedlen, hvad gav gnister op gennem skorstenen.

Der var ellers anlagt 10 meter brede brandbælter på begge sider af banen, men det var ikke nok. Man gik så over til at fyre med kul i den tørre tid, det hjalp da en hel del, men var dyrere end tørvene, som man jo havde lige i nærheden på disse egne.

Damholt-Hodsager Mergelsporbane

Man kan jo ikke skrive de faste mergelbaners historie, uden at nævne Damholt-Hodsager banen, der som den første mergelbane blev taget i brug i 1879. Det var en smalsporet bane, og som det fremgår af beskrivelsen af den, skinner og sveller var småt dimensioneret. Den var jo beregnet til at heste skulle trække mergelvognene, hvilket betød, at man undgik det tunge lokomotiv, og at farten var ringe. Det betød jo også alt andet lige, at kapaciteten med udkørslen var lille, hvilket igennem årene bevirkede, at økonomien på banen var forholdsvis dårlig og man havde stort besvær med at klare de nødvendige betalinger af renter og afdrag på sine forpligtelser.

Banen fik stor betydning for hedeopdyrkningen og jordforbedringen i den egn den gik igennem. Også på denne egn var det driftige og fremsynede mænd, der skubbede på for at få denne bane etableret. Mergelens store betydning kendte man allerede, men der var langt til nærmeste leje, vogntøj og trækraft var småt, vejene elendige, ofte kun hjulspor ud over heden og det fortælles netop fra

Damholt-Hodsager Mergelbane.

denne egn, at man kørte mergel om vinteren på slæde, når der var sne til det, man kunne have større læs med og så skåned man vognene.

Efter at man i 1876 havde henvendt sig til Hedeselskabet om assistance til projektet, opstod ideen til en bane, og 3 år efter kunne man tage den i brug, sikkert en stor dag for de mange der havde brugt kræfter på denne sag.

Banen blev nedlagt i 1917, efter næsten 40 års drift, den blev erstattet af de flyttelige mergelspor. Men anlægget fra Damholt til Hodsager blev på mange måder banebrydende for mergeltransporten, og de efterfølgende mergelbaner i Grindsted og Vendsyssel havde stor nytte af at studere dette første anlæg for at lære af de erfaringer, der var høstet her.

En af de største fortalere for merglingen var unægtelig den navnkundige E. M. Dalgas, der personlig var involveret i bygning af de faste mergelsporbaner i Jylland.

Om anlæg af den første bane (Damholt-Hodsager) blev der således holdt et møde i Sunde, hvortil Dalgas var kommet kørende helt fra Viborg.

Alligevel gik han lige fra vognen ind i skolen, hvor mødet derpå åbnedes. Det hele gik imidlertid meget trægt, der blæste en stiv modvind mod sagen, og navnlig var det ikke muligt at få egnens større gårdmænd til at udtale sig for sagen. Da det hele således havde trukket i langdrag i flere timer, rejste Dalgas sig – hidtil havde han ikke deltaget i forhandlingerne – og foreslog, at man

skulle strække benene lidt. Det gjorde man, og Dalgas forsvandt straks ud over heden med den værste modstander. Ti minutter efter kom han tilbage og trak en anden af modstanderne med sig, og sådan havde han efterhånden en del under behandling. Da mødet så igen toges op, bad Dalgas om ordet, redegjorde klart og kort for sagen, besvarede de tidligere fremsatte indvendinger, og i løbet af en halv time var der tilvejebragt enighed, selskabet dannet og de nødvendige papirer undertegnet, så Dalgas igen kunne kravle op på vognen og køre til Herning.

Sådanne pionerere som Dalgas, der med ildhu gik ind for en sag og som måske med utraditionelle, og engang imellem håndfaste metoder, bakkede en sag op, var af uvurderlig betydning for at fremme sagen med de faste mergel-sporbaner i Jylland.

Starten i nærværende tilfælde var, at beboere købte gården Damholt med et tilliggende på 60 td.land ved Bording.

Finansloven 1878-79 indeholdt bl.a. et rentefrit lån på 102.400 kr. at afdrage over 25 år. Resten fordeltes i 420 aktier a 50 kr. = 21.000 kr.

Banen blev fuldført efterår 1879, længde 2¹/₂ mil og 700 alen. Beskrivelsen lyder:

Hedestrækningen falder hele vejen svagt – 1:600. Planumsbredde 9 fod, sporvidde 3 fod. Stålskinner 10¹/₂ pound pr. yard anbragtes på halvrunde egetræs langsveller, der atter er forbundet ved runde ege tværsveller.

Mellem skinnerne ligger trækvejen, og der anvendtes 1 eller 2 heste. Banen passerede 18 lossepladser, hvoraf hveranden har vigespor, medens alle har bevægelige lossepor.

Materiellet består af 11 vogne a' 48 kubikfod mergel (4000 kg). Vognenes vægt 600 kg.

Anlægskapitalen blev 117.330.

Banen blev den 20. okt. 1879 afleveret til Hedeselskabet.

Hvis man brugte 2 heste, da foran hinanden. De 18 lossespor var alle 80 alen lange.

Vognene – egeunderdel med kasse af fyrretræ – var leveret af Frichs. Driften var bortforpagtet til en entreprenør, hvis heste regnedes at kunne trække hver 3 vogne – i vægt 9 gange, hvad 2 heste trækker på landvej.

I 1881 meddeles, at driften allerede blev påbegyndt i juni 1879. Ligeledes, at vognene ofte var ude af drift, for at få nye smedejernshjulringe, der hurtigt blev slidt mod stålskinnerne. 1880 anskaffedes stålringe til 12 vogne og i 1881 til 6

vogne. Der haves altså nu 18 vogne. Samtidig begynder omspigring af skinnerne, der forskubber sig i kørselsretningen.

3 af vognene var forsynet med bremses, og ingen af vognene var til at tippe. 1883 blev der gjort forsøg med at forbinde skinnerne med lasker.

Med tværsveller var man jo så nødt til at flytte hestenes trækstier uden for sporene, da det var meget svært for hestene at gå hen over svellerne.

Damholtbanen kørte i mange år med vogne der ikke var til at tippe, hvad jo også besværliggjorde aflæsningen.

De to senere anlagte mergelbaner lærte så af erfaringerne fra Damholtbanen og havde fra starten lokomotivdrift og vogne til at tippe.

Eskjær-Slyng Mergelsporbane

Den sidst anlagte af de faste mergelsporbaner, er banen fra mergelejet Eskjær i Mosberg sogn til gården Slyng i Tversted sogn i Hjørring Amt.

Der ligger skrivelser fra den første spæde start af denne bane helt tilbage fra 1891, og man har jo sikkert være nede sydpå og besigtige de to allerede eksisterende mergelbaner ved Damholt og Grindsted.

Der er navne der går igennem hele sagen som en rød tråd fra starten af. Det er de to mænd fra Hedeselskabet: Ingeniør Brøndsted og Ingeniør Westh. Begge havde været med ved anlægget af de to andre baner, så det var erfarne og kyndige folk, som bestyrelsen for banen i Vendsyssel havde til rådighed.

Der blev i 1891 taget prøver og analyser af mergelen i Eskjær. Indholdet af kulsur kalk var 20%, hvilket var udmærket i det lermergel som lejet bestod af. Der var allerede i Eskjær, på dette tidspunkt, en lergrav, som blev udnyttet af et teglværk på stedet og omegnens bønder hentede på hestevogne mergel i graven, men det blev til for lidt med den tids trækraft og små skrøbelige vogne.

Ideen med at lægge en bane fra dette mergelleje var jo egentlig genial, for teglværket kunne så bruge leret, der lå ovenpå mergelen, til at fremstille mursten af, så slap man let og billig af med det, og mergel var der hårdt brug for på de lave og moseagtige marker, der kendetegner egnen mellem Eskjær i syd og Slyng i nord.

Den første bestyrelse ved Eskjær-Slyngbanen blev allerede valgt i 1891 og bestod af:

Proprietær: Jørgen Larsen

Gårdejerne : Søren Carlsen og G. Graff.

Husmændene: Maans Nielsen og Carl Jensen

Jørgen Larsen blev foreningens første formand, og han forblev på denne post i mange år. Han ejede gården Gårdbogård, der lå ca. midtvejs mellem Eskjær og Slynge. Han var en utrættelig forkæmper for banen og uden hans ildhu og arbejdsindsats er det tvivlsomt, om banen nogensinde havde set dagens lys.

Ingeniør Wesths skrivelse til Hedeselskabets bestyrelse 23. november 1894:

I henhold til det udtalte ønske skal jeg tillade hermed at fremkomme med en fremstilling af forholdene ved anlæg og drift af Eskjær-Slynge mergelbane i sammenligning med forholdene ved de to allerede anlagte baner ved Damholt og Grindsted.

Disse to baner havde jo ikke kunnet opfylde de betingelser, hvorunder der i sin tid blev ydet statstilskud.

For Damholtbanens vedkommende ligger det udelukkende i, at denne bane blev anlagt før man endnu havde nogen erfaring i anlæg af den slags meget lette baner, hvorfor der meget hurtigt kom bekostninger ved banen som ikke var forudsete, særlig bemærkes at svellerne – længdesveller – måtte forandres til tværsveller, og da en meget brat og stærk stigning i mergelprisen på ingen måde kan lade sig gennemføre, idet forbruget så vilde falde, kunde banen ikke straks indfri sine forpligtelser. Der blev tillige her ligesom senere ved Grindstedbanen vist for megen eftergivenhed ved ansættelse af mergelprisen, idet denne blev nedsat. Hele dens drift, gør det imidlertid utvivlsomt, at den herefter vil kunde klare sig og alt tyder på, at den endog vilde have kunnet klare sig uden den betydelige eftergivelse af gælden.

Denne banes svageste side – et mindre vellykket anlæg – vil blive undgået med en ny bane, da kendskabet til sporveje nu er meget grundig, hvorfor sammenligningen hermed iøvrigt kun vil komme ved betragtning af de for Eskjær-Slynge beregnede drifts- og transportudgifter.

Når Grindstedbanen ikke har kunnet opfylde sine forpligtelser, så ligger det for en væsentlig del deri, at der på to punkter:

- 1) afrøming af overjord og*
- 2) diverse driftsudgifter er faldet betydelig mere bekostelig end påregnet og endelig:*
- 3) der blev også her vist for meget eftergivenhed ved ansættelsen af mergelprisen, idet denne blev sat ned, således at der i flere år var underskud ved driften, derfra stammer en stor del af den senere omtalte gæld.*

Rømjorden har vist sig at være bekosteligere at skaffe bort end påregnet, fordi mergelens overflade er meget ujævn, og fordi det har vist sig, at der forekommer store sandknohle inde i mergelen, der er derfor ikke alene mere rømjord end det var ventet, men denne er langt besværligere at faa fjernet end det vilde have været, hvor underlaget havde være jævnt og mergelen ren. Udgiften til dette arbejde er i stedet for de beregnede 8 øre, blevet fra 12 til over 20 øre pr. kubik alen mergel.

Diverse driftsudgifter er i stedet for efter beregning ca. 3 øre blevet betydeligt mere, et aar endog 36 øre, hvad skyldes indkøb af vogne, men i reglen ca. 10 øre pr. kubik alen mergel. Dette er særlig foranlediget af meget betydelige udgifter til vandlænsning i gravene, der dels giver stadige udgifter til anskaffelse og drift af damppumpe og gravning af en afløbsgrøft. Dette har paaført foreningen gæld, sammen med det allerede nævnte underskud i nogle aar. Forrentningen af denne gæld bliver omtrent 2 øre pr. kubik alen mergel om året.

Dette kunde jo opvejes ved at forhøje mergelens pris, men befolkningen er saa fattig og egnene saa tyndt befolket, at det ubetinget vilde forvolde et formindsket forbrug.

Pointen ved denne bane ligger dog deri, at egnen bestaar af ene mager jord, der tilige er høj og tør, at der skal en lang aarrække til for at befolkningen skal kunde arbejde sig frem i velstand, selv om den faar mergel. Dertil kommer at egnen er tynd befolket saa at banen gaar igennem betydelige ubeboede hedestrækninger, og ihvorvel en saadan banes formaal tildels er at skabe og støtte nybyggere, saa har dog disse i og for sig saa mange sekundære vanskeligheder at kæmpe med, at de først efter en aarrække vil kunde bruge saa megen mergel, at banens transportevne udnyttes helt og der altsaa bliver et tilstrækkelig stor kvantum mergel til at bære hele foretagnet.

Jeg skal dernæst tillade mig at tage de enkelte punkter i Eskjær-Slynge for, idet jeg allerførst gør opmærksom paa, at de store bekostninger ved omlægning af banen som særlig Damholtbanen har døjet med, ikke i mindste maade kan befrygtes her. Banen vil efter det til ministeriet indsendte overslag blive bygget saaledes, at den vil blive solid og holdbar.

Rømjorden er, som overslaget viser, vel betydelig, men dog ikke i forhold til den store mergeldybde. Mængden af rømjord vil her ikke kunde skuffe, thi foruden at undersøgelserne er foretaget meget omhyggelig, haves der i et nærliggende Teglværks lergrav et klart billede af lagfordelingen. Det hertil beregnede beløb 3 øre pr. kubik alen mergel er rimeligvis for høj og bliver maaske betydelig mindre, fordi det nævnte teglværk ønsker ret til at lægge et spor over til denne bane for derpaa at transportere mursten til beboerne, og føre leret i mergelgraven (næsten al rømjord er ler) over til teglværket til stenbrænding. (Afstanden til teglværket er ca. 200 alen). Der kan da blive tale om at lade leret blive kørt uden udgift. Den øvrige rømjord vil dernæst blive eftertragtet til benyttelse paa moserne hvorover banen gaar – og det er tildels her til, at der er projekteret anskaffet et transportabelt spor. At rømjorden virkelig agtes benyttet hertil fremgaar blandt andet deraf, at der allerede er pløjet en del mose med dette for øje.

I stedet for at fortsætte med ordret gengivelse af den lange redegørelse for

Eskjær-Slyng banen og sammenligningen med de to eksisterende baner, skal herefter kun plukkes enkeltheder ud.

Det næste der omtales er prisen paa læsning af mergel, der er sat til 5 øre pr. kubik alen, det anses for at være lovlig lavt ansat, der skal antagelig betales mere.

Den meget væsentlige ulempe ved Grindstedbanen er, at vandlænsningen er saa bekostelig, men det kan ikke fremkomme her i de første 35 aar, da mergelen indtil den tid kan tages i den dybde der ligge over den nedenfor liggende mose, der er altsaa naturlig afløb for vandet.

En af grundene til at man tror paa at Eskjær-Slyngbanen vil kunne opfylde sine forpligtelser er jordens beskaffenhed i området. Det er nemlig næsten alt sammen lavtliggende sandjord, men udmærket gode fugtighedsforhold, og dertil næsten overalt beklædt med et morlag af betydelig tykkelse. Dette morlag er allerede på den dyrkede jord gået over til muld. Der hører et stykke mose til næsten enhver ejendom, man kan altså sige, at jorden er fugtig og muldrig. – Man kan også sige at jordens beskaffenhed til en vis grad er modsat forholdene i Grindsted.

Der skrives om, at der i området banen skal gå igennem findes mange små jordbrug paa 30-50 tdl., hvor man ved hjælp af brænding og lidt staldgødning har fristet livet og med stort besvær skaffet lidt mergel fra lejet i Eskjær, men at mange af husmændene må tjene til føden på de større bøndergårde.

Den lange redegørelse slutter med at Th. Westh skriver:

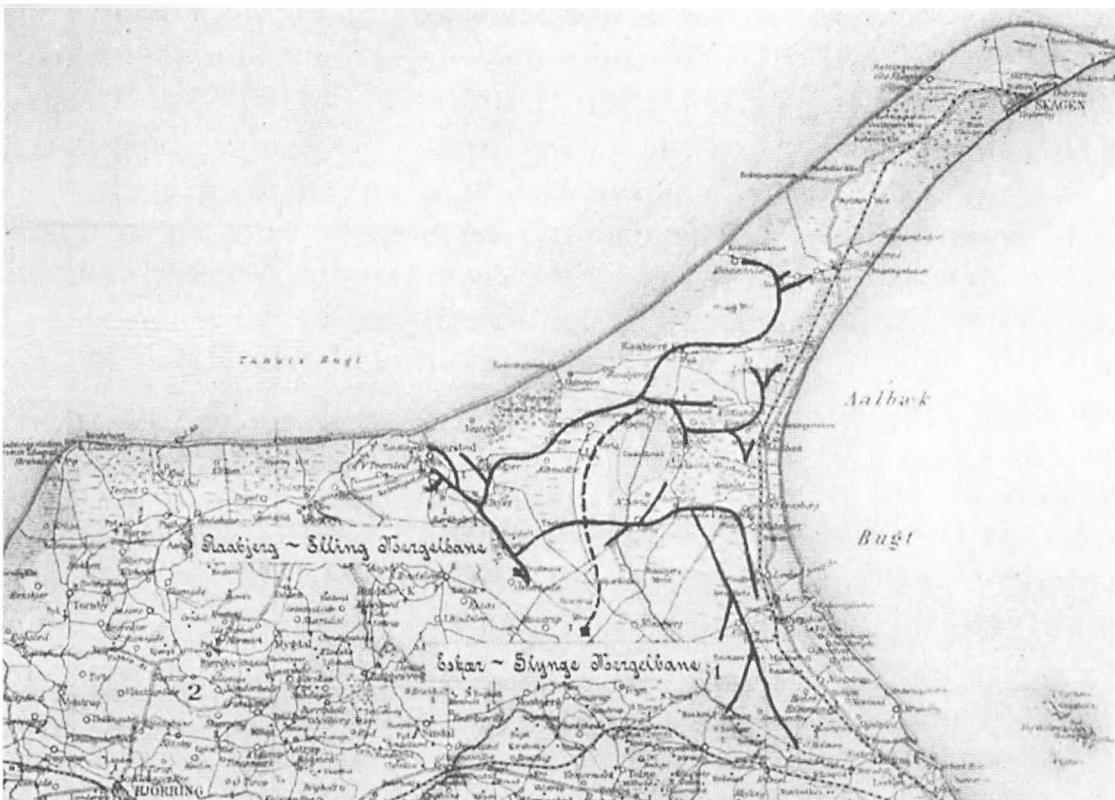
Ovenstaaende betragtninger er jo kun sandsynligheder og ikke juridiske garantier, men at sagen er saa vel oplyst og fyldestgørende, at sagen saavel som anlæget kan gennemføres fuldstændig efter planen, hvad enten det bliver bevilliget et laan paa 51.000 kr., eller en gave paa 30.000 kr. til banen.

Da der i andraget til ministeriet er anført at banen er projekteret af Ingeniør Brøndsted, er det maske paa sin plads at meddele, at jeg deltog i samtlige arbejder ved baneliniens og mergelgravens projektering og undersøgelse i sommeren 1893.

Aarhus den 23. november 1894.

Ærbødigst Th. Westh.

Arbejdet med at tegne aktier blandt lodsejerne var i fuld gang i sommeren 1893 og der følger en fortegnelse over 86 navngivne bønder langs den påtænkte bane, hvortil man samme sommer havde erhvervet mergelgraven i Eskjær af gårdmand Lars Jensen. Arealets størrelse er 3 tdl. og prisen er 1.000 kr. pr. tdl., i alt 3.000 kr.

Den punkterede linie viser det fastliggende mergelspor »Eskjær-Slyngs Mergelbane« anlagt 1895. – Den fuld optrukne linie er Raabjerg-Elling Mergelspor, som udkørte mergel på flyttelige spor 1925-27. (Hedeselskabets Tidsskrift nr. 1, 1928).

Dokumentet med navnene paa begynder således:

*Vi undertegnede lodsejer i Mosberg og Tversted sogne forpligter os herved til at tegne nedennævnte aktier af 25 kr. skriver femogtyvekroner i en mergelbane fra Eskjær mergelgrav til gaarden Slynge's mark, eventuel over Simon Skrivers klit op mod sogneskillet, ligesom vi forpligter os til at garantere solidarisk lige overfor Hjørring Amtsraad for et eventuel rentefrit laan af statskassen paa ca. 50.000 kr. eller hvis statskassen yder et tilskud paa 30.000 kr. til banens anlæg som gave, da at garantere for et privat laan til dennes anlæg af ca. 20.000 kr.
Solidarisk det er: I forhold til det tegnede antal aktier.*

De 86 underskrevne tegnede i alt 336 aktier af 25 kr. stykket.

Eskjær-Slynges banens forholdsvis beskedne anlægspris paa 61.000 kr. kan nok undre en hel del, men i de mange referater fra møder i bestyrelsen og fra de afholdte licitationer ved anlæggelsen af banen, skinner det klart igennem, at man var meget påpasselig med pengene. Lokomotivet er ikke afsat i budgettet fra 1893, men formanden Jørgen Larsen udtrykker det i et mødereferat fra 1896, da banen var færdigprojekteret og næsten færdigbygget: *Det ser ud til at der kan blive penge til et lokomotiv, om ikke et nyt, saa i al fald et brugt.*

Der er ingen tvivl om at Jørgen Larsens forhandlingsevne og maadehold med forbrug af penge, har medvirket til banens gode økonomi.

Men det knob jo alligvel med at faa pengene til at slå til og det blev også nødvendig for Eskjær-Slyngesbanen at bede om henstand med afdragene på statslånet. Det fremgår af følgende brev fra landbrugsministeriet til Hedeselskabet:

I det med bilag hoslagt følgende, at finansministeriet hertil oversendte andragende anholder bestyrelsen for Eskjær-Slynges mergelbane interessentskab under henvisning til de ugunstige økonomiske forhold, hvorunder interessentskaber arbejder, om at der må blive søgt bevilling til, at paabegyndelsen af afbetalingen af den interessentskabet, ifølge obligationer af 10. januar 1896 paahvilende af Hjørring Amtskommune kautionerede rentefri gæld til statskassen, stor 51.000 kr., hvorpaa der i 11. marts termin d.A. skulde have været betalt det første afdrag med 920 kr., maa udsættes i 5 aar til marts termin 1906.

I denne anledning skulde man under henvisning til skrivelse herfra af 14. september 1895, samt idet man bemærker, at finansministeriet ved andragenets fremkomst har udtalt, at samme vilde være meget betænkelig ved at samtykke i, at der indrømmes henstand med afdragene, og at der i hvert fald i det højeste vil kunde være tale om en udsættelse i 2 aar, tjenstlig udbede sig en udtalelse over sagen fra Hedeselskabet og dermed det indesluttede tilbage. – Om man fik den ønskede henstand er uvis.

Det ser ud til, at driften af denne bane har været meget økonomisk og fornuftig tilrettelagt. Det er sikkert fordi man ganske enkelt har solgt mergelen for billig til forbrugerne, at man også oplevede de økonomiske trængsler.

Banen fra Eskjær til Slynges fik dog overmåde stor betydning for landbrugets udvikling i denne del af Vendsyssel.

Så vidt vides er banen først endelig nedlagt i 1934, men har nok ikke være brugt så meget de sidste år.

Der foreligger en skriftlig redegørelse for omfanget af trafikken, dateret 02.03.1916, altså små 20 år efter banens åbning:

Til Hedeselskabet.

Som svar på deres skrivelse fra forrige maaned kan jeg opgive følgende, ved at gennemgaa regnskaberne.

At der cirka er udkørt 46.000 vognladninger mergel, ler og ovre. Ler og ovre vil være ca. en trediedel deraf, men det er dog for den største del deraf brugt til at paaføre jorderne som en slags mergling og opfyldning af huller og daarlig jord.

Hver vognladning regnes for 4½ kubikalen.

Desuden er der nok befordret godt 3.000 vognladninger mursten a' 800 stk. samt en hel del ler til teglværket.

Ærbødigst

G. Nielsen pr. Aalbæk

En vognladning à 4½ kubikalen er 1,1 m³. I Hedeselskabets jubilæumsskrift fra 1916 er oplyst, at: *Paa de to Mergelbaner er udkørt følgende Mængder Mergel:*

Damholt-Hodsager 80.000 m³

Grindsted 150.000 m³

medens Mergelmængden for Eskjær-Slynge Mergelbane er Selskabet ubekendt.

Det sidste tyder på, at ovenstående opgørelse for Eskjær-Slynge var rekvireret til jubilæumsskriftet, men ikke nåede at komme med – tidsrummet passe.

Damholt-Hodsager Mergelspor nåede ikke at køre meget mere end det nævnte, medens de to øvrige baner havde en snes år tilbage at leve i.

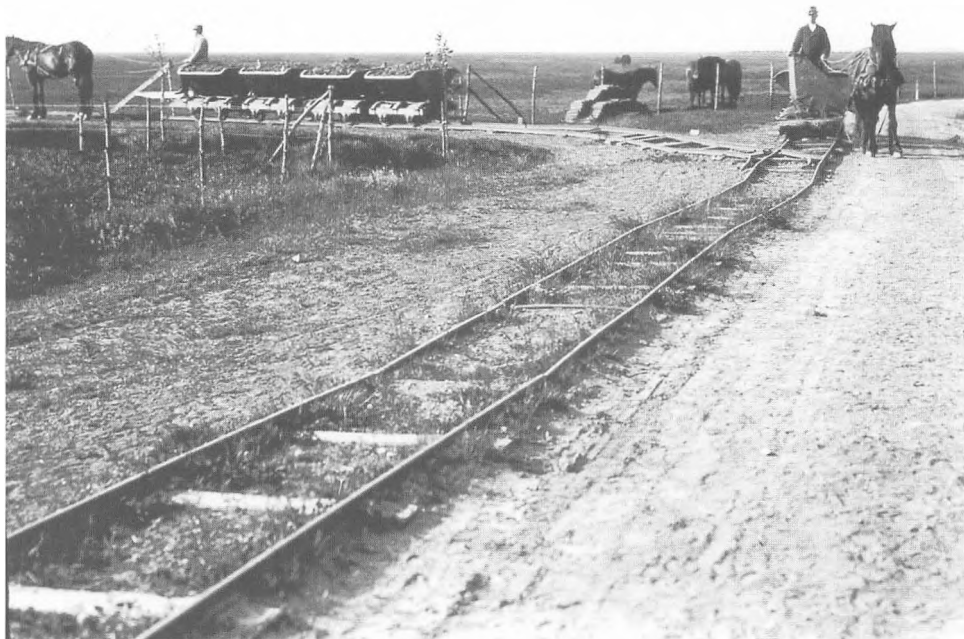
Eskjær-Slynge Mergelbane var fra starten projekteret som en hestetrukken bane, men man var dog så fremsynet at projektere med en sporvidde på 750 mm, så muligheden for lokomotiver var tilstede. Man konstaterede også ved besøg i Damholtlejet, at heste gik dårlig mellem skinnerne, de gik bedre på en anlagt sti ved siden af skinnerne.

Det areal banen i Eskjær-Slynge gennemløb var meget moseagtig og lav jord, det ville kræve store udgifter til anlæg af disse stier, og vedligehold af dem, derfor valgte man lokomotivdrift på denne bane, hvad utvivlsomt var klogt, og var med til gøre banens drift mere lønsom.

Der står beskrevet, at lokomotivet blev leveret i banevogn på Ålbæk station i Januar måned i 1895 og at man lavede en slæde til den, og kørte den til Eskjær i det gunstige slædeføre i vinteren 1895.

Anlægget blev jo også i tidens løb forsynet med flyttelige sidebaner, så det var et meget stort areal der i de mange år fik mergel fra banen her.

Men udviklingen løb også fra denne velanlagte bane i Vendsyssel, behovet for mergel steg voldsomt, også på disse egne, de flytbare spor dukkede op overalt,

Hestetrukne vogne på flytbare sidespor, som blev lagt ud fra det faste hovedspor. Billedet er fra Utoft ved Grindsted, år 1901.

de krævede ikke de store investeringer, idet de kunne lejes hos entreprenøren eller hos Hedeselskabet.

Fastliggende mergelbaner. – Under denne overskrift står der skrevet i en beretning fra 1917, afgivet af Mergelbanekommissionen:

Paa et tidligt tidspunkt af Hedeselskabets virksomhed har man anlagt 2 faste mergelbaner, nemlig Damholt-Hodsagerbanen 1879-80 og Grindsted Grene mergelbane 1885-86, og senere 1895-96 Eskjær-Slyngemergelbane idet statskassen ydede $\frac{5}{16}$ a $\frac{7}{16}$ del af anlægssummen som rentefri laan, der dog i hovedsagen maatte eftergives.

Til Damholtbanen er benyttet skinner, der vejede ca. 5 kg. pr. meter, og banen

drives med hestekraft. Til Grindstedbanen benyttes skinner af vægt ca. 8,75 kg. pr. meter og lokomotivdrift, til Eskjærbanen er anvendt skinner der vejer 7 a 8 kg. pr. meter.

Kendetegnende for alle 3 baner er, at de alle har fald i retning fra mergelgraven og ud til endestationen, altså nedad med læs og opad med de tomme vogne. De var alle 3 mellem 15 og 20 km. lange og blev alle 3 benyttet til transport af mursten og tørv i større eller mindre omfang, udover det de egentlig var bygget til, nemlig mergeltransport. Damholtbanen og Grindstedbanen havde skæringer med Statsbanen, og i Grindsted blev lagt et spor fra mergelbanen ned til stationen, og ad den vej omlæsset både mursten og tørv til videretransport med Statsbanen.

Alle 3 faste mergelbaner havde også flytbare spor af lettere konstruktion. Skinnerne var 5 m. lange og forsynet med sveller af jern, så 3 mand kunne løfte dem og bære dem på plads.

De lå så et år eller 2 hvorefter de blev kørt hen til et nyt sted på banen. Disse lette baner kunne nå en 3-4 km. ud fra det faste spor og gav jo mulighed for at yderligere områder kunde betjenes af banen. Man har eksempler på, at disse yderender ikke kunne bære lokomotivet og der slæbte man så vognene det sidste stykke med heste.

Den måde man anlagde banen på var såre simpel. Man gravede med håndkraft en grøft ved hver side af banen og kastede det grusholdige sand, som er under muldlaget, ind på banen og her lagde man så sveller af eg eller fyr, og ovenpå så igen skinnerne der var 8-10 meter lange.

Sådan en bane var nok lidt ujævn i starten, men med dygtige opstoppere som man antog til at passe banen, fik man hurtigt banen gjort farbar, endda med rimelig fart på togstammen.

Men der var da også problemer, fremgår det af bestyrelsens protokoller fra den tid. Opstopperne skulle jo hver dag patruljere på banen og banke grus og sand ind under svellerne, der hvor banen ikke lå helt fast. Lokomotivførerne påstod jo at opstopperne slødede med arbejdet, mens de på deres side fastholdt at lokomotivførerne kørte for stærkt og ikke altid var helt ædru.

Problemerne var langt de største på de to baner med lokomotivdrift, det var jo noget besværligt at få sådan en maskine på højkant igen, når den væltede.

På alle 3 baner blev afholdt ordinær licitation på materiellet og mange tyske fabrikker og jernstøberier gav tilbud, dog igennem danske firmaer i mange tilfælde.

Det blev firmaet Sophus Berentsen fra København der leverede skinner og skiftespor til Eskjær-Slynges banen. Dette firma fik dem leveret fra Henchel og Søn, som var hjemmehørende i Kassel i Tyskland.

Den største leverandør af vogne til mergeludkørsel var firmaet S. Frichs efterfølger fra Århus.

Disse vogne var til at tippe til begge sider, og havde forholdsvis store hjul, hvad der gav dem en rolig gang på de noget primitive baner.

Lokomotiverne var små, men meget effektive, købt i Tyskland og prisen var ca. 7.000 kr. De mange stop og bekostninger på disse maskiner skyldtes først og fremmest manglende kendskab til dampmaskiner, og det blev meget bedre da man ansatte uddannede maskinmestre til at køre disse tog.

Grindstedbanen fik en levetid på ca. 50 år, de andre lidt kortere, men der blev kørt mergel ud, masser af mergel til de kalkhungrende hedeagre langs de 3 baner, ja langt ind i oplandet på begge sider. Trækraften var heste, dernæst damplokomotiver og til sidst motorkraft. Disse baner kom til at præge livet og dagligdagen i det lange spand af år, de fik lov til at give liv i landskabet på den jydskede. Deres betydning var stor og den satte sig uudslettelige spor på de magre hedeegne.

Mindet om dem må aldrig gå af glemme, de var med fra hedeopdyrkningens spæde start og dannede optakten til epoken med fremgang og opsving for bondestanden i Vestjylland og store dele af Danmark iøvrigt, og de var med til at bevise, at der kan gro andet i Vestjylland end lyng og bævreasp. De blev overhalet af udviklingen og dermed overflødige, men det er jo manges lod i vor moderne tekniske tidsalder.

De flytbare spor, som startede i 1904, var de faste mergelbaners afløsere, med det mere fleksible materiel. De faste mergelbaner var dog fortsat aktive til helt hen i mellemkrigsårene, de sidste blev nedlagt og endelig opløst så sent som i 1936.

Flyttelige sporbaner

Mergeltransport på flyttelige sporbaner kan, når man ser tilbage på de næsten 50 år, hvor de har været i anvendelse til mergeltransport, betragtes som en enestående succes.

Med Hedeselskabets formidling og senere med små entreprenørers indsats, kunne landbruget påbegynde en jordforbedring, som strakte sig over det meste af Jylland og enkelte egne på Øerne.

Det var dog på de kalkfattige hedeegne, at de flyttelige mergelspor skulle få størst betydning, her skulle bruges enorme mængder af mergel til de nyopdyrkede hede og moselodder, og da afstanden fra de fastliggende trafikbaner var stor, blev det både besværligt og dyrt at transportere mergel ud til de tyndt befolkede egne.

Men i 1901 fremkom følgende brev til Hedeselskabet i Viborg, underskrevet af Mejeriejer Fr. Krogh i Øster Brønderslev. Dette brev skulle senere vise sig at sætte gang i de flyttelige spors udbredelse.

Brev og svar gives her ordret efter (Hedeselskabets Tidsskrift):

Ø. Brønderslev, d. 14. oktober 1901.

Det danske Hedeselskab !

Af Tidsskriftet ser jeg, at Selskabet har et Spor at udleje. Jeg blev opfordret af nogle Hedeboere til at forespørge om dette kunde faaes tilleje til Mergelkørsel? Endvidere hvor langt Sporet er og paa hvad Betingelser det kunde faaes? Ø. Brønderslev Bys østlige Jorder og hele den Strækning, som ligger mellem Stubdrup og Hvilshøj Jorder øst efter mod Hallund Skel, trænger i høj Grad til Mergel. Vi havde tænkt os Planen saa: Hvis vi kunde købe Mergel til en rimelig Pris af Gaardejer J. L. Pedersen, Stubdrup, som har Overflødighed deraf, og Sporet kan faaes, vilde vi se at faa det lavet saadan, at hele den nævnte Strækning kunde faa Mergel ogsaa den fattigste Lodejer til den Pris Mergelen vil koste leveret paa de forskellige Pladser indtil Præstevejen – Forbindelsesvejen mellem Hallund og Ø. Brønderslev. Længere havde vi ikke tænkt at kunde komme; men mente ogsaa, at Folk saa let kunde føre det videre pr. Vogn. Fra Mergellejet og til Præstevejen er vist 1200 Favne.

Herpaa svaredes d. 13. November:

H. Frederik Krogh, Brønderslev.

Som svar paa Deres Brev af 14. f.M. tjener, at det er muligt, at De kan faa et Spor paa 3600 Alen til Mergelkørselen; Prisen bliver antagelig eventuelt ca. 30 Øre pr. transporteret Kubikfavn; men et Hovedhensyn for os bliver, om De vil forpligte Dem til at benytte Sporet uafbrudt fra den Dag, De modtager det, indtil De afleverer Sporet.

Før videre foretages i Sagen, vil jeg gerne vide, om De til omtrent de nævnte Betingelser kan tænkes at ville have Sporet, eventuelt naar og hvor længe ?

Er der udsigt til en Ordning, maa vi jo have en Sammenkomst om Sagen.

Foruden den nævnte Leje bliver der at afholde Udgifter til en Sporformand, Olie, smaa Reparationer, Transport etc.

Ærbødigst

Th. Claudi Westh.

Således blev Sagen altsaa rejst, og efter mange forberedende Forhandlinger indsendte Hedeselskabet den 10. Dec. 1902 Andragende til Ministeriet om, at der på Finansloven for 1903-04, måtte blive bevilget Selskabet et ekstraordinært Bidrag på 10.000 Kr. til anskaffelse af et transportabel Spor på ca. 3.500 Alens Længde, at benytte til Udleje til private Lodsejere til Transport af Mergel til mergelfattige Jorde.

Man fandt ud af at det ville kræve forholdsvis små midler, hvis der blev mulighed for til et selskab eller sammenslutning af lokale beboere at udleje spormateriel med tipvogne, således at der f.eks. i løbet af et par år udtransporteredes en mergelmængde på selve marken, eller blev lagt i depoter ved de enkelte ejendomme, eller ved en offentlig vej, så det kunne dække et forbrug over 8-10 år.

Når man valgte, at søge bevilling til Hedeselskabet og ikke direkte til lodsejerne, skyldtes dette, at man mente at Staten ikke ville bevilge nogen afgørende stor del af et spor til et enkelt privat interessentselskab, men at det ville gå lettere, når sporet faktisk var til rådighed for vedvarende benyttelse til transport af mergel forskellige steder. På denne måde var lodsejerne fritaget for at sætte penge i materiellet.

At yde tilskud pr. kubikfavn transporteret mergel ville være vanskeligt at beregne, men det var interessant at sammenligne mellem tilskuddet på trafikbanerne og på disse sporbaner.

På trafikbanerne var statstilskuddet til fragten 10 kr. pr. kubikfavn i gennemsnit, og for samme beløb kunne lodsejerne få mergelen leveret på deres marker ved anvendelse af sporbaner.

Ved at anvende flyttelige mergelspor opnåedes en så kraftig benyttelse af sporet, at dets anlæg, vedligeholdelse og fornyelse meget vel kunne lægges på mergelprisen.

Først i 1904 fik Hedeselskabet bevillingen på de 10.000 kr. til indkøb af sporbane og materiel. De første spor der blev anskaffet var spinkle spor på 7 kg. pr. meter. På disse blev der for det meste anvendt heste, som trækraft til tipvogne, senere da man gik over til små damp- eller motorlokomotiver, blev der anvendt 10-12 kg. spor.

Tipvognenes rummål blev ligeledes hævet fra 0,75 m³ til 1 m³, større kunne man ikke gøre dem, da der så var for stor besvær med at få dem op på sporet igen, ved de utallige afsporinger på disse primitive anlæg.

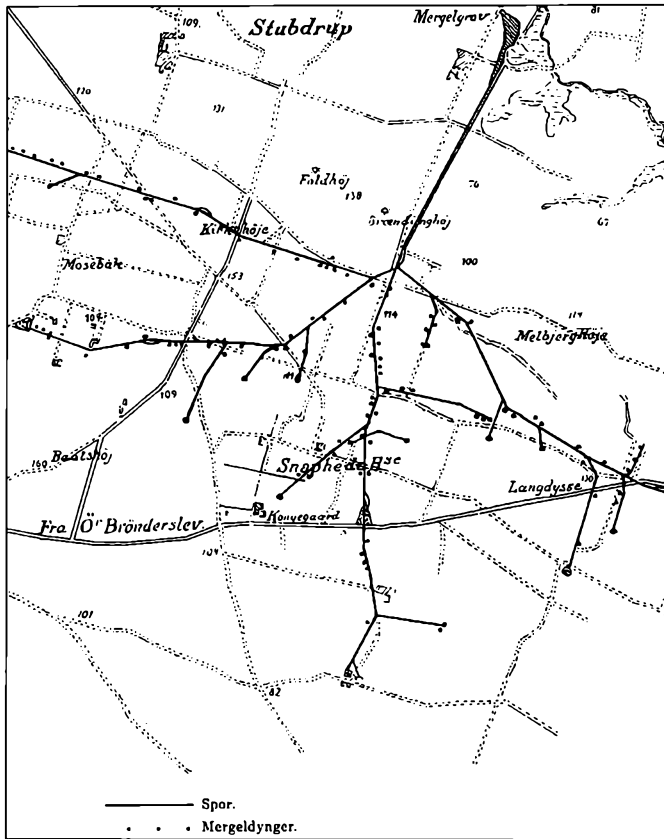
Dette første anlæg blev af Hedeselskabet udlejet til Øster Brønderslev Mergelselskab i Vendsyssel og blev udlagt fra en mergelgrav i Stubdrup.

Nu kom der ret gang i ansøgninger om mergelbaner, og i en 10 års periode fra 1904 til 1914 fik Hedeselskabet bevilget 430.000 kr. fra statskassen til indkøb af sporbaner.

Der blev indkøbt ca. 115 km. spor og 746 tipvogne. Materiellet blev udlejet til selskaber af mergelforbrugere (ikke til entreprenører) for en årlig lejeafgift i forhold til banens længde af 12-16 øre pr. m³ mergel. Denne afgift var skøn-

Øster Brønderslev Mergelspor – det første flyttelige mergelspor, ca. 1905.

Kort over forløbet af Øster Brønderslev Mergelspor.

mæssigt beregnet at kunne dække vedligeholdelse og fornyelse af materiellet, medens der ikke beregnedes forrentning af anskaffessummen.

En tabel fra Hedeselskabets Tidsskrift viser økonomien. Udgifter til de i tabellen opførte reservedele, rejser m.m. er afholdt af beløbet til materialets anskaffelse.

Der blev oprettet en fornyelsesfond, og dens størrelse udgjorde pr. 31. dec. 1915: 8.551,81 kr.

Til fonden blev så tilført, foruden indtægt ved salg af gammelt materiel, det beløb som lejeafgiften var større end vedligeholdelsesudgifterne, dog med fradrag af det fornødne beløb til lønninger og rejseudgifter til Hedeselskabets folk.

Materialet blev udlejet med pligt til at bruge det uafbrudt, når det var gørligt. På de enkelte mergelbaner blev der årligt transporteret fra 7.000 m³ til 40.000 m³, hvilket ville give en omtrentlig årlige afgift på henholdsvis 1.000 kr. og 6.000 kr.

Oversigt over MaterielletAnskaffels.

Aar.	Spør i Meter.				Reserveleie vel Indkøbet.	Frugt, Rejsur m. m. vel Ind- købet.	Tipvogne.			I alt.	Spørhje.	Vedlig- holdelse.	
	7 kg	10 kg	12 kg	Beløb.			3/4 m ³	1 m ³	Beløb.				
1904	2530	»	»	Kr. 0.	Kr. 0.	Kr. 0.	17	»	Kr. 0.	Kr. 0.	Kr. 0.	»	
1905	»	»	»	7,592. 92	388. 35	»	»	»	2,018. 70	10,000.	»	»	
1906	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	924. 41	812. 55	
1906	8970	»	65	25,180. 20	598. 90	»	36	»	4,428.	30,207. 10	1,070. 37	1,328. 06	
1907	11110	»	»	31,807. 35	1,774. 85	»	66	»	9,348.	42,930. 23	1,931. 48	1,573. 55	
1908	28274	»	»	78,903. 65	1,082. 43	1,361. 12	158	»	19,370.	100,717. 20	3,379. 07	1,359. 81	
1909	9435	»	4661 1/2	43,764. 85	1,408. 13	1,200. 30	89	»	10,201. 80	57,495. 13	5,902. 98	3,058. 27	
1910	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	10,566. 74	6,912. 92	
1911	16000	»	3787	53,396. 18	5,982. 91	133. 83	32	75	10,127. 25	73,590. 17	11,910. 70	7,026. 41	
1912	9500	4400	»	44,844. 77	1,095. 27	26. 85	20	50	10,999. 50	56,966. 39	12,382. 07	7,678. 10	
1913	10565	2800	»	38,613. 93	118. 69	»	»	12	155	22,950. 86	61,663. 48	21,648. 63	9,020. 73
1914	810	800	»	3,027. 50	»	»	»	6*	16	2,926.	5,963. 50	22,001. 33	11,214. 18
1915	»	1200	»	4,590. 85	»	»	»	14	»	2,000.	6,590. 85	25,388. 47	16,135. 51
	97584	9200	8513 1/2	335,722. 21	12,899. 64	3,642. 10	450	296	94,350. 11	446,114. 05	117,106. 25	66,120. 09	

Trækraft på banerne, såsom heste og lokomotiver, måtte selskaberne selv anskaffe.

Hele fremgansmåden slog hurtigt så stærk an, at Hedeselskabets 115 km spormateriale kun i ringe grad formåede at tilfredsstille kravene om mergelspor.

I 1915 var efterspørgslen efter flyttelige spor så stor at Hedeselskabet søgte bevilling til 3 nye spor med tilhørende tipvogne. Sporlængden var 35 km. og skin- nernes vægt 10-12 kg pr. m. med stålveller. Prisen på anlægget blev anslået til:

35 km. 12 kg. spor a 4.570 kr. pr. km. 159.950,00 kr.
 170 tipvogne a 250 kr. 42.500,00 kr.
 Ialt 202.450,00 kr.

Mergelskabernes afgift blev sat til 15 øre pr. m³ mergel hvormed spormateria- let blev nedskrevet til det halve inden den 1 januar 1916.

Et par mergelselskaber anskaffede selv materiellet og brugte det fra lokalt be- liggende mergellejer. Hvordan det er gået dem økonomisk findes der ingen op- lysninger om.

Fra 1904 til 1917 var der fra Hedeselskabet udlejet spormateriel til 25 selska- ber, men 20 nye selskaber stod på ventelisten og nogle havde ventet i flere år.

Som et eks. på hvor længe nogle mergelselskaber måtte vente, kan man tage Jerslev Mergelselskab i Vendsyssel. De havde, ifølge det viste skema, ventet 2 år, men kom til at vente yderligere 8 år inden de fik tildelt spormateriale, så de kun- ne påbegynde en hårdt tiltrængt mergling.

A. De Steder, paa hvilke man venter at maatte benytte Hedeselskabets Spor.

Navn.	Egn.	Er Organisa- tion i Orden?	Er Mergelgraven endeligt funden?	Har Sagen ventet paa Sporet? Hvorlænge?
Taphede	Viborg	ja	ja	ja, 3—4 Aar
Tjele-Ørum	do.	ja	ja, flere	ja, 3—4 Aar
Hrolris-Hersom	do.	nej	nej	ja, c. 1 Aar
Ringgive	Vejle	ja	ja	ja, c. 3 Aar
Filskov	do.	ja	ikke endeligt	ja, c. 1 Aar
Aast	do.	ja	ja	ja, c. 3 Aar
Tvis- Felding-Vinding	Holstebro	ja	ja, flere	nej, arbejdet med Sagen i 7—8 Aar
Naur	do.	ja	ja	ja, c. 1 Aar
Idom	do.	ja	ja	ja, c. 2 Aar
Fabjerg	do.	ja	ja	ja, c. 2 Aar
Fausing	do.	nej	ja	nej
Sdr. Felding -Assing- Skarrild	Troldhede	ja	ja	ja, c. 2 Aar
Thorsted	Ringkøbing	nej	nej	ja, c. 1 ¹ / ₂ Aar
Jerslev	Yendsyssel	ja	ja	ja, c. 2 Aar
Asdal	do.	ja	ikke endeligt	ja, c. 2 Aar

Man fandt ved Sønderhaven et større areal med mergel og besluttede at udvide mergelselskabets område, så transportafstanden kom op på ca. 14 km. Selskabet kom derefter til at omfatte sognene Jerslev, Hallund, Hellum, Vrejlev, Seridslev og Emb.

På Finansloven 1921-22 fik Hedeselskabet bevilget penge til indkøb af materiel, og arbejdet med afrømning m.m. blev påbegyndt i foråret 1922. Ved arbejdets påbegyndelse var tegnet ca. 6.000 kubikfavne mergel (40.000 m³) men da udkørslen sluttede i 1927, var der udkørt ialt 53.866 kubikfavne (359.122 m³) — den største mergelmængde der endnu var udkørt fra et anlæg.

Det skal dog tilføjes at mergelen i Sønderhaven var opbrugt da man havde udkørt 37.000 kubikfavne. Man flyttede så materiellet til gdr. Bertel Bjerre, Guldager, hvorfra den manglende mergelmængde blev udkørt.

Mergelen fra Sønderhaven indeholdt ca. 26% og fra Guldager ca. 27% kulsur kalk i tørstoffet. Der blev brugt 3-4 kubikfavne pr. td.land. Mergelen blev betalt med 1 kr. pr. kubikfavne.

Kroejer J. Iversen, Jerslev var formand for selskabet gennem hele perioden fra 1914 til 1927.

Sønderhavens Mergelleje, Jerslev Mergelbane 1926.

En tabel fra Hedeselskabets Tidsskrift 1922 viser statens tilskud til mergelselskaber på sporbaner og de udkørte mængder over en 15 års periode.

Når der skulle flyttes spor fra det ene mergelleje til det andet var det de første mange år et tidskrævende arbejde. De skinner der blev brugt de første år vejede ca. 7 kg. pr. meter og blev boltet på brædder med ca. 1 m. afstand mellem skinnerne, og en halv meter mellem brædderne. En sådan sporelængde på 5 m. kunne veje op til flere 100 kg., når brædderne var godt våde og fyldt med sand og ler.

Sporene blev nu manuelt lagt i forlængelse af hinanden og lasket sammen med et par bolte.

Men det største arbejde var at få jorden planeret, så sporene kunne lægges plan og fast. Dette arbejde foregik med skovl og spade, senere fandt man på at bruge en agerslæber med et par heste for.

Over grøfter og på lav bund måtte sporene understøttes med planker og græsrør. Det skete ret ofte, at sporene på sådanne steder gav sig i den ene side, så de tungtlæssede tipvogne væltede af sporet. Man lod blot det mergel ligge der væltede af, og satte vognene på sporet igen.

II. Statskassens Tilskud til Forrentning af Laan til Anlæg af Mergelbaner m. m. til Udgangen af Finansaaret 1920—21 samt Oversigt over transporteret Mergel paa samtlige flyttelige Mergelsporbaner til Udgangen af 1921.

Mergelselskabets Navn	Tilskud ydet fra Aar	Bevilget Tilskud til Laan stort Kr.	Udbetalt Tilskud			Udkort Mergelmængde m ³			
			indtil Finansaaret 1920-21 Kr.	for Finansaaret 1920-21 Kr.	i alt Kr.	indtil 1920	i 1920	i alt	i 1921
Øster Brønderslev.....	—	—	—	—	—	18181	—	18181	—
Vester Brønderslev.....	—	—	—	—	—	20386	—	20386	—
Kilstrupgaard-Sæby.....	—	—	—	—	—	20115	—	20415	—
Blaksmark.....	1907	330000	39892,49	1375,00	41267,49	196085	—	196085	—
Bratten-Jerup.....	1907	45000	4227,37	—	4227,37	24057	—	24057	—
Græhede.....	1908	250000	27662,31	—	27662,31	107996	—	107996	—
Toftlund-Kølkjær.....	1908	112000	10537,02	—	10537,02	52052	—	52052	—
Feldborg.....	1909	175000	14684,87	—	14684,87	67875	—	67875	—
Toftlund-Kærshoved.....	1909	50000	5942,93	106,00	6048,93	23884	—	23884	—
Arvad-Grene.....	1910	77000	7273,79	—	7273,79	32323	—	32323	—
Gottenborg-Hesselvig.....	1910	12000	614,15	—	614,15	5689	—	5689	—
Hvelplund-S. Omme-L. Brande.....	1910	76000	5868,48	476,50	6344,98	—	—	—	—
Hvelplund-Engerbæk.....	1910	171000	3483,35	371,16	3854,51	89514	2181	91695	9841
Hvelplund-Sdr. Felding.....	1911	50000	3715,18	206,46	3921,64	—	—	—	—
Klaabygaard.....	1910	646845	60671,38	2301,01	62972,39	249497	—	249497	—
Hejnsvig-Vesterhede.....	1910	10000	1052,48	—	1052,48	11805	—	11805	—
Nybro-Lyngsaa.....	1910	56728,29	6769,55	502,40	7271,95	20225	—	20225	—
Aarre.....	1911	145000	14675,11	759,56	15434,67	71764	—	71764	—
Faaborg Sogns.....	1911	150000	17328,47	3823,83	20652,30	78098	14903	93001	—
Heager-Ilostrup.....	1911	81000	8741,75	136,83	8878,58	54659	—	54659	—
Kvie-Morsbøl.....	1911	31000	1878,66	—	1878,66	8451	—	8451	—
Sdr. Nissum.....	1911	40000	4218,39	142,86	4361,25	21764	—	21764	—
Ølgod Østersogns.....	1911	65000	7799,43	714,07	8513,50	39180	—	39180	—
Vorbasse og Omegns.....	1911	150000	18037,96	1874,95	19912,91	63198	—	63198	—
Vorgod-Fjølstervang.....	1911	130000	15586,83	1300,00	16886,83	46703	—	46703	26993
Aastrup Sogns.....	1912	310000	27324,44	1780,00	29104,44	151035	—	151035	—
Bur-Naur.....	1912	105000	18002,22	2081,25	20083,47	67942	—	67942	—
Husum-Ulkjær.....	1912	80000	9306,97	985,46	10292,43	24476	—	24476	—
Julianehede-Guldforhoved.....	1912	70000	6029,12	87,33	6116,45	20182	—	20182	—
Streluf.....	1912	250000	19419,88	1193,36	20613,24	98922	—	98922	—
Rødding-Løvel.....	1912	90000	8526,83	537,49	9064,32	39046	—	39046	—
Varde Landsogn og Nørremarks.....	1912	4403	404,35	17,61	421,96	3900	—	3900	—
Brørup og Omegns.....	1913	101119,65	8733,62	533,42	9267,04	48373	—	48373	—
Lindknud og Omegns.....	1913	240000	22455,89	2983,99	25439,88	127189	—	127189	—
Gludstedgaard og Omegns.....	1913	65000	4007,88	141,93	4149,81	39861	—	39861	—
Vejen-Brørup.....	1913	500000	17103,89	1757,20	18861,09	82453	—	82453	—
Kjeldbjerg.....	1914	180000	10063,12	1075,61	11138,73	93645	—	93645	—
Stenderup og Omegns.....	1914	250000	26076,58	3235,62	29312,20	146559	—	146559	—
Ulbjerg og Omegns.....	1914	320000	26895,28	2892,11	29787,39	133983	—	133983	—
Ribe og Omegns.....	1914	75000	5913,67	535,54	6449,21	30900	—	30900	—
Tømmerby og Omegns.....	1914	75000	4285,69	477,25	4762,94	33602	—	33602	16176
Tylstrup og Omegns.....	1915	225000	12644,48	1218,03	13862,51	37369	—	37369	—
Nees og Omegns.....	1915	120000	8726,64	1680,00	10406,64	39973	—	39973	—
Brunbjerg.....	1915	390000	27193,99	3047,07	30241,06	141400	—	141400	—
Gludstedgaard-St. Nørlund.....	1915	20000	1793,01	170,00	1963,01	—	—	—	—
Bække-Veerst.....	1915	130000	6182,24	750,00	6932,24	29328	—	29328	—
Bjerring og Omegns.....	1915	980000	52123,78	13456,90	65580,68	199620	—	199620	—
Børsmose-Vejers.....	1915	90000	6665,41	1098,73	7764,14	11244	—	11244	—
Damsmark og Omegns.....	1916	400000	30120,82	4600,00	34720,82	169060	—	169060	—
Halle.....	1916	1050000	16641,05	9457,50	26098,55	67307	12153	79460	26440
Omer-Syssel.....	1916	300000	11115,65	3737,52	14853,17	57596	23852	81448	—
Rydbjerg.....	1916	4000 - 0	16198,28	4048,54	20246,82	108000	—	108000	—
Sdr. Felding-Assing-Skarrild.....	1916	120000	4380,05	77,99	4458,04	—	—	—	—
Aarslev og Omegns.....	1916	350000	3422,65	103,71	3526,36	16938	—	16938	—
Klejtrup og Omegns.....	1916	40000	3141,76	—	3141,76	20000	—	20000	—
Vammen og Omegns.....	1916	42000	4851,85	180,00	5031,85	22000	—	22000	—
Ringgive og Omegns.....	1916	40000	1634,87	—	1634,87	—	—	—	—
Galtho og Omegns.....	1916	865000	54708,04	13680,82	68388,86	331109	—	331109	—
Rudholm.....	1917	550000	20280,25	7469,10	27749,35	144437	—	144437	—
Idom-Raasted.....	1917	420000	3666,37	1464,14	5130,51	—	5321	5321	31477
Tjele-Ørum og Omegns.....	1918	700000	5987,95	8228,54	14216,49	23698	25394	49092	—
Vester Velling-Terp.....	1918	150000	3492,34	2487,20	5979,54	18609	—	18609	—
Sydsalling.....	1919	1000000	399,14	1772,06	2171,20	—	9606	9606	38059
Morsø.....	1918	2500000	12223,05	20003,88	32226,93	46857	68934	115791	84020
Bredkjær.....	1921	1400000	—	6748,31	6748,31	—	—	—	50320
Brædstrup og Omegns.....	1921	1200000	—	1474,90	1474,90	—	—	—	19909
Them Sogns.....	1921	800000	—	329,00	329,00	—	—	—	12153
Ialt.....		20181095,94	837714,57	145677,09	983391,66	4048738	162344	4211082	315388
			Læsse- og Aflæssespor ved Jernbaner.						
Kaltred-Torpe Aflæssespor.....	1915	35000	214,00	31,50	245,50	—	—	—	—
Vester Vandet Aflæssespor.....	1915	2500	229,50	—	229,50	—	—	—	—
Vandel og Omegns Læssespor.....	1910	6000	549,10	3,30	552,40	—	—	—	—
Ialt.....		20224595,94	838707,17	146711,89	979419,04	4048738	162344	4211082	315388

Hjallerup 1930. Udlægning af spor.

Mange år efter kunne man se hvor sporene havde gået, da der på de steder hvor tipvognene var væltet, og hvor mergelen ikke blev spredt eller fjernet, var udbredt lyspletsyge i afgrøderne.

Men nu fik entreprenørerne øjnene op for opgaven, efter at en tysk entreprenør havde startet i Arnum og Klåby, hvor der blev anlagt spor i øst og vest fra Arnum og mod nord fra Klåby. Dette spor strakte sig fra Klåby til Bramming og Holsted St. med sidespor i øst og vest.

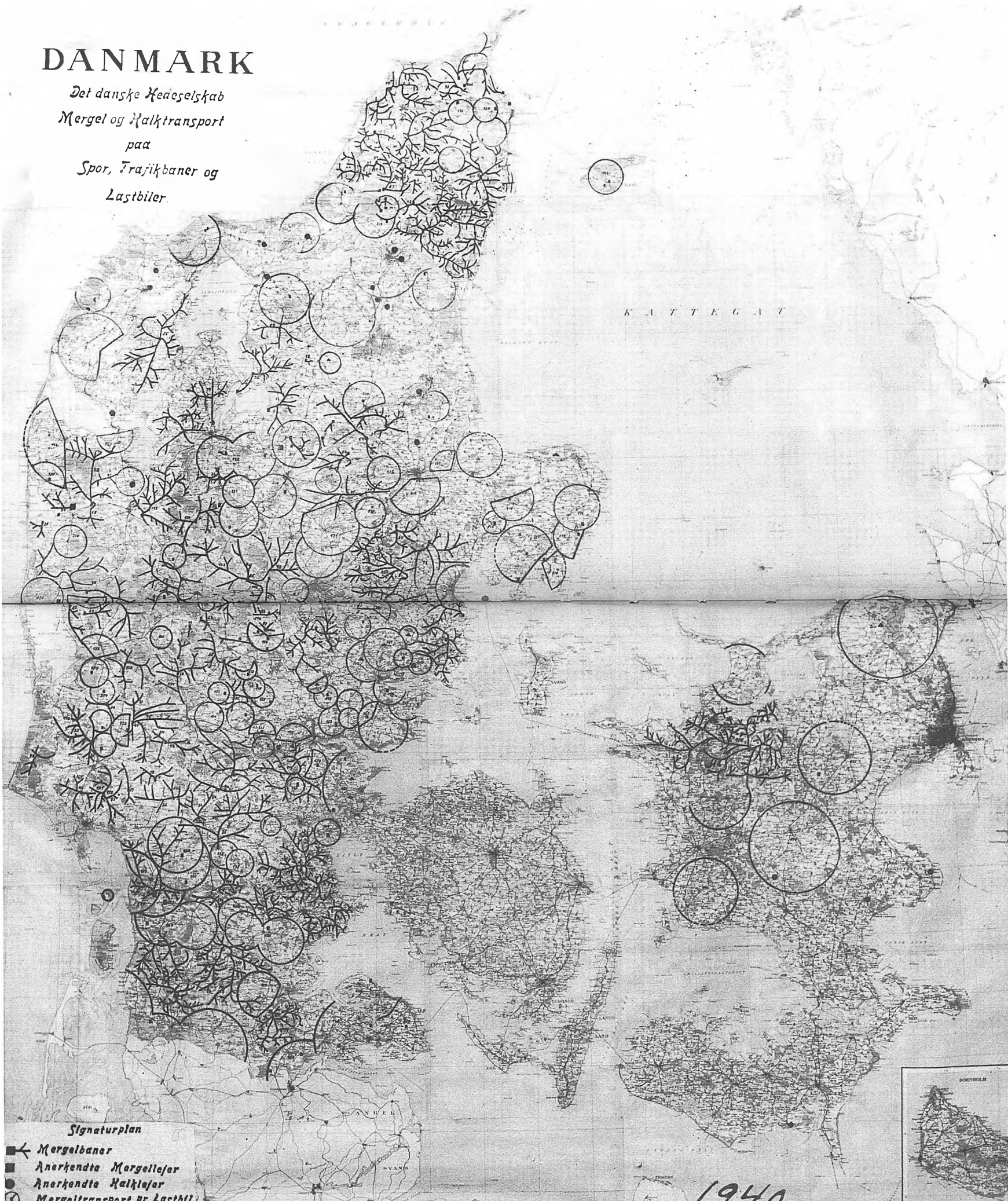
I løbet af få år havde danske entreprenører anskaffet ca. 200 km. spor med tilhørende materiel, både til transport og opgravning og overtog nu mergelleveringen i fuld entrepriser, så mergelselskaberne kunne forhandle om en fast pris på udkørt mergel til de af selskabet fremviste aflæsningssteder.

Entreprenørerne overtog alle de store arbejder, hvor der i forhold til sporenlængde var et stort mergelforbrug, medens Hedeselskabets spor blev anvendt på steder, hvor mergelforbruget var forholdsvis lille.

De store maskiner og det svære materiel, som Entreprenørerne anskaffede, var med til at lette det tunge arbejde betydelig, og til en hurtig levering af mergel til forbrugerne.

DANMARK

Det danske Meaeselskab
Mergel og Mælktransport
paa
Spor, Trafikbaner og
Lastbiler

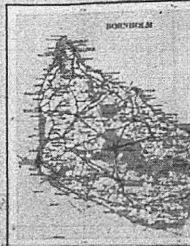

KATTEGAT

Signaturplan

- Mergelbaner
- Anerkendte Mergellejer
- Anerkendte Mællejer
- ⊙ Mergeltransport pr Lastbil

1940

Da der i 1912, blev anlagt en mergelgrav i Tvile mose nordvest for Holsted by, var det en sensation, at der var opfundet en maskine der kunne skumme et jordlag af, uden manuel arbejdskraft som man var vant til at se det ved andre mergelgrave. Men ikke nok med det, den kunne også grave mergelen op og fylde det direkte i tipvogne. Tipvognene blev trukket af et lokomotiv, der fragtede det ad sporet, der var anlagt fra mergelgraven mod øst til Holsted St. op til Klelund og Tvilho, mod vest til Åstrup, Grisbæk, Vejrup og Gørding.

Mange af omegnens beboere valfartede til mergellejet, for at se datidens vidunder af en maskine, der kunne præstere sådant et arbejde.

Per West skrev om det i et indlæg i Kolding Folkeblad i 1912.

Trangen til flyttelige mergelspor, der kunne lejes på Hedeselskabets overkommelige vilkår, var altså knyttet til de såkaldte hedeegne.

De flyttelige mergelspors udgangspunkt er med en enkelt undtagelse et mergelleje (Mergelgrav), hvorfra der lægges et eller flere hovedspor og fra disse flere sidespor ind til de steder, hvor mergeltegningen var betydelig.

På Hedeselskabets kort kan ses hvor stort et område af landet de udlagte Mergelspor har dækket. Man ser også, at Nordvestsjælland er det eneste område uden for Jylland, som har haft mergelbaner. At mergelgraven i Hanerup (Holbækegnens Mergelselskab) så blev landets største, er lidt af et kuriosum. – Om dette kan man læse i H.T. nr. 1. 1930 og nr. 1, 1933.

Som eks. var der fra Ulbjerg og Rindum mergelejer udlagt hovedspor i alle retninger med utallige sidespor. Et af hovedsporene gik, i en periode, fra Rindum Mergelleje direkte til Ringkøbing, hvor mergelen blev læsset på statsbanernes mergelvogne og derved ført videre herfra til Vrøgum St. hvor det igen blev omlæsset på en sporbane, der gik fra Vrøgum til Børsmose-Vejers området.

Denne metode anvendtes over en 2 års periode, men mergling på denne måde blev for dyrt og man nedlagde så banen, og merglingen af området kom først rigtig i gang igen, da man midt i 30-erne begyndte at anvende lastbiler til mergeltransport.

Et lille regnestykke viser her hvorfor denne merglingsproces blev så dyr. Hele arbejdet omfattede ca. 15.000 m³ mergel, der blev udkørt i 1915-16. Bekostningen er anslået pr. vognlæs a 10.000 kg.:

Merglens pris i Ringkøbing	14,00 kr.
Fragt fra Ringkøbing til Vrøgum (32,40 kr. – tilskud, 22,68 kr.)	9,72 kr.
Omlæsning ved Vrøgum efter akkord	1,75 kr.
Udgift til sporet (2% rentetilskud)	<u>18,53 kr.</u>
Ialt	44,00 kr.

– eller pr. m³ ca. 8 kr. = kbfv. fast mål ca. 54 kr. Heraf må de 4-6 kr. tilskrives de høje kulpriser ved starten af første verdenskrig.

Til sammenligning kan oplyses, at mergel fra spor anlagt direkte fra mergelgrav ud til forbrugerne kunne leveres til 8 kr. pr. kubikfavn = med 10 tipvognlæs grundtakst. Dette var prisen indtil 3. sporskifte derefter steg prisen med 0,40 kr. pr. sporskifte. Mellem hvert sporskifte var der ca. 1.800 alen.

Alternativet til mergel var kalk. I 1923 var der 22 kalklejer, der var godkendt af Hedeselskabet. Indholdet af kulsur kalk i tørstoffet var fra 85 til 98 procent og prisen i 1923 var fra 2 til 12 kr. i banevogn.

På et møde i De danske Kalk og Mergelselskaber i 1934 oplyste konsulent J. P. Olesen Viborg, at sporene fra 1904 til 1929, havde udkørt 8,6 mill. m³ mergel, mens der i en 5 års periode fra 1929 til 1934 var udkørt ikke mindre end 4,7 mill. m³.

Trods landbrugskrisen fra sidst i 20-erne til sidste i 30-erne blev grundforbedringen af dansk jord vel nok den højst tænkelige, da der i denne periode blev udkørt enorme mængder af kalk og mergel.

Opgravningen fra mergelgrave var blevet mekaniseret og lokomotiver blev nu anvendt på alle sporbaner. Enkelte entreprenører var gået over til udkørsel med lastbiler, så der kunne roges af direkte på marken. (Røger eller røger = små dyn-ger). Dette gjorde arbejdet med udbringning af mergel betydeligt lettere.

Nu blev der sat gang i jordbundsundersøgelser landet over. Det skulle vise sig, at man ved undersøgelse af jordprøver og mergelprøver var med til at forhindre en overkalkning af de jorder, hvor der tidligere var tilført mergel fra mergellejer, hvor kalkindholdet var oppe på omkring 60%, hvorimod der fra lejer med 5% til 20% kulsur kalk, kunne merges igen efter 8-10 år uden fare for overkalkning.

Fra 1930 til 1940 blev der åbnet utallige mergellejer landet over med svingende kalkindhold, men nu havde man lært at regulere mængden efter indhold af kulsur kalk i både jord og mergel.

I denne 10 års periode, blev alt anvendelig materiel taget i brug, alle Hedeselskabets spor var udlejet. Entreprenørernes spormateriel var også fuldt udnyttet, men nu startede nye entreprenører op med udkørsel på lastbiler direkte på markerne. Det skulle vise sig at blive en så arbejdsbesparende metode, at flere og flere benyttede den.

Mergelen blev kørt ud om efteråret og lagt af i små roger på begge sider af lastbilen og når så foråret kom havde frosten smuldret mergelen, så den var let at sprede med en skovl.

I 1937 blev der på lastbiler udkørt 474.000 t., i 1938, 571.600 t. og i 1939 blev der udkørt 678.000 t. mergel.

Mergelrogerne er udlagt i lange rækker på den nyopdyrkede hede. Om foråret blev den frostsårnede mergel spredt med skovl eller greb.

Konsulent Olesen, Viborg mente, at der i 1940 var behov for 1 mill. m³ for hele landet, men der blev kun udkørt 1/2 mill. m³.

Så kom krigsårene 1940-1945, hvor tildelingen af olie til biler og lokomotiver blev reduceret og i løbet af et par år helt ophørte, man fandt dog hurtigt på at sætte gasgeneratorer på lastbilerne, hvor man så fyrede med bøgetræ og dermed bibeholdt kørsel af små mængder mergel. Helt frem til 1947 kørte man på gas og i disse år blev der fragtet mergel til både Fanø og Manø. Her fandt mange gamle lastbiler deres endeligt i Vadehavet.

Hedeselskabet og entreprenørernes spormateriel fandt dog anvendelse i brunkulslejerne ved Søby og i Vildmoserne i Nordjylland, hvor der fragtedes brunkul, tørv og smuld. Til dette formål kunne der tildeles olie så kraftværker og industrien kunne holdes igang – her fyrede man på dette tidspunkt udelukkende med brunkul og tørv.

Man kan endnu i 1994 se de gamle mergelspor udlagt i Lille Vildmose, om de endnu benyttes vides ikke.

I 1947 lå mange spor ubenyttet hen. Således lå der ved Holsted St. et gammelt mergelspor, som børnene benyttede som legeplads. De skubbede tipvognene ud ad sporet og på tilbagevejen, hvor det gik nedad, kunne de så få en hurtig køretur. Denne sport var dog ikke helt ufarlig og i 1948 blev sporet fjernet og op-hugget.

Således gik det efterhånden med resten af det spormateriel, der havde været i anvendelse gennem næsten 50 år og har været med til at gøre Danmark til det frugtbare landbrugsland, som det er i dag.

Lokomotiver

Da man i 1904 forsøgte sig med de løse spor til mergeltransport, var det, hvad vi i dag vil kalde et *pilotprojekt*. – Af mangel på erfaring måtte man prøve sig frem.

Hos Hedeselskabet har man vurderet, at der var brug for ingeniører til at håndtere anlæg af mergelspor og materialeindkøb, idet dette blev forestået af *Kulturtekniske Afdeling* og ikke *Mergelafdelingen*.

Da man startede, blev der købt lette spor, som var beregnet til *hestetræk* og trækraften måtte mergelselskaberne selv sørge for.

Naturligt nok opstod der behov for motorisering. I H.T. nr. 5, 1910, berettes om de første motorlokomotiver på Hedeselskabets spor. Det var Bratten-Jerup Mergelselskab, nord for Frederikshavn, 1907, hvor køreafstanden var længere end på de hidtidige spor. J. P. Olsen skriver: *Ved Henvendelse til Aktieselskabet Frederikshavn Jernstøberi paatager dette sig imidlertid at gøre et Forsøg med Anvendelse af »Petroleumsmotor« som Drivkraft. Det første Forsøg blev gjort ved at anbringe en Baadmotor paa en alm. Tipvogn, som Kassen var taget af; Overførsel af Kraften fra Motor til Undervognen skete meget simpelt ved Kædetræk til den ene Vognaksel.*

Motorerne var på 6 HK. Bortset fra, at man måtte skifte til en kraftigere undervogn, gik det åbenbart godt nok. Senere i indlægget kan man læse: *Med disse 2 Motorer var begyndelsen til Anvendelse af mekanisk Drivkraft paa Mergelsporene gjort, og nu anvendes Motorer paa alle Mergelsporene. O. Feldborg Mergelspor anvender saaledes 2 Stk. 8 Hestes Motorer, Engebæk 1 Stk. 6 Hestes og 1 Stk. 8 Hestes fra samme Fabrik, medens Toftlund-Kølkær og Gratehede har faaet leveret Motorer fra en Fabrik i Horsens.*

Efter opstilling af regnskab for Bratten-Jerup Mergelspor anføres: *Anbringelse af Motoren paa tipvognen og den første Kørsel kostede jo ganske naturligt ikke saa lidt, ligesom ogsaa Hesteholdet er blevet dyrt, fordi en Hest, der ikke var forsikret, døde.*

Det mærkelige køretøj i forgrunden er sikkert en af de første motorlokomotiver, drevet af en encylindret bådmotor.

Et halvt år senere, i H.T. nr. 19-20, 1910 kan man dog læse: *Et brændende Spørgsmaal indenfor Mergelselskaberne er Bevægkraften. Paa de korte Afstande er Hestekraft det bedste, men paa de større Afstande er den for dyr og for vanskelig at regulere og arbejde med.*

Der arbejdes nu overalt med Petroleomsmotorer som Bevægkraft, men Klagerne over Mangel paa Arbejdssikkerhed er store, enkelte Steder aldeles fordømmende og ikke mindst i det vaade Aar 1909 gik de ikke godt.

Dels er Sporet jo meget spinkelt, men dels synes det dog ogsaa, som om Pasningen har været mangelfuld, fordi man har taget ukyndige Førere; i enkelte Tilfælde har Konstruktionen været mangelfuld.

Bedst vilde det gaa, om Materiellet var saa svært, at Damplokomotiver kunne benyttes, men det har den Vanskelighed, at Hedeselskabet ikke kan skaffe Midler til svært Spor og at Flytning og Anlæg af saadant Materiel bliver alt for kostbart.

Der bliver nu prøvet ganske lette Damplokomotiver.

Der er også tale om et dilemma. Hedeselskabets indkøb og udlejning af spor skulle først og fremmest hjælpe derhen, at mergelselskaberne undgik investeringer og ansvar for materiellet. At mergelselskaberne nu skulle til at købe lokomotiver, stred mod dette sigte.

Med billedet oplyses – Gratehede, 2 stk. O og K med patentstyring. – Gratehede Mergelbane, beliggende mellem Thorning og Engesvang, udkørte 107.560 m³ mergel i perioden 1909-15.

Det ser dog ikke ud til, at Hedeselskabet får midler til også at overtage trækraften, med enkelte undtagelser. Mergelselskaberne havde dog muligheden for at videresælge lokomotiverne, når sporet blev flyttet til nye opgaver.

Hedeselskabet forestår dog indkøb af lokomotiver til mergelselskaber. I 1911 anskaffes 5 stk. 10 hk lokomotiver. I 1912 nævnes ligeledes 5 stk. 10-12 hk lokomotiver plus en på 20-25 hk. Sidstnævnte er til Rødding-Løvel Mergelspor, hvor man må anlægge banen med stor stigning op fra *Skalsådal*en. Hertil må man også købe nogle 10 kg. spor, ellers fortsætter man med 7 kg. De nye tipvogne er både $\frac{3}{4}$ og 1 m³.

I 1913 er de nye spor alle 10 kg. pr. m.

I 1914 indkøbes 2 stk. 100 hk lokomotiver til to mergelselskaber.

Under krigen 1914-18 indkøbes stadig spor og tipvogne. Det store problem er meget høje kulpriser. Ca. halvdelen af Hedeselskabets materiel er udlejet til tørveindustrien. Det er naturligt nok de lette 7 kg. spor.

Straks i 1919 drager man til Tyskland og køber stort ind. Det går dog træt

Københoved Mergelleje, 1912. Lejet ligger syd for Kongeåen og derfor syd for grænsen på daværende tidspunkt. Lejet blev dog undersøgt for Vejen og Omegns Mergelselskab. Vogntoget er ikke de normale tipvogne, men i stedet de noget større vogne, som benyttedes på de smalsporede sønderjyske amtsbaner.

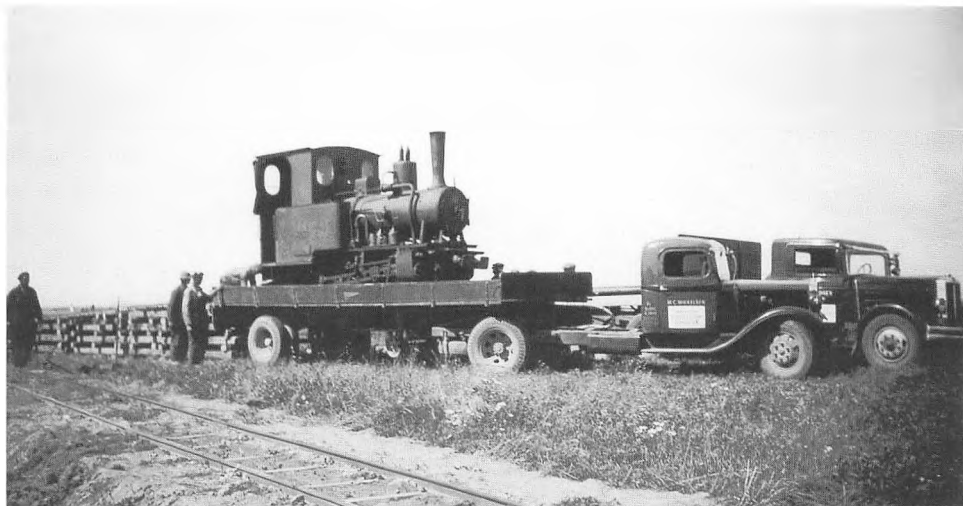
med leveringerne det første par år. – Det kan undre, at man kun har Tyskland at vende sig til. Det må dog, frem for nogen, være ramt af krigen. De første indkøb omfatter dog mest brugt materiel – og det er måske forklaringen.

I disse år købes også en del lokomotiver til mergelselskaberne. De er fra 20 til 40 hk.

I H.T. nr. 11, 1922 kan man læse: *Ved Udgangen af 1921 disponerede Hedeselskabet ialt over ca. 84,5 km. Spor, ca. 525 Tipvogne og 2 Lokomotiver til Mergeltransport. Dette Materiel bestaar væsentligt af 12 kg. Skinner og 1 m³ Tipvogne. De to lokomotiver var på 30 hk, indkøbt samme år. – Det er eneste gang det nævnes, at Hedeselskabet selv ejer lokomotiverne, og udgør således en undtagelse.*

I 1924 medvirker man ved indkøb af en – *Spandkædegravemaskine til Jerslev og Omegns Mergelselskab, en Maskine som Mergelselskabet skal betale med 38.000 Kr.*

I H.T. nr. 20, 1926: *I Forbindelse med Mergelafdelingen har Afdelingen (Tek-*

Lokomotivet er kørt op på en lastbil for at blive flyttet til et nyt sted. – En anden metode var at lade det køre selv på en stump spor, som man hele tiden flyttede frem foran.

nisk Afdeling) i 1925 købt 40 Stk. 1,5 m³ Tipvogne af Georg Futter, Berlin, til en Pris af 21.750 Kr. franko ufortoldet dansk Grænsestation.

Herefter findes ikke flere beretninger om køb af spormateriel i Hedeselskabets Tidsskrift. Udkørsel på spor er da også kulmineret.

En stor andel af transporten på løse sporbaner, blev udført af private entreprenører. H.T. har ingen nærmere oplysning om, hvad deres grej nærmere bestod af, udover, at det var sværere, i det mindste i begyndelsen. Det ser dog ud til, at det Hedeselskabet indkøber, med tiden bliver sværere.

Firmanavne, som nævnes ved bygning af danske motorlokomotiver er: *Rud. Kramer & Jørgensen i Horsens og Petershaab Maskinfabrik*. Tyske damplokomotiver er bl.a. de gammelkendte mærke: *Deutz* og *Hannomag*.

Ifølge nogle notater i Hedeselskabets gemmer, begyndte *Petershaab Maskinfabrik* at lave en motorlokomotiv sidst i 20-erne. Det oplyses, at den i 30-erne, var forsynet med en 2 liters Ford A-motor. – Denne motor blev jo legendarisk for sin enkle og driftsikre konstruktion.

Gravemaskiner er meget lidt omtalt i H.T. Mange fotos viser dog, at gravemaskinerne i mergelgravene var *spandkademaskiner*. De må have været det ideelle til formålet ved bl.a. at findele og blande mergelen. Mergel er jo fra naturens hånd oftest vandret lagdelt og uensartet ned gennem profilet. *Gravemaskiner med slæbeskovl*, som kom til i 30-erne, må have været et tilbageskridt i så henseende.

Mergeludkørsel med Haderslev Amts Jernbaner ca. 1930.

I Sønderjylland fandtes ved genforeningen en række små smalsporede lokale trafikbaner. Disse baner nåede også at transportere store mængder mergel før de blev nedlagt i 30-erne. I teknisk henseende var disse baner en mellemting mellem de normale trafikbaner og mergelsporene.

Haderslev Amts Jernbaner gik ind i arbejdet som entreprenør. Man lagde sidespor ud, så mergelen kunne leveres efter de samme principper, som ved de normale flyttelige spor, selv om vogne og lokomotiver var noget større end de normale tipvogne.

Selskaber og foreninger fødes

I Hedeselskabets Tidsskrift nr. 1 januar 1907, beretter ingeniør Th. Claudi Westh om mergelmøder.

Den 6. december 1906 er han til møde i Varde, for at søge løst udkørselsproblemer fra Rindom mergelleje ved Ringkøbing.

Mergelen er af fortrinlig beskaffenhed og lejet er anerkendt af Hedeselskabet, men opfylder ikke kravene for en betydelig levering, da der er en $\frac{1}{2}$ mil til Ringkøbing station. Enten må lejet indrettes rationelt eller også må Hedeselskabet nægte anerkendelse. Wesths forslag til løsninger giver anledning til en længere drøftelse, hvorefter forslaget vedtages. Der nedsættes et udvalg bestående af: Amsrådsmedlem Andrup, Lønborg – Niels Hansen, Nr. Nebel – Juelsgård, Holmsland – Svensgård, Tim – Mads Lunde, Skjern – J. Th. Jensen, Skødstrup – Bloch Nielsen, Billum – A. Andersen, Gredstedbro og Th. Nielsen, Brøndum. Af stednavnene forstås, at et ganske stort område af Vestjylland er dækket.

Derefter drøftes spørgsmålet om dannelsen af en samvirksomhed mellem bestående selskaber i området. Det vedtages enstemmigt, at forelægge samtlige ved mødet repræsenterede selskaber forslag om at tiltræde en sådan samvirksomhed.

– *Vestjyllands Mergelforsyning er begyndt.*

Samme dags eftermiddag var indvarslet til møde i Outrup Højskolehjem, angående stiftelsen af et interessentskab til transport af mergel fra lejet ved Blaksmark kro.

Ing. Westh forelægger og giver oplysninger om mergelsporbaner i Vendsyssel og ved Kølækær. Westh oplyser ligeledes, at Hedeselskabet forventer at få bevilget et spor i indeværende Rigsdagsamling. Derefter vedtoges enstemmigt at danne et interessentskab, forsamlingen gennemgik og vedtog vedtægter. §1 fik følgende ordlyd:

Interessentskabets navn er Blaksmark Mergelbane.

Dets formål er at skaffe, transporteret ved et af Hedeselskabet lejet spor, mergel fra Blaksmark mergelleje til følgende jorder: Varde hede, Varde Nørremark, Stauskær, Søndersig, Bahl, Debel, Bækhus, Vittarp, Rottarp, Allerslev, Sønder Tange, Refsgaarde, Gadegaarde og Søvig huse.

Alt således, at der skaffes hver enkelt interessent mergel så bekvemt for ejendom-

men som muligt under rimelig hensyntagen til terrænforhold og mergelforbrugets størrelse.

Iøvrigt er medlemmerne solidariske.

En for alle, og alle for een.

Niels Henrik Jessen vælges til formand. Øvrige bestyrelse: Peter Poulsen, Willum Jepsen, Peder Kristensen, Jes Thim, Peder Jensen, Niels K. Hansen.

Efter valget vedtoges at rette henvendelse til egnens folketingsmand – Hr. S. Sørensen, Nr. Nebel om: *Med større kraft at virke hen til, at betingelserne for statskassens rentebærende udlån til opdyrkning af hede- og moselodder forandres i overensstemmelse med det af Hedeselskabet fremsatte forslag – Således at et selskab som det stiftede som sådant kunne få part i disse midler.*

Samme aften tegnes 3.500 kbf. mergel, hvorefter ing. Westh meddeler, at selskabet skal få det forventede nye spor.

– *Blaksmark mergelbane er en realitet.*

Der er grund til at mene, at kimen til De samvirkende Mergelsporinteressensskaber, blev lagt denne dag – idet det senere er N. H. Jessen, der foranlediger indkaldt til stiftende møde.

– *Hvem er da denne Niels Henrik Jessen ?*

Han er født i Rottarp, Outrup sogn, 1858. I et hjem hvis hovedegenskaber, som han selv har udtrykt det, *var gudsfrygt, arbejde og nøjsomhed.*

Han oplevede fra sin tidlige alder, som ejer af en mindre gård i Bækhus, de ofte trange økonomiske vilkår for sig selv som for flertallet af standsfæller.

For at bøde på bedriftens begrænsede afkast i penge drev han bistået af sin hustru i nogle år en beskeden teglværksvirksomhed. Samtidigt havde han et vagtsomt øje ved formål og muligheder, der ved fælles stræben og sammenhold kunne tjene til økonomiske og menneskelige fremskridt.

Som bekendt blev landets første andelsmejeri oprettet i Hjedding i Ølgod sogn 1882. Året efter tog NHJ del i oprettelsen af andelsmejeriet i Outrup.

1887 var han den førende i stiftelsen af Outrup brugsforening. 1888 medstifter af Fællesforeningen for jyske Brugsforeninger, under Severin Jørgensens ledelse.

Senere da Jydsk andels Foderstofforening og Dansk andels Gødningsforening bliver realiteter var han hovedmand ved oprettelse af lokalforeninger i sin hjemby. Bestandig var det fælles opgaver på hjemegnen der stillede krav til hans indsigt og arbejdssevne.

Med ham som formand fik Blaksmark mergelbane stor betydning for fremskaffelse af mergel til de kalkfattige jorder på Varde Vestereg. I alt blev der frem til 1928 fra Blaksmarklejet udkørt 515.593 m³ mergel.

Alle disse tiltag krævede efter datidens målestok ganske betydelige penge-sommer .

I mange brugsforeninger, var der allerede før århundredeskiftet oprettet ind-lånsafdeling. NHJ's tanker bevægede sig længe om dette emne, det måtte være muligt med en udbygning under een eller anden form. Købstadens pengeinsti-tutter tog gerne mod indskud. Det var ingen hemmelighed, at det var ganske svært, når pengene skulle den anden vej til hjælp for nye initiativer i landområ-derne.

Det førte til på NHJ's foranledning, at landets første andelskasse oprettes i Outrup i 1915. I årene derefter følger mange efter, ikke mindst i det vestjydske. Disse første andelskassers protokoller fortæller om udlån af ganske betydelige midler til mergelselskaber.

Landbrugets mangeartede organisationer tog sin begyndelse med andelsbe-vægelsen i 1880-erne. N.H. Jessen var een af denne første generations organisa-torer, – mange andre kunne med samme ret nævnes.

– *Han var ikke blot en ener, han var een af mange.*

De danske kalk- og mergelselskaber gennem 85 år

Foreningen: De samvirkende Mergelsporinteressentskaber

Efter anmodning fra Niels H. Jessen, skrev Hedeselskabets ingeniør Claudi Westh, den 19. maj 1910 til samtlige daværende mergelselskaber, kaldet mergelsporinteressentskaber og bød til møde i Herning.

Dagsorden for mødet:

1. Udførelse af mergling ved spor, bevægelsekraft, bekostning, fremgangsmåde etc. Indledning: assistent J.P. Olesen.
2. Merglingens fordelagtighed i forhold til kalk, ved Westh.
3. Ekspropriation af megellejer og færdselsret, ved Westh.
4. Forslag om stiftelse af en fællesforening af Mergelsporinteressentskaber, indledes af N.H. Jessen og Westh.
5. Bør der søges støtte af statskassen til sådanne mergelselskaber og fremme af mergling i det hele, indledning Jessen og Westh.
6. Betaling for merglen, ens for alle? sikkerhed for betaling.
7. Vedtægter for mergelselskaber.
8. Forskelligt, derunder meddelelser om erfaring fra forskellige steder.

Den 6. juni var mødedagen, selskabet blevet stiftet. Vedtægter vedtaget.

§1: *Selskabets formål er at søge lettet og fremmet mergeltransporten på sporbaner på enhver måde.*

Iøvrigt fremtræder vedtægten særdeles kontant, der står det der er nødvendigt og ikke mere.

Der blev valgt 7 bestyrelsesmedlemmer, der konstituerede sig med:

Som formand

Lærer Urban Hansen, Mølholm Præstbro

Som næstformand

Forstander L.M. Lauridsen, Kærshovedgård, Bording

Derudover var valgt Gdr. Chr. Christensen, Bøvl, Sdr Omme
Gdr. Niels H. Jessen, Outrup
Gdr. J.C. Nielsen, Grågård, Kjellerup
Gdr. Kr. Lørup, Hodsager, Holstebro.

Nogle af de mange opgaver bestyrelsen stod overfor er nedfældet i ovenstående dagsorden. Derudover blev udarbejdet mønstervedtægter for mergelsporselskaber. Henvendelse til kreditforeninger om respekt for selskabernes tinglysning på mergelmodtagernes ejendomme. Uddannelse og udnævnelse af lokomotivførere og sporformænd i samarbejde med Hedeselskabet.

1911 er assistent J.P. Olesen på studietur i Slesvig (Sønderjylland). Formålet var, at få bedre kendskab til den måde mergeludkørsel var organiseret på i nabolandet.

Ved generalforsamlingen det år giver han i et fyldestgørende indlæg rede for den tyske organisation:

*Mergeludkørsel er varetaget af private selskaber, der nyder stor velvilje i Berlin og be-
gunstiges på forskellig måde bl.a. betaler staten renter og afdrag de tre første år, efter
arbejdets afslutning. Iøvrigt hviler renter og afdrag på ejendommen, ikke på ejeren.*

*Ved et mergelarbejdes begyndelse opgives til sogneforstanderen alle de matr.nr.
mergelen tænkes anvendt til, det er disse matr.nr. der belastes med den sum mergelen
koster. Hvis der helt eller delvist handles med ejendommen før afdragstiden er afslut-
tet, går restgæld til ny ejer. Det samme er tilfældet hvis en ejer går fallit.*

*Betaling for mergel følger således ejendommen og skal præsteres ligesåvel som alle
andre offentlige afgifter og betaling går foran alle prioriteter.*

*Kommunerne hæfter og garanterer for det beløb, der svarer til det kvantum mergel
der er kørt ind i kommunen, dette garantikrav har ikke nogen stor betydning, da be-
løbet kan opkræves som skatter og der samtidig er fortrinsstilling.*

*Det vil forstås af det førnævnte, at der ingen solidarisk ansvar er, det vil være et
gode om lignede vilkår kan opnåes herhjemme.*

Iøvrigt er, inden for samme selskab, prisen ens uanset afstand til mergellejet.

Det er gode vilkår for mergelarbejde, J.P. Olesen her har opridset, det er forståeligt, at det blev det væsentlige punkt i forhandlingen. Det vedtoges at søge Rigsdagen om tilsvarende lovmæssige vilkår.

Det blev 18 år senere til virkelighed med loven af 1929.

Referater fra generalforsamlinger og bestyrelsesmøder i de følgende år fortæller, at spørgsmålet drøftes gang efter gang. Et andet påtrængende spørgsmål er færdsel over ikke medlemmers jord. Loven af 18. april 1910, vedrører alene anlæg af mergelbane fra Rindum mergelleje til Ringkøbing Statsbanestation. Der bør skabes mulighed for udbygning og/eller tilføjelse til denne lov.

Generalforsamlingen 1912 pålægger bestyrelsen at udarbejde forslag til lov herom.

Bestyrelsen arbejder i de kommende måneder videre med forslag til lovudkast, for en mere vidtgående lov om grundafståelse til anlæg af mergelspor. Den 29. april 1913 vedtager Rigsdagen lov nr. 126 der dækker selskabernes behov på dette område.

Det skulle senere vise sig, at der var visse mangler, loven var ikke vidtrækkende nok.

Bestyrelsen vedtager at anmode Landbrugsministeriet om ændring, så loven også omfatter grundafståelse til flyttelige mergelspor. Lov herom nr. 396 vedtages af Rigsdagen den 9. juli 1920. Nu måtte der være dækning fremover! – Det var dog således at disse første love omfatter selskaber, der almindeligvis opfattes som andelsselskaber med solidarisk ansvar. Om lovgivning der vedrører dette ansvar senere.

I foreningens vedtægter er kontingentet fastlagt til mindst 10 øre pr. medlem. Det blev et væsentlig punkt på denne første generalforsamling, 10 øre var alt for meget, de store selskaber med flere hundrede medlemmer ville have mængderabat – sligt kendes også i andelsselskaber i nyere tid – Efter ti indlæg for og imod, enedes man om foreløbig for et år, at 5 øre skulle være medlemskontingentet, ellers ville f.eks. Ribe ikke være med.

På dette tidlige tidspunkt fastlægges det, der i alle årene derefter skulle være foreningens dilemma, – stort arbejde, små midler.

Et andet punkt med sprængstof i drøftes: Statstilskud til sporbaner og rentelletter. Formanden mente: *Tidspunktet er ubelejligt, Riget fattes penge* – også den gang.

Den opfattelse måtte modereres endda ret så væsentlig. Der blev sagt mange barske ord: *Vi kan ikke tage hensyn til om der er få eller mange penge i Statskassen, vi må klemme på og ikke holde os beskedent tilbage, bare mase på.*

Alle mulige andre får tilskud til gedebukke, tyre og vaddere, bare fordi de har talsmænd på tinge. Lad os søge ræven i sin hule, lad os få dannet et udvalg som kan søge

Rigsdagen og så klemme dem således derinde, at de, inden vi slipper dem, giver os et løfte som vejer noget.

Således talte man det år.

Nu da de barske superlativer er fremme skal følgende med. Andelsbevægelsens ubestridte førstemand i de år, gdr. Anders Nielsen, Svejstrup, Østergård, der også er redaktør af Andelsbladet skriver: *At Hedeselskabet arbejder tungt og dyrt, derfor er det uforsvarligt af staten, uden kontrol, at lade selskabet administrere en 1/2 mill kr. af statens midler. Derfor bør Hedeselskabets aktiviteter i stort omfang overgå til Landbo- og Husmandsforeninger.*

Lykkeligvis blev der ikke mere ud af dette skrivi.

Tilbage til årsmødet i Herning 1912, hvor der er mødt repræsentanter for 38 mergelsporselskaber. Formanden henstiller: *Der skal være et ordentlig regnskab.* Og meddeler: *Det er Hedeselskabet der forestår administrationen af de 2% rentetilskud til selskaberne.*

Igen er det færdselsret, udpantningsret og betaling for mergel, der er hovedpunkterne i forhandlingen.

Det vedtages at tilskrive Indenrigsministeriet følgende:

- 1. Der bør gives mergelselskaber samme ret til udpantning, som er indeholdt i lov af 28. maj 1880 og i loven om forskudsforeninger.*
- 2. Rentetilskudet på 2% bør forhøjes (det må være Landbrugsministeriets sagsområde.)*
- 3. Der henvises til den tyske ordning for mergling. Samme løvbundne regelsæt ønskes for mergelselskaber i Danmark.*

Assistent J.P. Olesen, bemærker: *Det haster med bedre lovgrundlag.*

Årsmøde i Vejen 1913. Formanden gennemgår detaljeret den i april vedtagne lov om grundafståelse til anlæg af mergelspor og henstiller igen: *Der skal være mere plan i regnskabsføringen i selskaberne.*

Der sluttes med fællesspisning, tre retter mad, formedelst 1,75 kr. For dem der ønsker overnatning er det også muligt, det koster 2 kr. med morgenmad.

28 juni 1914, skudtet i Sarajevo, den østrig-ungarske tronfølger Frans Ferdinand myrdes, signalet til første verdenskrig. I Danmark indkaldes sikringsstyrkerne.

Året efter årsmøde i Herning. Der drøftes: *Bør mergelen betales inden den fjernes fra lossepladsen, eller er det forsvarligt, at fjernelsen sker før mergelen er betalt.* Ligeledes drøftes reglerne for statstilskuddets fordeling til mergelselskaberne. *Kan varigheden af jordens kalkforsyning ved mergling måles og beregnes?*

1916: Årsmøde i Nørresundby. Her i krigens andet år er der store vanskeligheder med at fremskaffe kul. Der rettes henvendelse til regeringen om hjælp og støtte, også som tilskud til køb. Årsforbruget for de 20 selskaber der er i drift, andrager 7.125 tons. Henvendelsen bevirker at der senere blev bevilget 80.000 kr. i fragttilskud, samt 500 kr. til administration af tilskuddet.

Det lykkes iøvrigt bestyrelsen, at fremskaffe et parti engelske kul, der blev landet i Esbjerg og fordelt herfra.

Fragtpris med bane til Varde 13,85 kr. pr. vogn à 10 tons

Fragtpris med bane til Tylstrup 48,95 kr. pr. vogn à 10 tons

– I nyere tid er det det sydlige Jylland der må betale den høje fragtpris for kalk. – Den gang var det modsat.

Bestyrelsen udvides fra 7 til 9 medlemmer.

Også på andre områder mærkes stigende priser. Nu koster frokost 3 kr. øl og kaffe iberegnet. Middag 4 retter + kaffe 3,50 kr.

Det nævnte fragttilskud er lig med $\frac{1}{4}$ af fragten. Tilskuddet blev bevilget af indenrigsminister Ove Rode. Ved årsmødet det følgende år siger Chr. Rabæk, Rybjerggård: *Min kompliment til bestyrelsen, I overvandt Ove Rodes modstand, han vil jo ellers hellere have tilskud fra landmændene.*

De førnævnte 500 kr. i tilskud til administration gav iøvrigt anledning til en mindre kontrovers mellem Hedeselskabet og Redaktør Neerup. Der var søgt om 1.000 kr. som på forespørgsel fra Indenrigsministeriet ikke kunne anbefales af Hedeselskabet, hvilket Neerup er utilfreds med. Hedeselskabets direktør skriver derefter:

De må forstå, vi er samfundets uhildede repræsentant og mellemmand mellem staten og alle former for landbrugets organisationer. Hedeselskabet er den tjenende ånd. Men den har den ejendommelige stilling, at den tjener to herrer både mergelselskaberne og staten, en stilling der er opbygget på tillid, uhildethed og loyalitet. Blot den svageste mistillid vil være ødelæggende for forholdet og ville skade netop plantnings- og mergelfolkene overordentligt.

De udtalte for nogen tid siden, at der manglede noget i samarbejdet mellem Hedeselskabet og Deres organisation, jeg er enig i synspunktet, dette samarbejde skal brin-

ges i orden. – Det kommer i orden – såfremt De og Deres forening fremover afholder sig fra at tillægge Hedeselskabet eller nogen i Hedeselskabet andre hensigter end den at optræde fuldstændig objektivt og rigtigt, så selskabets tillid bevares i ministerierne og hos de bevilgende myndigheder til gavn – ikke for Hedeselskabet, men – for de virksomhedsgrene, som vi har haft den lykke at få til at blomstre.

Netop på mergelsagens område er der de seneste 20-30 år opnået uhyre meget, det må ikke på grund af småønsker eller måske personlig forfængelighed, skade en sag vi selv har skabt.

Her slutter så den kontrovers, den er ikke siden mødt.

Og dog – ved årsmødet 1918 i Hobro. Redaktør Neerup er kontroversiel: *Jeg ønsker mergelsagen skåret ud af Hedeselskabet og lagt ind under vor forening.* – Det var en enegang.

Der var mødt 75 delegerede fra 25 selskaber, selvom mergeludkørsel næsten er gået i stå.

Ingeniør Th. Claudi Westh forlader Hedeselskabet efter 25 år, for at overtage en stilling ved Grundforbedringsvæsenet i København. Formanden, forstander Voigt, Løvstrupgård, takkede for de mange års frugtbare samarbejde: *Wesths fremragende evner og hans store interesse for dansk landbrug har sat dybe spor, ikke mindst på den jyske halvø.*

Verdenskrigen er afsluttet, nu skal efterkrigstiden forberedes, sagde formanden til indledning ved årsmødet i Silkeborg 1919.

Der er nu 40 selskaber tilsluttet foreningen. Vanskelighederne ved at få mergeludkørsel op på fulde omdrejninger er stadig store. Vi mangler materiel, som bekendt måtte vi aflevere materiel til tørveproduktionen. Kulpriserne er svimlende høje, op til 150 kr. pr. ton.

Vi har kontakt til landbrugsministeren, han er meget positivt indstillet. Der kan forventes et betydeligt beløb som fragttilskud til kul.

Det spormateriel som blev afleveret under krigen, vil efter ministerens formening blive afleveret snarest, ligesom der kan forventes støtte til indkøb af nyt materiel.

Sammen med Hedeselskabet har vi udsendt et spørgeskema til alle selskaber, for at få et overblik over, hvor stort fragttilskud der skal søges om. Hvor megen mergel kan forventes udkørt såfremt, der er spor til rådighed. Resultatet blev, at alene de gamle selskaber mangler 89 km. spor.

*Th. Claudi Westh, et portræt gengivet i
Hedeselskabets jubileumsskrift 1916.*

Iøvrigt må det påregnes, at under alle omstændigheder vil mergelprisen stige væsentlig, måske og det er sandsynligt, vil den tredobles.

Ingeniør Claudi Westh, der nu er ansat i Grundforbedringsvæsenet, holdt et inspirerende foredrag om grundforbedring og sagde bl.a.:

Landmændene står solidariske sammen i mergelselskaberne, var dette ikke sket, var kun lidt eller intet blevet kørt ud, mergeltransporten er i orden det sørger selskaberne for.

Det samme kan ikke siges om kalkforsendelser pr. bane eller pr. skib, der svindles på dette område. Kalkomsætning bør i faste rammer, – dette til overvejelse for mergelselskaberne. Han fortsatte: Læplantning, jeg tror at læplantning kun kan løses tilfredsstillende såfremt der dannes sammenslutninger til at varetage indkøb af hede der af forskellige årsager er dyrkningsuegnede, indkøb af planter og selv plantningsarbejdet.

Nu sidder De og tænker – Vi er mergelfolk hvad kommer plantning os ved. – Der er intet i vejen for at selskaberne kan tage andre opgaver op.

Formanden har lige meddelt, at de selskaber der er færdige med udkørsel af mergel nu kun har afvikling tilbage, og derfor ikke er videre interesseret i generalforsamlingen og ej heller lader sig repræsentere her.

Disse selskaber kunne så dejligt tage sig noget andet for, de kunne passende tage sig af dræning, læplantning osv. på deres egen, de skal jo alligevel holde møde nu og da. Medlemmerne kender hinanden og stoler på hinanden. Tag disse opgaver op.

Foredraget gav anledning til livlig debat.

Bertel Strebøl. Skovlund: *Vi har ved Varde dannet et dræningselskab, en sådan opgave løses bedst i fællesskab, vi skal bruge vore penge hjemme, de skal ikke sendes, via de lokale bankfilialer til hovedsædet i København, hvorfra de aldrig kommer ud til landbruget igen. Vi har gennem tre år samlet 1/2 mill. kr. der skal bruges til dræningsarbejder. Heden skal opdyrkes, den skal ikke tilplantes, jeg synes der plantes for meget, vi må sørge for at hede bliver opdyrket.*

Unge folk kan ikke tage ud på heden nu som for 30-40 år siden, de ville sulte ihjel derude.

Westh: *Når landmændene gør arbejdet selv, så plantes der vist ikke for meget.*

Neerup: *Tak til Westh, du har kastet et helt nyt syn på »mergelbandebævelsen« ind i debatten, jeg håber du har sået et frø der vil vokse og bære frugt.*

Flere havde ordet. Det er bedre at gøre den gode hede sund og frugtbar og så tilplante sandet, store strækninger i Midtjylland bør nok tilplantes.

Det fik Strebøl på talerstolen igen: *Jeg synes stadig der plantes for meget, da jeg var hjorddreng måtte jeg sætte mærker på græsmarken for at se hvor langt køerne havde været så lidt græs var der. Nu gror der god hvede på de samme agre.*

Lørup, Hodsager, advarede mod Strebøls illusioner: *Den mand har aldrig oplevet sandflugt.*

9. juli 1920. Lov nr. 396 om afståelse af grund til flyttelige mergelspor m.m. er trådt i kraft. Dermed er der opnået retshjemmel for nye femårige perioder på dette område. Lov nr. 126 af 29. april 1913 ophæves.

Ved årsmødet i Ringkøbing vedtages at sende følgende resolution til folketing og landbrugsminister: *At det for opretholdelsen af vor landbrugsproduktion og da ikke mindst af hensyn til de mergelfattige egne, er en uomgængelig nødvendighed, at der fremskaffes mergel. For at dette arbejde skal kunne gennemføres på fyldestgørende måde må de hidtige uheldige pengeforhold, hvor det selv med solidarisk garanti og med kommunegaranti ikke har været muligt at skaffe penge ændres.*

Dette kan kun ske ved statens hjælp, generalforsamlingen må derfor indtrængende kræve at der oprettes en statslånefond med det formål at udlåne midler til gennemførelse af mergling, kalkning og lignede grundforbedringsarbejder.

Ved generalforsamlingen på Mors 1921, kunne afdelingsleder J.P. Olesen meddele: *Kulprisen er faldende, Hedeselskabet har indkøbt 50 km. spor med tilhørende tipvogne, samlet pris 1 mill. kr. Timelønnen er nu 1,25 kr. – Og så trænger vi til en ekspropriationslov.*

Efterfølgende var der rundvisning i kalklejet, her sagde Martin Sørensen: Om to år vil hele Mors være kalket. Morsø Kalkselskab blev oprettet 1916, der tegnedes efterfølgende 233.320 m³ kalk, i foråret 1919 påbegyndtes udkørsel, der er til nu udkørt 142.000 m³ kalk, Vi påregner at der ialt er brug for 266.660 m³ kalk, så er øens 67.000 tdl. kalket. Kalken er næste stenfri og indeholder 98% kulsur kalk.

Året efter, 1922, indbydes der til årsmøde i Ribe med fællesspisning og udflugt. Der kan anmeldes og medtages damer !!! – En ganske interessant nyskabelse og givet et plus. Måske afledt af, at kvinder og tyende i 1915 fik valget.

Den ny formand Martin Sørensen, Peterslund, kunne byde velkommen til ca. 60 deltagere. Han sagde i sin beretning bl.a.:

Den værste hindring for vort arbejde i øjeblikket er den økonomiske misere vi er inde i, det mismod der hersker og den utryghed på det økonomiske område, som de fleste landmænd lider under.

En del selskaber skal nu igang med udkørsel, men mangler midler. Vi har søgt staten om lån på 3 mill. kr. og fik tilsagn om 1 mill. som er fordelt til 12 selskaber. Vi har foreslået rentetilskuddet forhøjet til 3%, det blev afvist.

Gennem de seneste 13 år har staten kun ydet os 838.000 kr. i rentetilskud, det er ikke os der har ruineret statskassen.

Den resolution vi vedtog for to år siden, og som fik eenstemmig tilslutning i De jyske Landboforeninger og ved sendemandsmødet i De jyske Husmandsforeninger, har ikke givet resultat. Rigsdagen er blevet underlig tunghør. Dette på trods af at staten alene behøver at garantere for et lån.

J.P. Olesen: *Prisen på kul er normaliseret og er faldet fra 260 kr. pr. ton til 30-40 kr. arbejdslønnen er også faldende og er i dag 1,12 kr. i timen.*

15 selskaber har i årets løb været i arbejde, med en samlet sporelængde på 200 km.

Enkelte er begyndt på andengangs mergling. Blaksmark Mergelspor lægger spor ud igen, efter 10 års forløb.

Dagen efter årsmødet er der besøg i Klåbygård mergelleje, det er herfra Vest-

jylland Mergelforsyning bl.a. udkører mergel. Derefter sejltur fra Ribe til Kammerlusen, hvor deltagerne fik et indtryk af det store digearbejde der blev færdiggjort i 1913, umiddelbart før krigen. Diget dækker hele Ribemarsken fra Vester Vedsted til Darum samt Ribe by mod stormflods oversvømmelser.

Efterkrigstidens krise strammer stadig. Dengang som under og efter en senere verdenskrig, skaber krigsperioden varemangel og pengeoverskud. I efterkrigstiden, når alle lagre skal fyldes op, bliver der pengemangel.

Ved årsmødet i Viborg, 1923, siger formanden: *Mergelsagen er ikke en velhaver-sag eller en fattigsag, det er i bedste forstand en samfundsag – en statsag.*

Vi havde i år brug for 3 mill. kr. som lån fra statkassen udover de penge selskaberne selv har fremskaffet, vi blev spist af med 800.000 kr. hvor utilfredstillende det er, forståes måske bedst når der sammenlignes med landbrugets udførselsoverskud, her svarer 3 mill. til 1 dag af 365 dage.

Set i bakspejlet er problemet svært at forstå, der er 364 dage á 3 mill. kr. tilbage, det giver 1.092 mill. Hvad er det for mekanismer der gør, at landbruget står med hatten i hånden og beder staten om økonomisk støtte?

Svaret blæser i vinden. Mange forslag drøftes, der er enighed om, at sikkerheden er i top med det solidariske ansvar.

Et hovederhvervs solidaritet synes ikke at være 3 mill. kr. værd – er det svaret? – Kun delvis. Landbrugets ekspansionstrang nu som før er et andet aspekt. 10.000 af tdl. opdyrket, grundforbedret, bebygget og besat med besætninger og inventar, hvortil kommer en stadig udbygning af fælles forædlingsvirksomheder. Denne udvikling har været i gang i årtier og fortsætter.

Kapitalbehovet til denne vældige udvikling, overstiger på kort sigt langt fremgangen i produktionsværdi, når der ses på erhvervet som helhed. Landbrugets omsætningshastighed sat i forhold til kapitalbehovet er og vil formentlig vedblive at være langsom og dermed umuliggøre selvforsyning med kapital.

Stigende omkostninger = inflation og deraf følgende rentestigninger, virker hæmmende på et erhverv, der frembringer et stadigt stigende eksportoverskud.

Året efter er det stadig økonomien, der er det væsentlige emne, der er stadig pengemangel. Man kan sige om pengemangel, det er som regnvejrr, det falder på retfærdige som uretfærdige.

Banker og sparekassers indlån faldt det år med 45 mill. kr. samtidig steg udlån med 22 mill. kr. De lokale sparekasser og andelskasser er de bedste, når lån skal

søges, i de store banker med deres mange filialer går pengene ind til hovedbanken i København, og kommer ikke tilbage til provinsen.

Der arbejdes stadig for at få etableret en statslig grundforbedringsfond.

Afdelingsleder Vestergård, Hedeselskabet, forstod til fulde behovet for bedre kapitalforhold, han pegede på, at det drejer sig om udkørsel af 150.000 vognladninger a 10 tons hvert år. *Jeg mener, hvis arbejdet skal fortsætte og helst i stigende takt, skal den påtænkte fond have en grundkapital på 20 mill. kr.*

Sidst på året 1924 er der møde med landbrugsminister Kr. Bording og finansminister Bramsnæs, som udviste megen velvilje og stor forståelse, men der er igen penge i statskassen.

1925: Årsmøde i Skive. Der er nu 43 selskaber tilsluttet vor forening, sagde formanden indledningsvis i sin beretning, *De økonomiske vilkår er ikke blevet bedre, det er unægteligt kedeligt at have pengesorger året rundt, men mergelarbejdet er dog stadig igang.*

J.P. Olesen: *I 1924 er der udkørt 765.000 m³ på 60.000 tdl., det er i gennemsnit 13 m³ pr. tdl. Sporlængden har været ialt 300 km.* I år regner vi med at udkøre 900.000 m³ mergel. Det er endelig lykkedes at opnå erstatning til de selskaber, det måtte afstå spormateriel til tørveproduktionen.

Nationalbanken havde det år et overskud på 3.165.403 kr. De tre mill. afskrives på det til Andelsbanken ydede lån. Andelsbanken er krakket og under afvikling.

Pengemangelen fortsætter de følgende år, omfanget af mergeludkørsel går tilbage, der er en meget dårlig økonomi i landbruget, det skaber bekymring omkring det solidariske ansvar. Bestyrelsen har i samarbejde med Hedeselskabet indledt arbejdet med udkast til en ny mergellov, i 1928 er udkastet så vidt, at forslag tilstilles landbrugsministeren, der tilføjer bestemmelser om landvæsenskommissioners medvirken i det fremtidige arbejde.

Mergelloven

Den første juni 1929, træder *lov om begunstigelser for mergelselskaber* i kraft. Der var naturligt nogen usikkerhed med hensyn til det fremtidige samarbejde med landvæsenskommissionen. *Det er næppe uden betydning at der hos Øst Hads Herreds Mergelselskab blev indledt og skabt præcedens for et godt og fornuftigt samarbejde.*

de kommissionen og mergelselskabet imellem. Således indledtes årsmødet i Odder, formanden fortsatte:

Det skal iøvrigt hilses med tilfredshed, at det solidariske ansvar er bortfaldet. Ingen har nu økonomisk ansvar for mere end eget køb. Års arbejde er nu afsluttet, det solidariske ansvar blev for stor en belastning, bl.a. på grund af de vanskelige økonomiske forhold som følge af kronestigningen.

Landbrugets svigtende rentabilitet forårsaget af parikronen har medført, at mange landmænd ufrivilligt har måttet forlade deres bedrift. Det har i høj grad berørt mergelselskabernes virksomhed. Mergelgæld er gerne personlig fordring, eller ofte tinglyst så langt ude i panterækken, at fordringen er tabt, når vedkommende landmand må give op. Selskabets øvrige medlemmer må da betale også hans mergel. Nu hviler gælden på selve ejendommen så uanset ejerskifte, er det den der får gavn af merglingen der skal betale. Herefter vil det i høj grad afhænge af landvæsenskommissionerne hvor godt loven kommer til at virke.

J.P. Olesen føjer til: *Alt står og falder med de kommissioner vi får.* En stærk teoretisk kommission kan gøre arbejdet næsten umuligt i praksis. Derfor har jeg ønsket at der ikke skulle nedsættes nogen landvæsenskommission, før den i Odder nedsatte har fået lejlighed til at virke, thi ud fra de med dommer Delbanco førte forhandlinger har vi fået følelsen af, at vi har fået en så forstående kommission, som vi kan ønske os. Det er derfor af stor betydning, at det bliver den der kommer til at skabe præcedens for fremtiden.

Afdelingsleder Olesen, sagde endvidere: *Der er i år 25 års jubilæum for udkørsel på flyttelige spor. Der er siden 1904 merglet 1 mill. tdl. af Jyllands jord, deraf halvdelen ved hjælp af flyttelige spor. Der er dog stadig langt igen før hele Jylland er merglet og på øerne er der slet ikke begyndt.*

1930: Årsmøde i Silkeborg. *Vore hedearealer og andre uopdyrkede jorder, har ikke nogen værre fjende end sporbaner.* Eller sagt på en anden måde, uden sporbaner ville store områder ikke være merglet, ikke endnu da. Den nye lov har sat skub i mergelarbejdet, også på Sjælland er der begyndt. Flere steder er også påbegyndt udkørsel med lastbiler.

150 repræsentanter for mergelselskaberne samlet til det følgende årsmøde i Hjørring, fik indledningsvis foredrag af forsøgsleder Jakobsen, Tylstrup, om Vildmosens kultivering, senere blev der lejlighed til en tur gennem mosen for ved selvsyn at se dette mægtige opdyrkningsarbejde på 5000 ha.

Formanden Martin Sørensen beretning:

Verdenskrigens skygger spores stadig, der er dog kørt megen mergel ud siden vi sidst var samlet til årsmøde, men – der spores tegn på at de økonomiske problemer ikke blot er af national karakter, de bliver globale. Efter en kortvarig bedring er landbrugspriser nu de laveste i 20 år.

Sortseere tror de bliver endnu lavere. Rådsvilhed, modløshed og sortseeri råder i alle lande. Det er nedslående for vi mergelfolk, der arbejder for at sætte Danmarks jord i bedre kultur og gøre den mere ydedygtig, med det formål, at øge produktionen af levnedsmidler og så vide, at der aldeles ikke er brug for denne forøgelse. Som det ser ud lige nu, vil øget produktion af levnedsmidler kun forårsage endnu lavere priser. Kronestigningen er til betaling nu.

Frankrig nedskrev efter krigen sin pengeværdi fra 72 til 15. Danmark gik i et anfald af storhedsvanvid den modsatte vej. Denne indbildte storhed kommer os dyrt til at stå, først landmændene, der i mange tilfælde må betale med hele deres eksistens, og senere de andre samfundsklasser.

1932: Årsmøde i Holbæk. *For første gang holdes mødet udenfor Jylland* og stadig med god tilslutning. Der er nu tilsluttet 52 selskaber med 20.000 medlemmer. Pengeknaphed og vanskelighed med betaling er stående emner. 29-loven fik i foråret tilføjet en mindre ændring vedrørende udpantningsbestemmelser.

Siden 1904 er der udkørt 10 mill. m³ mergel. Holbækegnens Mergelselskab, har siden starten i 1929 udkørt 220.000 m³ mergel på ca. 40.000 tdl. Arbejdet finansieres af *Den sjællandske Bondestands Sparekasse* og uden honorar foretager sparekassen indkassering af renter og afdrag hos medlemmerne.

Alle selskaber stiftet efter 1. juni 1929 er dækket under denne lov, det samme gælder ikke de 31 selskaber af ældre dato. Der er nu indsamlet oplysninger fra disse selskaber, der har 12.653 medlemmer, med en restgæld på 6.228.000 kr. Det blev samtidigt oplyst, at der ved tvangsauktioner og akkorder er tabt 800.000 kr. Der forventes yderligere tab.

Efter årsmødet 1933 i Ribe, aktiverede bestyrelsen arbejdet for at søge løst de påtrængende problemer for disse mergelselskaber.

Ved Hedelselskabets hjælp, ved aftaler med landbrugsministeren og hans em-

bedsmænd og ved indbyrdes forhandling og drøftelse, fremstod udkast til lovfor-
slag.

*Loven om fortrinsret for ældre mergelselskaber blev vedtaget af Rigsdagen og stad-
fæstet af Kongen den 16. maj 1934.*

Hermed var al gæld bragt ind under fortrinsretten, bort fra solidarisk ansvar.

Undtaget var alene renterestancer og omkostninger, et beløb der sammenlagt
for samtlige 31 selskaber blev anslået til ca. 800.000 kr.

Den første juni holdt bestyrelsen et møde i Viborg med repræsentanter for de
31 selskaber, angående den praktiske tilrettelægning af deres overgang til den ny
lov. Der var mødt 300 bestyrelsesmedlemmer, der var i det væsentlige tilfredshed
med loven. Martin Sørensen mente dog: *Det er lykkedes at sikre 5,7 mill. kr. så
kunne der vel også være fundet udvej for sikring af de sidste 800.000 kr.*

Af et ministerielt cirkulære fremgår, at forsikringselskaberne som långivere er
gået ind på at nedsætte renten til 5% p.a. Det er af væsentlig betydning, der er
selskaber der giver 8% p.a.

Det år blev foreningens navn ændret til: *De danske Mergelselskaber.*

Årsmødet 1935 i Ålborg blev præget af 25 års jubilæet. Mange gæster var ind-
budt bl.a. den 77 årige Niels H. Jessen, Outrup. Hedeselskabets folk med direk-
tør Flensborg i spidsen og Bloch Nielsen, formand for Vestjyllands Mergelforsy-
ning.

I sin beretning oplyste formanden Martin Sørensen: *Der er nu 73 selskaber
med 28.000 medlemmer tilsluttet foreningen.*

*Loven om fortrinsret er ny, der er som følge heraf ingen retspraksis for tinglysning.
Et enkelt dommerkontor afviste hele sagen fra tingbogen, således at der måtte tilveje-
bringes Landsretsdom for at få tinglysningen kendt lovmedholdelig.*

Foreningen har gennem årene bistået ved fremskaffelse af lån til et samlet be-
løb af 21 mill. kr. dels hos staten, dels hos andre pengeinstitutter.

Nationalbankens rente er for tiden 3½% p.a. Der er i øjeblikket tinglyst mer-
gelgæld til et samlet beløb på 4,5 mill. kr. på 7.500 ejendomme. Uden disse love
ville mergelselskaberne og pengeinstitutterne være kommet i alvorlige vanskelig-
heder, loven må endvidere ses som et nødvendigt led i den kriselovgivning der
iøvrigt er.

Er den nye fortrinslov Grundlovsstridig?

Selve lovens grundlovmæssighed blev bestridt af Sønderjydske Hypoteklånepand, med hvem Lundtofte Mergelselskab i Sønderjylland, fik en retssag angående tinglysning af mergelgæld i henhold til den nye lov.

Lundtofte vandt sagen ved underretten i Gråsten. Hypoteklånepanden appellerede til Vestre Landsret. Sammenslutningen De danske Mergelselskaber, overtog nu sagen med højesteretssagfører Heilesen som advokat.

I årsskriftet for 1936 er trykt en udførlig beretning om Lundtofte processen.

De danske Mergelselskaber tabte sagen ved Vestre Landsrets dom af 4. marts 1935. Der søges nu fri proces for Højesteret, det opnås og højesteretssagfører N. Chon beskikkes til at føre sagen for Mergelselskaberne. Højesteretssagfører Bullow for Hypotekbanken.

Den 23. december 1935 faldt dommen. Den gav mergelselskaberne medhold og udtalte udtrykkelig: *Loven af 16 maj 1934 er ikke grundlovsstridig.*

Så mange år efter giver det anledning til undren, at det er lovbrugeren der skal søge bekræftelse på en lovs lovlighed, og ikke den lovgivende forsamling.

Udover ovenstående redegørelse om Lundtoftesagen blev der ved årsmødet i Haderslev, 1936, hvor 200 ledende mergelfolk var samlet, drøftet gebyrfrihed ved aflysning, regler for fragttilskud, lån og garantier, kreditforeningslån og gældssaneringslån i merglede ejendomme, er mergelselskaber skattepligtige af salg til ikke medlemmer?

Formanden besvarede det sidste spørgsmål: *Selskaber kan ikke sælge til ikke medlemmer uden at blive skattepligtige.*

Formanden slutter med at karakterisere forskellen mellem den gamle og den nye tid, – *før damptog på skinner, nu kører lastbiler til hver mands dør med mergel.*

Den ny tid trænger her, som overalt, den gamle tid tilbage.

Det var iøvrigt ved dette årsmøde, Kr. Vesterager, Sdr. Omme – som den venlige mand han er, forærede formanden nogle 100 m³ mergel for som det blev sagt, *så kan du stadig være aktiv medlem af et mergelselskab og formand for sammenslutningen.*

Morsø Kalkselskab havde nemlig afsluttet sin virksomhed.

Den 10. juli 1937: Årsmøde i Århus. Formand Martin Sørensen indleder med mindeord over H.M. Frydendahl, Hundsbæk ved Vejen og departementschef H. Wåge, der begge har gjort en stor indsats for mergelselskabets fremme.

Af beretningen fremgår, at der nu er 114 selskaber med 33.715 medlemmer, det er en fremgang fra i fjor på 38 nye selskaber og 6.208 medlemmer.

Bestyrelsen har bistået to mergelselskaber med konsolidering af deres økonomiske forhold. Vanskelighederne stammende fra, at hele gælden ikke kom ind under fortrinsrettet efter 34-loven. Det ene selskab fik et afslag på sin gæld til staten på 146.573 kr. 88 øre. Det andet et afslag på 78.000 kr. også med staten som kreditor.

11 selskaber der er medlem af sammenslutningen har sammenlagt opnået lån i Nationalbanken på 546.500 kr. Der er 15 selskaber, der ikke er medlem i vor sammenslutning der har opnået 829.000 kr. i lån med statsgaranti.

Til slut takkede formanden i hjertelige vendinger, for det guldur bestyrelsen overrakte ham i julegave sidste år. *Det kom lige tilpas, jeg havde kun et gammelt Sejerværk, der var købt for 45 år siden da jeg skulle sejle til Sydafrika som letmatros med et stort østrisk barkskib fra Dalmatien.*

Det var også det år der var et billede i årsskriftet af formand og næstformand ved de to små kanoner i Ebeltoft med redaktør Laust Niensens underskrift: *Skuld man ta og begynd for sig selv.*

I samme nr. oplyses, at mergelårsberetningen læses i Tyskland af en ministeriel embedsmand, der med interesse følger dansk mergellovgivning og hvert år udbejder sig årsberetningen tilsendt.

Årsmødet 1938 blev holdt i Rigsdagens Fællessal med 150 deltagere fra selskaberne, samt indbudte gæster, blandt dem folketingets formand Hans Rasmussen og fhv. justitsminister C. Th. Zahle.

Af beretningen fremgik, at Nationalbanken har afslået at nedsætte renten, at ministeriet for landbrug og fiskeri er indgået på at forhøje rentetilskuddet fra 200- til 300.000 kr., og at mergelselskaberne skal fordele rentetilskuddet til medlemmerne. At der nu ialt er bevilget statsgaranti for lån i Nationalbanken på et beløb indtil 21 mill. kr. At der ikke kan fåes både fragt- og rentetilskud samme år.

Det danske Hedeselskab og hededyrkningsforeningen Hedebruget, har som bekendt besluttet at oprette en mindepark for hedeopdyrkere.

Foreningen her anbefaler på det bedste mergelselskaberne at yde et bidrag til mindeparkens oprettelse.

Iøvrigt prægedes mødet af, at det i år er 150 år siden stavnsbåndet blev ophævet.

Efter mødet begav deltagerne sig til jubilæumsdyrskue på Bellahøj.

Kongenshus Mindepark

Mindedalen, med herreds- og sognesten. På stenene er indgraveret navnene på ca. 1.300 hedeopdyrkere.

Niels H. Jessen, Outrup.

Årsmødet 1939 i Varde samlede 500 deltagere. Blandt gæsterne sås landbrugsministeriets departementschef, dr. polit J. Wilcke og frue, direktør Flensborg, Hedeselskabet, landstingsmand Fr. Kristiansen, dommer Cortsen, Varde, landretssagfører Bruno Elmdal, Varde, samt medstifter af foreningen Niels H. Jessen, Outrup, der nogle dage før mødet af hans Majestæt Kongen var hædret med Ridderkorset.

Mødet største begivenhed var departementschefens nærværelse. Dr. Wilcke deltog i forhandlingerne og fremsatte flere vægtige indlæg.

Formanden beretter: *Der er nu 157 selskaber med 39.160 medlemmer tilsluttet foreningen. Forarbejdet med ændringer til loven af 1. juni 1929 er tilendebragt.*

Udkastet er tilstillet Landbrugsministeriet til overvejelse, derefter skal det til drøftelse og vedtagelse i Rigsdagen.

Med hensyn til rentetilskud er det bestyrelsens opfattelse, at denne støtte fremover bør beregnes efter den bekostning selskaberne har, udtrykt i pris pr. ton kulsur kalk, leveret på medlemmernes ejendom. Forslag herom er tilgået landbrugsministeriet til overvejelse. Det er Hedeselskabet der foretager denne udregning.

J.P. Olesens beretning: *Mergeltransporten på trafikbaner går stærkt tilbage og er i år kun en 3-del af transporten i 1937.*

Han omtalte ligeledes mergeltransport til Fanø, Læsø og Manø.

Mergel til Fanø kommer fra Klåbygård med bane til Esbjerg, hvor det omlades på lastbiler, der sejler med færgen til Fanø. Der er således fragtet 10.000 m³ til øen og til overkommelige priser.

På Læsø er der udkørt 40.000 m³ mergel.

Mergling på Manø er lige begyndt, der findes ikke mergel på øen, den skal fragtes hvilket bevirker at mergling bliver dyr, så dyr, at mergling kun kan gennemføres med et meget betydeligt statstilskud. Ministeriet har stillet sig velvillig hertil, mergel vil nu blive tilført til en pris der er overkommelig for beboerne.

J.P.O. kom herefter ind på forskellige vildskud i mergelarbejdet, som han er bekendt med. Et sted hvor entreprenøren har påtaget sig hele sagsforløbet også ansøgning om lån i Nationalbanken. Der blev ansøgt og bevilget lån på 80.000 kr. skønt der kun var brug for 17.000 kr. – *Det er meningsløst at et mergelskab beslaglægger så stort et beløb, omend kun for nogle år.*

Jeg finder det heller ikke rimeligt, at der nu, i modsætning til tidligere hvor det var selskaberne der købte lejerne, er entreprenørene der køber lejer op og dermed er prisbestemmende overfor forbrugerne. Det er et ganske stor antal lejer entreprenørene har taget på hånden og båndlagt på en sådan måde, at ejerne er ude af stand til at overlade udnyttelsen til andre. Entreprenøren har ingen forpligtelse til at udgrave mergel,

J.P. Olesen, som arbejdede ved Hedeselskabets mergelvæsen i 44 år, heraf 30 år som afdelingsleder.

men har retten i ubegrænset tid. Jeg har nævnt disse forhold ud fra den opfattelse, det gælder om at få rettet, hvad der er grund til at rette.

Jeg var engang af den opfattelse, at marker der blev grundig merglet ikke ville blive kalktrængende i overskuelig tid, den opfattelse holder næppe stik. Der er adskilligt der tyder på, at jord der er merglet for 20-25 år siden, viser begyndende kalktrang. Hvis dette er tilfældet bliver vi jo aldrig færdig.

Den sidste bemærkning gjorde J.H. Pedersen, Øst-Vendsyssel betænkelig.

Formanden sluttede generalforsamlingen og udtalte: *Mergling hører aldrig op, efter J.P.O's opgørelse udkøres der kun 1/2 mill. m³ årligt, medens jordens forbrug andrager mindst 1 mill. m³ årligt. Jeg anbefaler at holde godt hus med Danmarks mergellejer.*

Danmark vil altid trænge til en J.P. Olesen, et Hedeselskab og en forening af mergelselskaber.

Derefter var der foredrag af kontorchef V. Brorson om de praktiske og juridiske forhold, der vil være at iagttage ved mergelarbejder.

Efter en hastig frokost stævnedes mødets deltagere med damer ud til Klitlandet og havet, Porten til eventyrets land som der står i turistforeningens brochure.

Ved festmiddagen om aftenen i Hotel Varde blev der holdt mange taler bl.a. af departementschef Wilcke, direktør Flensborg, J.P. Olesen, V. Egsgård. A.P. Frederiksen, V. Brorson. Jens Poulsen, Tyrstrup.

Revisor Hass, Holbæk. Skjorning Leth, Varde. Driftsbestyrer Nielsen, Varde Turistforening, og formanden. Wilkes og J.P. Olesens taler formede sig som en smuk hyldest til den nye ridder af Dannebrog, den 81 årige mergelveteran Niels Henrik Jessen.

Ind imellem de mange taler blev der sunget – bl.a. mergelsangen.

Der er skygger over Europa, hvilket lands grænser skal krænkes næste gang den tyske krigsmaskine sætter sig i bevægelse?

Krigsperioden 1940 til 1945

Danmark og Norge blev altså de næste den tyske værnemagt tog under »beskyttelse«.

April 1940 – Det danske luftrum fyldt med tyske jagermaskiner. Tysk militær på vej over grænsen og landsat ved København. Før aften, tyske soldater og deres køretøjer i hver en flække over hele landet.

– Olie og benzin er allerede en mangelvare. –

Sådan som mergelarbejdet i de senere år har udviklet sig med små gravemaskiner og udkørsel med lastbiler, står og falder fortsat udkørsel med hvorvidt der kan fremskaffes olie og benzin. Vi må forudse, at mergelarbejdet kan gå helt istå.

Således indledtes årsmødet den 6. juli 1940 i Fredericia.

I beretningen hed det videre: Der er nu 167 selskaber med 44.166 medlemmer tilsluttet foreningen. *Efter ansøgning fik vi Nationalbankens rente på vore lån nedsat til 4 1/2% p.a. Det er særdeles værdifuldt for selskaberne med disse faste og uopsigelige lån.* De er upåvirket af skiftende konjunkturer, det eneste der kan ændres er renten i forhold til diskontoen. Oveni yder staten rentetilskud, 1% af gæld i Nationalbanken. 2% af lån i andre pengeinstitutter.

Der har i de senere år været en fast bevilling til rentetilskud i finansloven på 200.000 kr., beløbet er forhøjet efter ansøgning når der var behov herfor.

Den nye mergellov af 29. marts 1940, efterfulgt af bekendtgørelse fra Landbrugsministeriet af 6. april – hvori tidligere love fra 1929 og 34 og disses bestemmelser er samarbejdet med den nye lov.

Loven er en stor og nødvendig landvinding for mergelarbejdet, som det nu udvikler sig og forhåbentlig vil forme sig i en årrække fremover, idet jeg ser hen til, at krig og besættelse ikke er vedblivende men – tror vi da – er af kort varighed.

Formanden sluttede: *Mergling er grundlaget for en værdiforøgelse af avl på dansk jord på flere hundrede mill. kr. i disse tider. Høsten er ikke bondens høst alene, det er Danmarks høst.*

Ekspeditionssekretær V. Brorson, Landbrugsministeriet, gennemgik derefter den nye lov og fremførte en række vejledende bemærkninger vedrørende forståelsen af de nye lovbestemmelser.

Forstander Tind-Christensen, Statens Marskforsøg, Ribe, påviste et interessant forhold ud fra indvundne erfaringer, at mergling foruden indirekte at forøge avlen, også havde den sidevirkning, at den formindskede virkningen af tilført superfosfat.

Der er eks. på, at udslag for tilførsel af denne gødning er gået ned fra 25 til 4% som følge af mergling.

1941: Årsmøde i Rigsdagens Fællessal. Mergelselskaberne har i anledning af Hedeselskabets 75 års jubilæum, og som en beskeden tak for uvurderlig hjælp og støtte gennem årene, skænket 1.000 kr. til selskabets understøttelsesfond, samt en smuk kalligraferet adresse til jubilaren med 170 mergelselskabers navne på og med billeder fra landets tre største lejer, Hanerup på Sjælland, Hjallerup i Vendsyssel og Erslev på Mors.

Formanden mindedes afdøde sagfører Niels Ovesen, som i mange år var foreningens juridiske rådgiver.

I beretningen hed det bl.a.: *Den statslige grundforbedringsfond vi har arbejdet for i mere end 20 år er nu endelig en realitet, idet der er oprettet en fond med grundkapital på 30 mill kr. til udlån til grundforbedringsarbejder. Fonden skal ikke i almindelighed financiere mergelarbejder, dette foregår som hidtil via Nationalbanken.*

Statens samlede garanti overfor mergellån i Nationalbanken er nu 25 mill. kr. heraf er ca. halvdelen tilbagebetalt.

Der er i år opført 260.000 kr. på Finansloven som rentetilskud og som noget nyt, frafalder Landbrugsministeriet tidligere fastsatte krav om fradrag af renteindtægter af beløb hidrørende fra selskabernes opkrævning af større beløb hos medlemmerne end påkrævet efter amortisationsplanen, forsåvidt den herved tilvejebragte opsparing kun kan anses for en rimelig konsolidering af et selskab og dettes normale drift.

Et andet interessant tiltag, nu da benzinmangel har standset al mergeludkørsel, har foreningen på foranledning af Jelling Mergelselskab og entreprenør La Cour, Århus, indsendt til Statens Mergeludvalg, med anmodning om: *Er det muligt at yde tilskud til håndlæsning af mergel ifølge grundforbedringsloven.*

Ministeriet for landbrug og fiskeri svarer 27.02.42 følgende: *Således foranlediget, meddeles at efter brevveksling med Hedeselskabet og opnået bevillingsmyndighedernes tilslutning, kan der efter nærmere fastsatte regler ydes 50% tilskud til arbejds løn. Arbejdstagerne skal ved ansættelsen være arbejdsløse og som følge heraf oppebære understøttelse eller anden offentlig ydelse. Disse ændrede regler opretholdes kun, så længe de nuværende vanskelige transportforhold vedvarer.*

Der kan ikke ydes tilskud til selvstændige vognmænd eller andre der ikke er arbejdere.

Et, omend beskeden, modtræk mod værnemagtens tiltagende forbrug af dansk arbejdskraft til diverse anlægsarbejder.

Formanden slutter: Hver nok så lille forøgelse af avlen på dansk jord hjælper til at gøre Danmark selvhjulpnen i denne vanskelige tid. At bidrage dertil er en god national gerning, der tjener til at styrke landet, og er bevis for den danske befolknings vilje og evne til udførelse af praktisk dåd, der kan give os og gamle Danmark en berettiget forventning om bevarelse af landets frie og selvstændige stilling som nation ind i dagene der kommer. – Et leve Danmark !

Mange deltog i den efterfølgende forhandling, der i det væsentlige drejede sig om forståelse af den nye lov.

Afdelingsleder J.P. Olesen: *Hedeselskabet har i sit jubilæumsår opgjort transport af mergel og kalk på trafikbaner, sporbaner og lastbiler fra 1889 til dato.*

På trafikbaner er der udkørt 6.630.410 t. mergel og 759.390 t. kalk, hertil er ydet 16.377.022 kr. i fragttilskud.

På sporbaner og med lastbiler er der siden 1904 af 277 mergelselskaber udkørt 16.469.901 m³ mergel.

Årsmødet 1942 samlede 250 delegerede. – De store sporselskaber har nu afsluttet deres arbejde og meldt sig ud af foreningen, der kommer ikke nye medlemmer så længe krigen varer, så medlemstallet er gået lidt tilbage. Vestjyllands Mergelforsyning har oprettet et kalkværk i Hillerslev for både rå- og pulveriseret kalk, anlægssum 125.000 kr. Der har været drøftelser igang hvorvidt foreningen her skulle deltage i denne investering, det blev skrinlagt.

Skal bestyrelsen i et mergelselskab selv betale et underskud, såfremt det er opstået ved en udstrakt given henstand med terminsydelser, således at udpantningsret og fortrinsret er gået tabt? Ja, da bliver spørgsmålet om bestyrelsens personlige ansvar aktuel. Solidarisk ansvar eksisterer ikke mere. Ingen skal betale mere end sin egen gæld.

Som nævnt har sporselskaberne nu afsluttet deres virke. Derfor blev af bestyrelsen forelagt udkast til ny formålsparagraf, der vedtoges.

§ 1 fik følgende ordlyd:

Formaal.

§1. Foreningens Formaal er

at yde Bistand til Fremskaffelse og Transport af Mergel og Kalk,

at bistaa Mergel- og Kalkselskaberne med Hensyn til Mergellouvgivningen og Lovens praktiske Anvendelse,

at virke for let Adgang til billig Kapital til Mergling og Kalkning af Danmarks Jord,

at formidle de enkelte Mergel- og Kalkselskabers i Praxis indvundne erfaringer, saaledes at disse kommer alle Selskaber tilgode gennem Rundskrivelse og en aarlig udsendt Beretning,

at varetage Mergel- og Kalkselskabernes Interesser iøvrigt i enhver Henseende bedst muligt.

Formanden berettede om en afslutningsfest i Odder den 15.12.41, for Hads Herreds Mergelselskab og dets formand A.P. Frederiksen. Forud for festen havde hans Majestæt Kongen udnævnt A.P. Frederiksen til Ridder af Dannebrog, som påskønnelse af hans store og værdifulde arbejde for dansk landbrug.

Mergeludkørsel er næsten indstillet, derimod er der udkørt 3.282 vognladninger kalk á 10 tons.

1943: Hillerslev kalkværk fik ikke, trods vor anbefaling, hverken statslån eller statstilskud til igangsætning af værket.

Landbrugsministeriet har efter vor anmodning fritaget mergelselskaberne for afgift i henhold til loven om kontrol med foder- og gødningsstoffer.

En dommer nægter at aflyse selve landvæsenskommissionens kendelse med den begrundelse, at kendelsen ikke blot omfattede bidrag, men også ejendommens forpligtelse til at tåle sporanlæg, losseplads m.v. Foreningen tilråder forlig med dommeren. Kan dette ikke opnås, må dommerens kendelse appelleres til landsretten. – Vi har ikke senere hørt noget til sagen.

Trods krig og besættelse har der være en lille fremgang i udkørsel af mergel og en noget større fremgang i udkørsel af kalk, heraf er der udkørt 5.774 vognladninger á 10 tons. Der er ansøgt om 752.000 kr. i fragttilskud.

Direktør Flensborg har i Hedeselskabets tidsskrift slået til lyd for: *Der bør gives større støtte til fremskaffelse af mergel ved hedeopdyrkning. Det kan mergelselskaberne fuldt ud støtte.*

*Martin Sørensen, »Peterslund«, Mors.
Landtingsmand og formand for
De danske Mergelselskaber i perioden 1921-43.*

Martin Sørensen ønskede ikke at modtage genvalg. *Jeg har nu siddet i bestyrelsen i 24 år, heraf de 22 som formand, nu må der yngre kræfter til.*

Næstformand A.P. Frederiksen: *Efter 16 år i bestyrelsen er det tid at holde, jeg modtaget heller ikke genvalg.*

Med akklamation blev de begge udnævnt til æresmedlemmer.

Ved et senere bestyrelsesmøde blev Vilhelm Eggsgård valgt til formand.

Ved aftenfesten blev der talt af direktør Flensborg. Redaktør V. Koppel, Politikken. Dommer Bjardon, Århus. Hedeselskabets nyudnævnte direktør N. Basse. Samt V. Eggsgård. Talerne samlede sig som en tak til Martin Sørensen og A.P. Frederiksen for veludført arbejde gennem de mange år.

Martin Sørensen sluttede aftenen: *Jeg vil gerne her ved min fratrædelse takke alle som jeg har haft samarbejde med gennem årene. Et samarbejde, der har bidraget til at hvervet for mig har været let at bestride og blev til et af de kæreste tillidshverv jeg har haft. Specielt tak til Hedeselskabet, adresseret til afdelingsleder J.P. Olesen, gennem 27 år har vi arbejdet sammen for mergelsagens fremme.*

Når mergelarbejdet atter bliver muligt, vil nye mergelselskaber rejse sig i snesevis, og da er det af betydning, at der består en prøvet organisation at slutte sammen om – en organisation, der kan løse de nye opgaver som til den tid ligger for. Vær sikker på, at der altid vil være opaver at varetage for foreningen – De danske Mergelselskaber. – Hver tid har sine problemer.

Den 20 juli 1944: Årsmøde på Munkebjerg, Vejle. Blandt gæsterne bemærkedes den nu 86 årige Niels H. Jessen.

Formandens beretning: *Indledningsvis vil jeg gerne takke fordi I så beredvilligt ydede et bidrag, der muliggjorde afskedsgaver til Martin Sørensen og A.P. Frederiksen.*

Ved en festlighed i Århus den 9. januar overrakte bestyrelsen A.P. Frederiksen en sølvcigarkasse og Martin Sørensen et sølvkaffestel.

M.S. takkede på begges vegne for den anerkendelse, så mange her har ydet.

Mergelarbejdet står næsten stille nu på femte år. Der er dog transporteret 80.600 tons kalk, hertil er bevilliget 700.000 kr. i fragttilskud sagde J.P.O. og tilføjede: Det er ganske store tilskud staten yder for at skaffe kalk frem til forbrugerne. I de fleste tilfælde kan man nok sige, dette tilskud kommer forbrugerne tilgode.

Men – vi træffer også adskillige tilfælde, hvor kalken sælges gennem agenter, og hvor prisen på kalk er skruet saa højt op, at hele statstilskudet er gået i agentens lomme. Det er ikke rimeligt, jeg gentager, tal med konsulenten eller spørg Hedeselskabet, inden handel med kalk afsluttes.

Ved aftenfesten blev der sædvane tro holdt mange taler. Søren Jensen, Lundtofte, udbragte et: *Leve Kongen*.

På forslag af formanden sendtes følgende hilsen til Kongen: *De danske Mergelselskaber samlet til årsmøde i Vejle, Beder vor Konge modtage vor ærbødige hilsen.*

Senere indløb følgende svartelegram fra Hans Majestæt:

Min hjerteligste tak, med hilsen, Christian R.

J.P. Olesen, talte for veteranen fra de første år N.H. Jessen: *Da du begyndte dit arbejde for mergelsagen var der mere solidaritet blandt bønder, end der er nu, man stod sammen og ikke et eneste sted måtte der mangle mergel, fordi manden var fattig. Et leve for gamle Jessen.* – Der takkede for de venlige ord.

Dommerfuldmægtig Hilden, Vejle, udbragte et leve for mergelselskaberne.

Redaktør Mogensen, Horsens – *Et leve for Danmark, med ønsket om en lys og god fremtid for mergelselskaberne.* Man sang »Der er et yndigt land«.

A.P. Frederiksen, Boulstrup, – *Et leve for damerne.*

Martin Sørensen, Peterslund, – *Et leve for V. Egsgård*

Et vellykket årsmøde var forbi – Det var tider dengang.

1945: Frihedsrusen er stilnet af. – På Christiansborg forberedes love med tilbagevirkende kraft.

Kl. 9.30 den 22 juni er bestyrelsen samlet til møde, foreningens økonomiske stilling drøftes. En henvendelse til Nationalbanken om rentesænkning er blevet afslået. Årsmødet tænkes afholdt i september, det blev i Århus.

Årsmødet: Formanden mindedes de faldne i Danmarks frihedskamp. Det vedtoges, at afsende et telegram til Kong Christian den X.

Alle var enige i, at nu skal mergel- og kalkarbejdet igang igen.

Kalk- og mergelforsøgene skal fortsætte, det er igang, selskaberne har indbetalt 9.000 kr. til formålet.

J.H. Pedersen, Teglgården, mente at råkalk virkede forstyrrende på jordens reaktionstal.

På grund af mangel på arbejdskraft og ligeledes mangel på transportmidler, er mergling- og kalkningsarbejdet endnu ved årsmødet i 46 ikke kommet rigtig igang.

En ny arbejdstid er begyndt

Årsmøde i Herning 1947. Formanden V. Egsgård, udtalte mindeord over vor afdøde konge, Christian den X. Samt de bedste ønsker for vort nye kongepar.

Forsamlingen påhørte talen stående, derefter sang man »Der er et yndigt land«.

Af beretningen fremgår: *Benzinnævnet har efter ansøgning bevilliget benzin til mergelkørsel. 1 liter pr. ton mergel.*

Foreningen er tildelt 2.000 kr. af Landbrugslotteriets overskud til forsøgsarbejde. Det fastslås i et svar til Hægild Mergelselskab, at landvæsenskommissionen afslutter et selskabs virksomhed. Stilbjerg Mergelselskab har spurgt om: *Hvem er berettiget til et eventuelt overskud, når et mergelselskab afsluttes?* – Det er den der har retsmæssig skøde på den pågældende ejendom.

Der oprettes nu nye selskaber overalt i landet.

I 1948 vedtages at hæve kontingentet til 20 øre pr. medlem. Der arbejdes med eventuel eksport af mergel til England. Staten yder nu fragttilskud istedet for rentetilskud til nye selskaber. Der er ialt udbetalt 1,8 mill. kr. i fragttilskud.

Ved årsmødet 1949 i Silkeborg tages der afsked med afdelingsleder J.P. Olesen, Hedeselskabet, der efter 45 års arbejde for mergelsagen nu har trukket sig tilbage, flere havde ordet for at takke for værdifuldt samarbejde.

Formanden bød velkommen til konsulent S.P. Sørensen, Hedeselskabet, der nu skal videreføre arbejdet. Af hans beretning fremgår, at der siden krigen er oprettet 35 nye selskaber. I 48/49 er der udkørt 400.000 m³ mergel, I 30-erne blev der gennemgående udkørt ca. 700.000 m³ mergel pr. år.

Det er desværre blevet således, at det ikke længere er landmændene selv, men entreprenøren, som tager initiativet til dannelse af nye mergelselskaber, det gør de jo ikke alene for at gavne landmændene, sagde S.P.S. Det er blevet meget almindeligt, at entreprenørerne, som et led i deres indbyrdes konkurrence, opkøber mergellejer. Det vil jeg advare imod – lad jer ikke overtale til at give en bestemt entreprenør ret til mergelgravning, så det på forhånd er givet, hvem der skal levere mergelen.

13. juli 1950: Årsmøde i Vejle. Bestyrelsen har udsendt opfordring til alle selska-

ber der ikke er medlem af landsorganisationen om at indmelde sig. *Jo flere vi er des stærkere står vi, ved henvendelser til offentlige myndigheder.*

Prisen for tinglysning på dommerkontorerne varierer fra 1 til 10 kr. pr. tinglysning, det er uholdbart. Der foreligger nu landsretsdom for, at dommerkontorerne kun må tage 1 kr. pr. aflysning af en samlet aflysningsblok.

En ny bestemmelse om at der nu kun skal være een landvæsensret i hver amt (amtskommune), vil utvivlsomt være en fordel, da omkostningerne derved bliver de samme i alle retskredse.

Ifølge forespørgsel i Landbrugsministeriet, kan der ikke forventes andel i Marshall penge til løbende udgifter i Mergelselskaberne. Som tidligere nævnt var der planer om eksport af mergel til England, denne eksport kan ikke gennemføres, fragtomkostningerne er for store.

Jeg vil gerne, at vi slutter med at udbringe et leve for Danmarks fremtid.

S.P.Sørensen: Siden 1945 og indtil april i år er der stiftet 61 selskaber. Af gamle selskaber fra før krigen er der endnu 17 tilbage, som har modtaget 2.300 kr. i rentetilskud. *Jeg vil foreslå selskaberne, at man søger sagkyndig bistand til regnskabsopgørelse, for eks. autoriseret revisor. Så der kan aflægges et korrekt regnskab for landvæsenskommissionen.*

Benzinskatten andrager 5 øre pr. t./km., det vil sige, at staten får ca. halvdelen af tilskudet til mergeltransport hjem igen i form af benzinskat.

Det henstilles, at mergelselskaberne er mere påpasselige med kørselsregnskaberne. De skal være hos Hedeselskabet inden første april.

Årsmødet 1951 i Skanderborg indledes med frokost. Her byder formanden V. Egsgård velkommen, og meddeler: *Bestyrelsen har besluttet, at udnævne Chresten Madsen, Lille Hejbøl til æresmedlem, han var i 23 år en skattet medlem af bestyrelsen.*

25 år i bestyrelsen, det er jubilæumsår for Søren Jensen, Lundtofte, til lykke.

Beretningen indledes: *Vi har en lang dagsorden vi skal igennem, derfor er det nødvendigt, at vi gør generalforsamlingen færdig i et hurtigt tempo!*

Det er nu næsten umuligt at låne penge i lokale banker og sparekasser, i øjeblikket finansieres halvdelen af mergeludkørslen gennem Nationalbanken, en fjerdedel af lokale pengeinstitutter, den sidste fjerdedel betales kontant.

Lån i Nationalbanken forrentes for tiden med 5,5% p.a. Det beløb som finansministeriet har bemyndigelse til at garantere for overfor Nationalbanken, blev i februar forhøjet med 5 mill. kr. til 30. mill. kr.

Der er i år kommet 30 nye selskaber til de 61 der blev nævnt sidste år.

Det er skuffende, at igen er det nødvendigt at henstille: *Fragtregnskabet skal indsendes til tiden, det er inden 1. april til Hedeselskabet. Vi har i år fået fragtbreve fra 1948 ind, selvagt kan de ikke opnå fragttilskud.*

En enkelt mand har således mistet 2.000 kr. i fragttilskud, hvem holder ham skadesløs for et sådant smøleri?

Vedrørende kalktrangsundersøgelserne:

I landbrugsministeriets instruks af 31. marts 1950 er fastsat hvilke fordringer, der skal stilles til de kalktrangsundersøgelser, der skal danne grundlaget for mergeludkørsel indenfor et mergelselskab.

De der udtager jordprøver skal være godkendt af ministeriet, prøverne skal analyseres af et godkendt og autoriseret laboratorium. Kalktrangs størrelse skal afgives skriftligt og kræves opgivet i ton ren kulsur kalk (CaCO_3)

Ligeledes skal oplyses til brug for landvæsenskommissionen, hvor meget der er kalktrængende, samt hvor megen mergel eller kalk, der foreslås tilført til hver ejendom og ialt. Oversigten skal ledsages af et kort med de undersøgte ejendomme indlagt.

Hver enkelt medlem skal have sin merglingsplan og en skitse over det undersøgte areal med reaktionstillene indlagt og helst farvelagt, så han kan se, hvad der er kalktrængende.

1952: Årsmøde i Århus. Umiddelbart før generalforsamlingen blev V. Egsgård indlagt på hospital i Århus. Næstformanden Søren Jensen aflagde beretning, hvoraf nævnes:

Da det er blevet vedtaget i finansudvalget, at bevillingen for finansåret 52/53 ikke må overskrides, og der ikke som i tidligere år kan blive tale om overskridelse og dermed heller ingen tillægsbevilling, er det nødvendigt, at tilskudet udbetales med halvdelen a'conto. Ved finansårets slutning fordeles restbeløbet i forhold til hele den transporterede mængde mergel og kalk.

Dette forbehold skulle nødigt medføre tilbagegang i merglingsarbejdet. Der er stadig ganske betydelig kalktrang især i Jylland. Det skønnes, at der kan blive tale om en nedskæring på 20%.

Alle gamle selskaber fra før krigen, har nu afsluttet. Der udbetales derfor ikke rentetilskud mere. Selskaber stiftet efter krigen får kun fragttilskud.

Regnskabet blev godkendt sammen med beretningen. Foreningens ene revi-

sor, Vesterager, Sdr. Omme, havde i sin revisionspåtegning, anket over størrelsen af foreningens administrationsudgifter. Den anden revisor, Skjerning Leth, Varde, var ikke enig heri, han mente lidt fest bør der være. – Kassereren kunne oplyse: *Fællesspisningen er sløffet.*

Chr. Nicolaisen, Varde: *En del af medlemmerne glemmer at opgive hele deres medlemstal til hovedforeningen, jeg henstiller, at dette forhold bliver rettet, så der betales kontingent af hele medlemstallet, så er revisorens dilemma måske løst.*

Et forslag om kontingentforhøjelse blev udskudt, idet der fra forsamlingen blev givet udtryk for tillid til, at bestyrelsens bestræbelser for at bringe medlemstallet og dermed også indtægterne op skulle lykkes. – Året efter forhøjes medlemsbidraget til 30 øre pr. medlem.

S. Louman, Grundfør, var utilfreds med, at Hedeselskabet opkrævede vederlag for udarbejdelse af oversigt og kort vedr. kalktrangsundersøgelse til brug for landvæsenskommissionen. Han ønskede beløbet fordelt på de undersøgte ejendomme, så det kan tinglyses sammen med mergelgælden for hver enkelt.

S.P. Sørensen lovede, at Hedeselskabet for fremtiden vil fordele denne udgift på de undersøgte ejendomme, så det kan tinglyses.

S.P.S. kommenterede mergelspredning. Spredningens rigtige udførelse er sær-

Mergelspredning med »staldgødningsspreder« ved Vindt Mølle syd for Viborg, 1965.

deles vigtigt. *Sammen med planteavlskontoret i Skanderborg, har vi foretaget forsøg med maskinspredning kontra håndspredning. Det viste sig, at der kunne spredes bedre med maskine end med håndkraft, når der skal fordeles små mængder.*

Mergel- og kalkforsøgene, der bekostes af foreningen, har nu ligget i nogle år – og stadig føres videre – giver værdifulde resultater. De lader ingen i tvivl om, at mergel er at foretrække fremfor kalk på sandjorder. Den bedste virkning er opnået ved tilførsel af lavprocentige mergelformer. Forklaringen herpå søges i det forholdsvise større indhold af mikronæringsstoffer især kobber og mangan. Hvor lidt det drejer sig om med hensyn til kobber kan iagttages, hvor højspændingsledninger går over nyopdyrket jord, idet man her tidligt kan følge ledningerne i form af større afgrøder umiddelbart under dem.

Årsmødet i Thisted 1953. Det fremgår af formanden Søren Jensens beretning, at foreningen nu omfatter 100 selskaber med 10.977 medlemmer. Af de i årets løb oprettede selskaber er tre alene baseret på jordbrugskalk. – Kalkforbruget vinder frem på mergelens bekostning.

I forbindelse med forelæggelse af regnskabet, omtalte kassereren den henvendelse til alle nyoprettede selskaber om at blive medlem – resultatet har ikke været særligt godt.

Den ene revisor, Vesterager, Sdr. Omme, fandt anledning til at fortsætte hvor han sluttede ved sidste årsmøde, og fremhævede nødvendigheden af streng økonomi, fremført i en så overdreven og omstændelig form at forsamlingen reagerede. Hans medrevisor S. Leth tog afstand fra udtalelserne og bestyrelsesmedlem Trier Høj afviste særdeles skarpt de faldne udtalelser. – Forsamlingen gav tilslutning hertil.

Herefter blev regnskabet enstemmigt godkendt.

Den førnævnte forhøjelse af medlemsbidraget fra 20 til 30 øre pr. medlem, blev vedtaget med stort flertal.

Her må det være på sin plads at fremdrage, hvad der skaber dette verbale oprør.

Driftsregnskabet for 1952 balancerer med 3.900 kr. og indeholder ved årets begyndelse en kassebeh. på 1.600 kr. der i årets løb formindskes til 1.000 kr. Heraf må vist fremgå – der er nogen med en overvældende trang til at skyde gråspurve med kanoner.

Fragttilskuddet var også i år til drøftelse. Assistent Friis Møller, Hedeselskabet, der forestår udregning og fordeling af fragttilskuddet, udtalte: *Det er et besværligt arbejde når et beløb på 1,5 mill. kr. ikke må overskrides og der skal udbetales a'conto, derefter på et senere tidspunkt restbeløbet, det er dobbelt arbejde.*

Hertil kommer at vi i årets løb har et utal af forespørgsler fra folk der ikke læser,

hvad der står på bevillingsskrivelsen, og derfor ikke kan forstå, at de ikke får hele beløbet, skønt der er stemplet på skrivelsen, at det er et a'conto beløb.

60 selskaber er fortsat virksomme med udkørsel og levering af mergel og kalk, oplyste formanden ved årsmødet i Varde. 55% er udkørt i Ribe, Ringkøbing og Vejle amter. Siden 1932 har Nationalbanken udlånt 39 mill. kr. til mergelselskaberne, heraf er de 25 tilbagebetalt. Rentefoden er for tiden 6% p.a. Der er bevilliget nye garantier for lån, så man kan trøstigt fortsætte med udkørsel.

S.P. Sørensen tilføjer: I årets løb er der ved 60 selskaber opgravet og leveret 58.193 m³ mergel og 8.946 t. jordbrugskalk. Det er en væsentlig nedgang i forhold til de nærmest foregående år.

Regnskabet udviser på slutlinjen en kassebeholdning på 3.658 kr. Kontingentforhøjelsen har virket. Vesterager takkede for det gode regnskab. *Jeg tager ikke imod genvalg.*

Forud for bestyrelsesvalget blev der fremsat forslag om at nedsætte bestyrelsens antal til 5 medlemmer. Det var der ikke flertal for, forslaget faldt væk.

Afdelingsleder Schledermann Larsen: *Mergelselskaberne bør være meget opmærksomme overfor udviklingen med hensyn til fragttilskudet, idet der jo har været en bevægelse fremme for helt at stryge det.*

Årsmøde i Viborg 1955. Med mere end 200 deltagere.

Formanden Søren Jensen indledte med mindeord over afdøde Vilhelm Esgård, hans arbejde i foreningen satte sig smukke spor.

I beretningen omtales bl.a. den kritik af organisering af nye selskaber som har været fremme. *Kritikkerne har ret, når det hævdes, at det bør være landmændene selv der tager initiativet, men det kniber nok med tiden til at påtage sig et sådant arbejde. Det er ganske naturligt at entreprenørerne hjælper med til at sætte arbejdet igang, de tjener dermed landbrugets interesser, det skal vi ikke være kede af.*

Formandens oplæg foranlediger ingeniør Theut jun. Viborg, til at bede om ordet: *Jeg vil gerne fremdrage forhold, som jeg mener kan have forsamlingens interesse.*

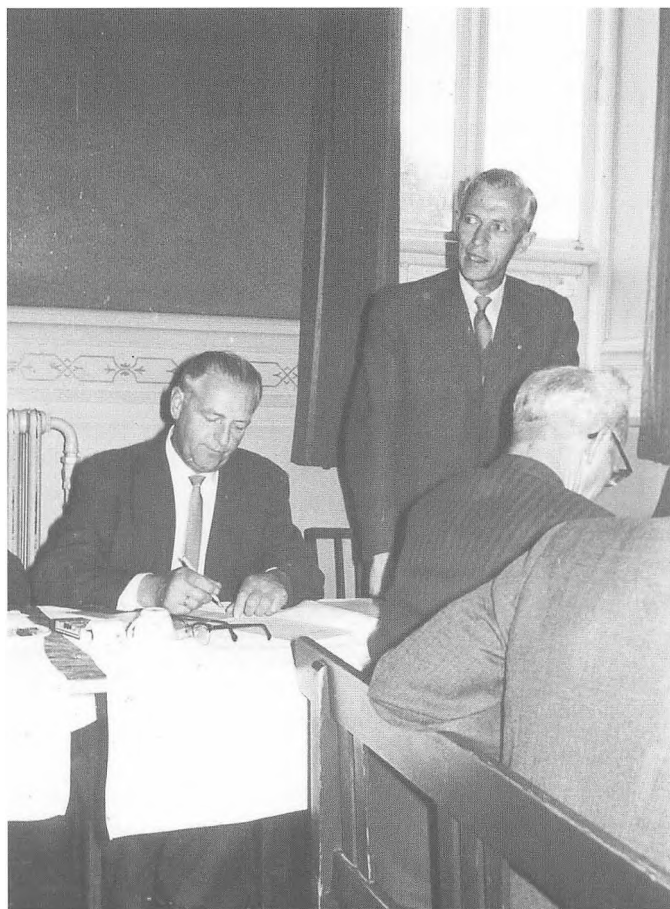
Entreprenørfirmaet H. Theut, der har været med til at starte 47 af de 133 selskaber, der er startet siden 1945, må således have en vis ret til at tale med i spørgsmål om organisation af merglingsarbejder.

Det virker på denne baggrund ejendommeligt at møde modstand og direkte modarbejden fra enkelte konsulents side, når der er tale om at stifte nye mergelselskaber. Taleren fremdrog konkrete eksempler herpå, og efterlyste aktion fra selskabernes bestyrelse til opklaring af årsagerne.

Indtil der foreligger en anden og bedre fremgangsmåde, vil jeg hævde, at merglingsarbejdet, foregår upåklageligt, som det udføres nu. Selskaberne og ikke mindst entreprenørerne er under nøje kontrol af Hedeselskabet og landvæsenskommissionen, og medlemmerne i selskaberne skal nok selv sige til, hvis der er noget galt i foretagendet. Det er ofte hævdet, at det må være de landøkonomiske foreningers opgave at tage initiativet til oprettelse af mergelselskaber, men i realiteten gør de det ikke, og derfor må entreprenørernes initiativ indtil videre ikke lide herunder.

Formanden: Vi vil drøfte disse spørgsmål i bestyrelsen.

Louman, Grundfør: Kontrollen med entreprenørerne er god nok, det sørger Hedeselskabet for, der er grund til at takke Hedeselskabet herfor. Iøvrigt mener jeg, spredforholdene bør bringes i bedre orden, der er på gårdene ikke længere overskud af ar-

*Konsulent Johs. Olesen,
Skanderborg taler til
forsamlingen, medens
S.P. Sørensen noterer.*

bejdskraft til selv at udføre spredning, det bør være selskabernes sag, at tilrettelægge arbejdet så mergel og kalk leveres spredt på marken.

Konsulent Olesen, Skanderborg: *Det er påtrængende snarest at få taget op bl.a. spørgsmålet om den rigtige udkørsel og spredning.*

Direktør Niels Basse, Hedeselskabet: *Hedeselskabet har helt fra Dalgas' tid bistået landbruget i arbejdet for vore landbrugsjorders kalkforsyning. Selskabet lægger afgørende vægt på, at arbejdet udføres i nøje samvirke med landbrugets organisationer.*

Som grundlag for et sådant samarbejde har jeg i 1953 stillet følgende forslag: »Gennem en aftale eller et organiseret samarbejde mellem de landøkonomiske foreninger og Hedeselskabet vedrørende landbrugsjorders forsyning med mergel eller jordbrugskalk gennem mergel- eller kalkselskaber bør det sikres, at de landøkonomiske foreninger gennem deres planteavlskonsulenter drages stærkere ind i dette arbejde bl.a. bør det være konsulenterne der udtager jordprøver, foretager jordbundsbeskrivelser og beregner mergel- og kalkmængder opgivet i ton kulsur kalk for hver ejendom.« Videre beskriver Basse, hvad der påhviler henholdsvis selskaber, Hedeselskabet og landvæsenskommissionen.

Det er Hedeselskabet der er ansvarlig for, at statens tilskud til mergel- og kalktransport bliver korrekt fordelt. Jeg har tidligere også ved Hedeselskabets møder udtalt, at jeg finder det naturligt og ønskeligt, om initiativet til stiftelse af mergel- og kalkselskaber udgår fra egnens landøkonomiske foreninger i stedet for fra mergel- og kalkentreprenører, således som det nu – næsten uden undtagelse – er tilfældet.

Rente- og fragttilskud er strøget af finansloven

1957: Årsmøde i Grenå. Foreningen har i årets løb rettet flere henvendelser til Landbrugsministeriet i den anledning, og har sammen med Vestjyllands Mergelforsyning og Horsens Vestbaner været hos landbrugsministeren, men alt synes forgæves, *vi er derfor gået ind for et forslag til en ordning, med et tilskud på 1/2 mill. kr.*

Dette beløb tænkes fordelt til egne, som har særlig vanskelig adgang til mergel og kalk. Hvis fragttilskuddet helt bortfalder betyder det en fordyrelse på ca. 10% for vore medlemmer.

Når fragttilskudet er bortfaldet, skal årsagen nok søges hos landbo- og husmandsforeninger. De ønsker pengene overført til konsulentkontoen, her tales dog om topledelse. Det gælder ikke de midt- og vestjydske landbo- og husmandsforeninger.

En rundskrivelse udsendt til 194 landbo- og husmandsforeninger i Jylland, resulterede i følgende: *139 foreninger ønskede fragttilskudet genindført, 8 svarede nej. 1/3 af ja-stemmerne ønskede tilskudet fordelt til kalkfattige ejendomme i hele landet. 1/3 ønskede tilskudet forbeholdt kalkfattige magre hedeegne.*

Direktør N. Basse, Hedeselskabet, tilføjer: *Det skal fremhæves, at de midt- og vestjyske landbo- og husmandsforeninger ikke har medansvar her, men har gjort alt hvad muligt var for at opretholde tilskudet.*

Samtidigt med bortfald af fragttilskuddet, bortfalder også det beløb Hedeselskabet fik til administration af ordningen. Iøvrigt har bevillingerne (fragttilskuddet) eksisteret siden 1889. Et enkelt år efter sidste krig androg tilskuddet 2,6 mill. kr. Fra 1889 til og med finansåret 1956/57 er ialt udbetalt 35 mill. kr. i tilskud.

Hvis det var sådan, at det kunne siges, kalktrangen er af mindre omfang, så kunne det være ligemeget med tilskuddet, men det er ingenlunde tilfældet. Ifølge De jyske Landboforeningers planteavlberetning 1955, er 1/3 af de undersøgte jordprøver kalktrængende. Det er derfor urimeligt, at der ikke fortsat kan gives støtte til et stærkt påkrævet og produktionsfremmende arbejde.

Enten vi får en lille bevilling til fragttilskud eller intet, vil det gribe dybt ind i administrationen på dette område. Indtil 1934 blev tilskud kun givet til de såkaldte magre hedeegne. I 1934 og efterfølgende år udvides det til at omfatte hele landet med den begrundelse, at man dermed opnåede kontrol med priser og kvaliteter og ikke mindst fik hånd i hanke med jordbundsundersøgelserne, så der tilføres de rigtige mængder kulsur kalk.

Chr. Nicolaisen, Varde advarede mod at udskyde merglingsarbejder på grund af tilskuddets bortfald, *især er der grund til at beklage, hvis det også bevirker at Hedeselskabets tilsyn hører op.* Flere fulgte op på samme linie.

Lars Larsen, Sindbjerglund: *Det vil være ligeså uheldigt, om kun en del af landet skal udskydes. Vi bliver iøvrigt snart lige fattige om vi bor på den magre eller den fede jord.*

Under generalforsamlingen havde deltagerens damer været på rundtur i byen, men nåede tilbage til et vellykket – meget stort – fælles kaffebord, som entreprenørerne i fællesskab havde inviteret til.

Derefter kørtes til Kolindsund, hvor man besøgte proprietær Petersens smukke gård Sivested Odde, hvor ejeren fortalte en række interessante træk af Kolindsunds historie. Køreturen igennem sundet med de enestående frodige afgrøder blev en usædvanlig oplevelse.

1958: Årsmøde i Ringkøbing. Formanden redegjorde udførligt for arbejdet med at bevare fragttilskudet, alt synes at være forgæves, *jeg opfatter det som om landbrugets organisationer ikke har været enige. Vil man opnå noget må der først og fremmest vises enighed.*

Anders Christoffersen, Horsens Vestbaners Mergelselskab, lagde for i forhandlingen. *Det er beklageligt med tilskudets bortfald, især er det beklageligt, at samspillet med kontrollen også mistes. Hvorfor er vi ikke blevet spurgt først, inden bevillingen blev strøget til fordel for konsulentstøtte.*

Flere udtalte sig, – det er nødvendigt at finde en form, så Hedeselskabets kontrol og hjælp stadig kan være til rådighed, den kan ikke undværes.

Direktør Basse: *Ja gid det var så vel, at der ikke kalkes uden kontrol. Et kalk-trangskort er et maleri, der er værdigt til at hænge i enhver landmands stue, og det må ikke glemmes, at mergling og kalkning er den billigste form for grundforbedring.*

Afdelingsleder Schledermann Larsen mente ikke, at det vil være umuligt at få sagen rejst igen, idet ministeren jo har forbeholdt sig denne mulighed og vist også er velvilligt indstillet.

Valg:

Formanden Søren Jensen, der var på valg meddelte, at han efter 33 år i bestyrelsen, deraf 7 år som formand, ikke ønskede at fortsætte.

Efter valget tog Trier Høj ordet og takkede Søren Jensen for mange års dygtigt og trofast arbejde i foreningens tjeneste og foreslog på bestyrelsens vegne, at han udnævnes til æresmedlem. Forsamlingen godkendte, med enstemmig tilslutning og stærkt bifald. Søren Jensen takkede bevæget for hyldesten.

Derefter var der fælles kaffebord, som en kreds af entreprenører var vært ved.

Årsmøde i Skørping 1959. Den nyvalgte formand Søren Egebjerg Thøgersen, redegjorde i sin beretning for *bestyrelsens arbejde for igen at opnå fragttilskud, som vi blev pålagt ved generalforsamlingen i fjor.*

Landbrugsministeren tog venligt imod – det var så det hele. Håbet om at få tilskudet tilbage må nu endelig skrinlægges.

Bestyrelsen har drøftet, hvorvidt og i hvilket omfang der er behov for ændringer og *ajourføring af mergelloven*. Der bør naturligvis ikke rokkes ved lovens grundlæggende princip om tinglysning med fortrinsret i de grundforbedrede ejendomme.

Vi har også drøftet: *Skal vi i vore selskaber have en kontant afdeling, som kan levere for eksempel til et markskifte hvert år.*

Under forhandlingen efter beretningen havde flere ordet. Alle advarede mod at røre ved mergelloven.

A. Cristoffersen, tog spørgsmålet om tilsyn op igen: *Hedeselskabets tilsyn med kalk- og mergellejer må opretholdes! Derimod er det et spørgsmål, om vi har brug for statens tilsyn, som vi betaler for, men mærker meget lidt til.*

Formanden: *Nok hører Hedeselskabets tilsyn op, men det almindelige arbejde, sådan som det sker i henhold til mergelloven fortsætter.*

Direktør Heick, Hedeselskabet, der for første gang deltog i årsmødet, gav udtryk for tillid til og håbet om, at samarbejdet mellem foreningen og Hedeselskabet kunne fortsætte. *Med hensyn til fragttiilskudet, har det vist sig, at det er de stærke organisationer der er bestemmende, jeg tror det vil være svært at få det taget op på det gamle grundlag.*

– *Fortrinsretten har været i fare og kan komme det igen.* – Udviklingen hænger i nogen grad sammen med vore kreditforeningers opbygning. Som bekendt var vi nået til, at der var alt for stor forskel på ejendomspriserne, og hvad der kunne opnås i lån. I 1933 bandtes kreditforeningerne til, at der ikke kunne tinglyses lån udover 90% af vurderingen, denne spærring er nu fjernet.

Vi skal gøre os klart, hvor meget fortrinsretten i virkeligheden omfatter: *Faste skatter og medhjælperløn er privilegerede i 5 år, høstpantebreve, grundforbedringslån, m.m. og altså også mergellån.*

Obligationerne i vort land bedømmes og vurderes efter afkastet og ikke efter sikkerheden. Vi har det enestående for vor realkredit, at den sidst placerede lån skal være guldrandet. Kreditforeningen vil give større lån, hvis fortrinsretten fjernes.

Det gælder om, at de landøkonomiske foreningers topledelse holder fast. Landbruget står i dag ret magtesløse i forholdet til statens skattekrav og til arbejdskraftens lønninger og skal der gives efter på disse punkter, så skal grundforbedringslån og mergellån ind efter kreditforeningslån og så tilsidst høstpantebreve, der som navnet siger, tager pant i høsten, og derfor må sidestilles med almindelige løsorepantebreve.

Det er vigtigt, at mergelselskaberne søger sine mål fremmet i nøje kontakt med de landøkonomiske foreningers topledelse.

Heick sluttede med at ønske alt godt for fremtidens tekniske udvikling, så den kan tilpasses til den nye tid vi er inde i, hvor den altdominerende faktor er den manglende arbejdskraft.

Af S.P. Sørensens beretning fremgår, at der nu er nydannet 156 mergel- og kalkselskaber siden krigen. Kalken vinder terræn ikke blot indenfor selskaberne, men især af det totale forbrug, mindre end en femtedel beregnet på kulsur kalk, bruges nu gennem mergel.

S.P. Sørensen udtager kalkprøve fra lastbil.

Der er fra landbrugsministeriet udsendt bekendtgørelse for produktion og handel med jordbrugskalk.

Herefter bliver der to sorteringer at arbejde med:

Knust jordbrugskalk 0-10 mm.

Harpet jordbrugskalk 0-20 mm.

Begge disse sorteringer kan fordeles med grussprederen, og den fineste kan spredes med *Wilmo*.

I indeværende år er der planlagt 31 sager til forelæggelse for landvæsenskommissionen, til en samlet udgift på 3.031.648 kr.

1960: Årsmøde i Herning. Afdelingsleder J.P. Olesen, Hedeselskabet, døde den 18. oktober 1959. Igennem 44 år var hans arbejde viet mergelsagen. Hans gerning var så betydelig, at den altid vil huskes. Æret være hans minde.

Forsamlingen gav tilslutning ved at rejse sig, formanden meddelte derefter, at bestyrelsen har besluttet at indstille at hans navn bliver optaget i Mindeparken for hedens opdyrkere.

År efter år samler foreningen sine medlemmer i samme store tal til årsmøde. De gamle medlemmer møder trofast, nye slutter op, skønt opgaverne

stadig simplificeres og dermed bliver det der binder selskaberne sammen mindre og mindre.

Måske ligger svaret i, at mergling og kalkning blive man aldrig færdig med.

Fra gammel tid har spørgsmålet om kalk til jorden været et stadigt tilbagevendende og altid et aktuelt problem.

Efter generalforsamlingen var der udflugt gennem plantagerne til brunkulslejerne syd for Herning. Aftenfesten fik sit særlige præg af 50 års jubilæet, fortiden blev mindet af mange talere. Foreningens kasserer Th. Mølholm, havde begået to sange, der gjorde lykke.

År er gået med meget og meningsfyldt arbejde. Hvad vil de kommende 25 år bringe?

Ved årsmødet 1962 i Fjerritslev, fremgik det af formandens beretning bl.a.: *Fra 1. oktober i år er al handel med kalk med over 20 mm. i kornstørrelse forbudt.* Dette forbud er ikke uden betydning for kalkselskaberne, idet det meste af kalken sælges med 80-90% under 20 mm, der er således en margin der skal indhentes. Der blev søgt om dispensation, der blev givet for tiden indtil 1 maj 62, således at der indtil den dato må udkøres kalk med 5% partikler større end 20 mm.

I loven om handel om gødningsstoffer og grundforbedringsmidler er også al handel med mergel og kalk inddraget. Dog således at mergel- og kalkselskaber, som er oprettet efter gældende lov, er underlagt Hedeselskabets kontrol.

I lovforslaget var der kun tale om salg efter vægt, det må forekomme urimeligt for mergels vedkommende. Vi har derfor foreslået, at loven får følgende tilføjelse: – »for mergels vedkommende kan dog istedet oplyses rumfanget af det solgte kvantum«.

Efter en forhandling herom, fik vi vort ønske opfyldt.

Arbejdet i den store landbokommission er i gang. Der er bekymring for fortrinsretten, – er den i fare? *Vi bør have et medlem i kommissionen!*

Afdelingsleder Schledermann Larsen, gør opmærksom på, at Hedeselskabets direktør Frederik Heick er medlem af kommissionen. Det kan forventes, at han også her vil varetage mergel- og kalkforbrugernes interesser.

S.P. Sørensen: Efter at mergel og kalk har været almindelig anvendt her i landet i mere end 100 år og hver sogn, hver egn har haft sit mergelselskab, – omkring 500 har været oprettet, der er gået mergelspor til hver afkrog, indtil lastbilerne overtog transporten, skulle man tro, vi nu kunne nøjes med vedligeholdelses-kalkning, det er da også det mål vi stræber efter. *Man kan vist godt sige, at selskaberne arbejder hen til at overflødiggøre sig selv, idet der vel ikke kan være ret megen mening i, at opretholde selskaber alene for at fremskaffe mergel og kalk til vedligeholdelse af reaktionstallet?*

Han tilføjer: Hvis selskaberne fortsat skal have virkelig betydning, må de følge med tiden. Det er nødvendigt at komme ind på at gøre arbejdet helt færdigt.

Mergel og kalk må leveres spredt på marken i den mængde, der er brug for. Der er iøvrigt ikke noget til hinder for, at udgifter hertil kan tages med under lån. Konsulenterne bør udarbejde kalktrangskortene således, at det fremgår tydeligt, hvor meget kalk der skal anvendes pr. arealenhed og ialt.

1961 formidlede selskaberne 20% af den samlede produktion af mergel og kalk, beregnet som kulsur kalk. Der er ikke oprettet nye selskaber i år, men indenfor de gamle selskaber er der udarbejdet planer til kommissionen for 3,5 mill. kr.

Ialt er der gennem selskaberne i årene fra 1946-60 leveret 6.148.549 m³ mergel og fra 1952-60 leveret 326.752 t kalk.

Sammenlagt og omregnet til kulsur kalk 2.478.000 tons kulsur kalk.

Årsmødet 1963 i Filskov, fik overvældende tilslutning, 450 delegerede havde meldt sig. Årsmødet forløb på særdeles fortrinlig måde, det må i høj grad tillægges den fortræffelige lokale tilrettelægning ved formanden for Øgelund Mergelselskab, Kr. Thaysen og bankbogholder Svend Løvbjerg, Give.

Efter at sognerådsformand Ejner Nissen havde budt velkommen til Filskov, fik Egebjerg Thøgersen, forsamlingens tilslutning til mindeord over Chr. Nicolaisen, Orten Plantørgård.

Formanden gennemgik merglingens historie på denne egn. Der er kørt mergel ud såvel i gode som dårlige tider. I de gode tider havde man råd, og i de dårlige tider havde man ikke råd til at lade være.

Iøvrigt behandles igen spørgsmålet om tilskud, rentelettelse og udpantning. Disse spørgsmål synes at være udtømmelige.

Direktør Fr. Heich: *Forsøgsarbejdet er vigtigt, der er meget der trænger til belysning. Det er således slet ikke givet, at vi skal tage afsked med mergelen.*

Anders Christoffersen, Vesterlund var enig heri.

Forhandlingen kom i det væsentlige til at dreje sig om mikronæringsstofferne forhold til kalkningen af vore jorder. Ved den stadig større overgang til kalk, mistes nogle mikrostofer.

Landskonsulent Johs. Olesen, Skanderborg: *Det vil være upraktisk at blande mikronæringsstoffer i mergel og kalkprodukter, det er små og fine mængder der er brug for.*

Det er i handelsgødningen disse stoffer skal iblandes, sådan som vi også forlængst er begyndt at få det. Blandt andet vil der være nødvendigt med tilsætning af magnesium i stigende mængder. Forsøgene viser, navnlig på de lette jorder, fantastiske udslag for tilførsel af magnesium, vi ved endnu for lidt om hvor meget det er økonomisk at tilføre. Magnesium udvaskes forholdsvis hurtigt.

P. Hansen, Lunde: *Den gamle vittighed om, at man skal holde tidsler og konsulenter væk fra sin havremark duer ikke, tværtimod skal vi bruge konsulenterne.*

Efter generalforsamlingen var der besøg på *Statens Arbejdshus ved Sdr. Omme*, hvor der blev lejlighed til at se det vældige opdyrkningsarbejde, der er sket på disse tidligere meget fattige jorder. Læplantninger og den fine kvægbesætning var genstand for megen opmærksomhed.

Ved aftenfesten fortalte Svend Løvbjerg, mange specielle træk om egnens udvikling.

1964: Årsmøde i Jelling. Formanden for det lokale selskab, Hauge Mols bød velkommen til Jelling og gav en redegørelse om den historiske egn.

S. Egebjerg Thøgersen, mindedes med tak de to afdøde æresmedlemmer, *Søren Jensen og A.P. Frederiksen*, Boulstrup. Søren Jensen var med i mergelarbejdet fra Lundtofte selskabets start i 1921, blev medlem af sammenslutningens bestyrelse i 1926, formand 1952-58.

A.P. Frederiksen, blev 87 år. Han blev formand for Hads Herreds mergelselskab i 1925 og kort efter indvalgt i vor bestyrelse, hvis næstformand han var til 1943. Sammen med Martin Sørensen udrettede han et betydeligt arbejde for mergelloven af 1929. Vi bør ære de to mænds minde. I tilslutning til mindeordene rejste forsamlingen sig.

1962 var det første år efter indførelsen af de nye kalkregler, vi måtte da desværre konstatere stor tilbagegang i udkørsel af kalk, tildels på grund af kalkværkernes manglende kapacitet og lagerplads. Året 63 blev ikke stort bedre. De nye regler er kommet for at blive, vi må herfra så kraftigt som det er muligt henstille til vore dygtige kalkproducenter, at indrette sig efter forholdene, som de nu engang er. Vi henstiller til dem at gøre deres produktionsapparat effektivt og leveringsdygtigt hele året rundt i de kvaliteter, der er brug for.

S.P. Sørensen orienterede om det specielle ved Jellingegnen kalkmæssigt. *Eggen er rig på kalk i form af mose- og kildekalk der er lejret i lavningerne langs med vandløbene.*

De betydeligste forekomster fandtes ved Fårup sø og langs åen der løber fra Fårup sø, gennem Grejsdalen til Vejle fjord. Det er få steder i landet, der findes så mange kilder som her. Vandet er kulsyreholdig og kalkholdig, kalken udfældes som kildekalk. Gennem århundreder er der aflejret lag på indtil 4-5 meters tykkelse, som er fortrinlig egnet som kalkningsmiddel. Jelling kalkselskab har i sit område i årene fra 1948-52 udkørt 82.000 m³ kildekalk.

S.P.S. tilføjer: Jeg finder anledning til at gentage hvad tidligere er sagt. *Købere*

af jordbrugskalk kan forlange garanti for indholdet af kulsur kalk i varen og ligeledes for findelingen.

Harpet jordbrugskalk må ikke indeholde partikler over 20 mm.

Knust jordbrugskalk må ikke indeholde partikler over 10 mm.

Findelt jordbrugskalk må ikke indeholde partikler over 5 mm.

Disse tre sorteringer skal alle være sådan findelt, at 40% kan passere en sigte med 1 mm runde huller.

Til aftenfesten havde Mølholm forfattet en ny sang. Redaktør Skodshøj, viste filmen: »Spor i lyngen«.

Marius Pedersen, Gredstedbro, bød velkommen til årsmøde i Ribe (1965) og fortalte træk fra digebygningens historie og landbrugets skiftende kår på egnen.

S. Egebjerg Thøgersen: *Vi har søgt finansministeriet om fritagelse for stempelafgift for de lån, der optages i Nationalbanken.* Daværende finansminister Poul Hansen havde faktisk stillet os det i udsigt, men vi fik afslag. Imidlertid fik vi ny finansminister, som sagde, at det var helt forkert med afslag. – *Det endte nu alligevel med afslag.*

Ved sidste årsmøde fik bestyrelsen anmodning om, at foretage sig modtræk så den ulovlige handel med råkalk blev standset. Den der solgte råkalk som vejmateriale blev stoppet og idømt bøde. Den slags uheldige forhold gentager sig forhåbentlig ikke igen.

S.P. Sørensen indledte sædvanen tro sin beretning med en omtale af egnens merglingsarbejde. Ribeegnen er velforsynet med god mergel, idet undergrunden på store strækninger syd for byen består af morænemergel med ca. 45% kulsur kalk. Store mergelgrave ved Hviding, Klåby og Roager vidner om, at der gennem mange år er kørt store mængder mergel ud. *Allerede før første verdenskrig blev der udkørt på sporbaner, såvidt jeg ved både nord og syd for grænsen, fra lejet i Hviding.*

I 1920 begyndte Vestjyllands Mergelforsyning udkørsel på statsbanerne fra Klåby. Nu sker transporten med lastbiler. Efter genforeningen blev der udkørt mergel i store mængder på Haderslev amtsbaner fra Roager-lejet til egne østpå.

Eftermiddagens udflugt gik til Klåby-lejet, og videre til marsken mellem Ribe og Skærbæk, hvor L. Stauning Jensens typiske marskgård blev besøgt og ved Chr. d.X's. dige fortalte konsulent Büchreitz orienterende om de særlige landbrugsforhold i marsken.

1966: Årsmøde i Lemvig. Ca. 300 fra de lokale selskaber deltog og indledte dagen med at besøge maskinfabrikken Vestjyden i Rom, hvor der blev lejlighed til at gennemgå og følge demonstration af fabrikkens produkter, derefter besøg på græspillefabrikken også i Rom, derpå til Lemvig hvor frokosten stod parat.

Finansministeriet har oplyst, at mergelselskabernes skyld til Nationalbanken pr. 31/3 1966 udgjorde 11.737.331 kr. og 35 øre fordelt på 206 lån, idet en del selskaber har flere lån. *Ministeriet oplyser samtidig, at garantien for mergellånene, som ialt har beløbet sig til 63 mill. kr. ikke har medført tab for staten, og man er i Nationalbanken tilfreds med den måde, som lånebetingelserne bliver overholdt på.*

De enkelte låns størrelse er af Hedeselskabet beregnet til 2.850 kr. for 1965.

I anledning af Hedeselskabets 100 års jubilæum, og i taknemmelighed over samarbejde og hjælp, har mergelselskaberne af forsøgskassen bevilliget 5.000 kr. til eftersøgning af nye mergellejer, samt et maleri af Lasse Winsløv, fra Vindtølles mergelgrav ved Viborg.

I februar 66 finder S.P. Sørensen det betimeligt med en huskeseddel til alle selskaber. Han minder om:

Vedtægterne skal holdes, det kan ikke nytte noget.

Der skal holdes generalforsamling og aflægges regnskab hvert år.

Protokollen skal føres og underskrives ved hvert møde.

Der skal holdes kommissionsmøde, før selskaber kan blive afsluttet.

Hvis nogle selskaber står overfor afslutning, beder jeg om besked.

Kommer dette brev til et selskab der er afviklet, så er det fordi det ikke er slettet af listen her, jeg vil gerne have besked derom. Alle selskaber, som har orden i tingene bedes undskyldt.

Så beder jeg blot om at årsregnskab 1965 bliver tilsendt.

sign. S.P. Sørensen

1967: Årsmøde i Hjørring. Formanden for Midtvendssysels Kalkselskab bød velkommen og gav en oversigt over kalknings- og merglingsarbejder i Vendsyssel.

Der udlånes for tiden 3 mill. kr. pr. år til selskaberne, hvis samlede omsætning er på 6 mill., sagde formanden og fortsatte: *Der er nu 95 selskaber, hvoraf 41 har været virksomme med levering. Med virkning fra 3 juli i år skal der nu betales 10% i merværdiafgift.*

Der arbejdes med oprettelse af større selskaber i nær samarbejde med de landøkonomiske foreninger, vi er tilfredse med dette initiativ.

S.P. Sørensen: *Vendsyssel er velforsynet med mergel, den er af en særlig beskaffenhed og kaldes yoldiamergel efter en lille musling, som findes deri.* Mergelen er aflej-

ret på havbund under sidste istid og har højere indhold af kalium og magnesium end mergel fra andre egne af landet. Kalkindholdet er forholdsvis lavt, 25-30% kulsur kalk i tørstoffet.

Vendsyssel er vor yngste landsdel, her var hav efter sidste istid, men har så siden hævet sig, så mergelen blev tilgængelig.

Her i landsdelen bruges mergel ikke mere, det er alene kalk (skrivekridt) der bruges og hentes fra lejer ved Kås eller syd for Ålborg.

Straks efter 1945 blev der startet med udkørsel af mergel og indtil 1953 havde 8 selskaber udkørt 183.000 m³ mergel. Derefter er fortsat med jordbrugskalk, 7 selskaber har til dato leveret 126.000 t. kalk.

Man var tidligt klar over samarbejdets betydning for mergelarbejdet her i Vendsyssel. Før århundredeskiftet blev anlagt en fastliggende mergelbane.

Gennem alle selskaberne er leveret 18% af det samlede kalkmiddelforbrug i landet, beregnet som kulsur kalk.

Det ses af regnskabet, at æresmedlem Chr. Madsens 90 års fødselsdag er husket.

Om eftermiddagen gik turen bl.a. til Børglum kloster, hvor godsejer Rottbøll, viste rundt og fortalte fængslende om det gamle klostres historie. Engang var det bispesæde, hvor Styge Krumpen residerede.

1968: Den fungerende formand Trier Høj, Vostrup, udtalte ved åbningen af årsmødet i Skjern, mindeord over Niels Lykke, Grimlykke. Æresmedlem J.H. Pedersen, Teglgården og foreningens formand siden 1958, Søren Egebjerg Thøgersen, som alle er afgang ved døden siden sidste årsmøde. Et ære være deres minde, fik tilslutning fra forsamlingen.

Der blev budt særlig velkommen til den nu 92-årige æresmedlem Chr. Madsen, Lille Hejbøl.

Egnen nord og syd for Skjernåens nedre løb har en række mergellejer, som er flittigt benyttet i tidens løb. Ved Lønborg findes lejer med 30% mergel, længere mod syd i Sdr. Vium, mindre lejer med 50-60% mergel. Det var herfra mergel blev hentet, da de store hedestrækninger i Sdr. Vium og Lyne blev opdyrket for ca. 15 år siden.

I den nordlige del ved Bjølbøl findes et leje med god stenfri 35% lermergel, som stadig udnyttes af Hoven m.fl. sognes Mergelselskab. I Lem og Velling findes store lejer med 50-60% mergel, som stadig udnyttes af Vestjyllands Mergelforsyning til hele egnen nord for Skjern og nu sidst til opdykningsarbejdet i selve ådalen.

For godt et år siden stiftedes Ådalens kalk- og mergelselskab (senere Vestjydsk) i tæt samarbejde med landbo- og husmandsforeningerne, med Hans Tylvad som formand.

Det er store mængder af kalk og mergel der er brug for. Medlemmerne er frit stillet med hensyn til om de vil bruge 72% harpet jordbrugskalk eller 55% mergel, begge dele leveret spredt på marken. Prisen pr. ton kulsur kalk 40 kr. er omtrent ens om man vælger kalk eller mergel.

Der er foreløbig truffet aftale med entreprenør Søren Pedersen, Brande, om kalklevering og med Vestjyllands Mergelforsyning om levering af mergel fra Favby-lejet.

Der er i årets løb opløst 7 ældre selskaber og dannet 3 nye:

Det førnævnte Ådalens kalk- og mergelselskab.

Viborg amts kalkselskab omfattende hele Viborg amt.

Nordvestjydsk kalkselskab, omfattende den nordvestlige del af Ringkøbing amt og Salling.

Desuden er der dannet en ny afdeling under Mandø mergelselskab.

Levering af mergel med lastbil fra Klåby lejet er genoptaget. Der er 25 km. at køre, heraf 7 km. gennem vadehavet.

Forhandlingen indledtes af dir. Helvind, DAG, der efterlyste hvad der kunne fortælles om det eventuelle merforbrug af kalk, når den udvikling der er igang, fortsatte – *så man f.eks. i 1972 må regne med, at ca. 200.000 tons kvælstofgødning var afløst af flydende ammoniak.*

Konsulent N. Pedersen, Århus: *Vi ved for lidt om disse forhold, måske skal vi tilstræbe et højere reaktionstal og dermed et samlet forbrug af jordbrugskalk, der tangerer 1½ mill. tons kulsur kalk.*

S.P. Sørensen, konsulent K. Ravn, Skjern og Dir. Fr. Heick var alle forsigtige i deres bemærkninger til det rejste spørgsmål. – Det bør følges med opmærksomhed.

Bestyrelsen konstituerede sig med Lambert Hansen som formand.

Ved kaffebordet orienterede lodsejerudvalgets formand J. Smedegård Mortensen, Skjern, om Skjernådalens afvanding og kultivering. Derefter kørtes til den gamle herregård Lundenæs, der ligger på nordsiden af ådalen, dernæst til Oluf Nielsens nybyggede gård i selve ådalen.

Også Pumpestation Nord blev forevist. Deltagerne fik hermed et indblik i dette mægtige afvandings- og kultiveringsarbejde, forestået af Hedeselskabet.

Her 25 år efter er der andre strenge på violinen, nu forsøges det hele bragt tilbage til naturen. – Er det skønne spildte kræfter, eller hvad?

Årsmødet i Skjern blev det sidste Chr. J. Madsen, deltog i, han døde i foråret 1969. Chr. J. Madsen var født i Ringgive sogn 1876. Otte år gammel kører han sammen med sin to år ældre bror med studeforspand fra Ringgive til Lille Hejbøl i Ølgod sogn, som forældrene havde overtaget og som de drev i en årrække – efter dem overtog han gården og drev den i 60 år. I 1914-16 var han mergelentreprenør, idet han påtog sig, at forsyne Ølgod Østersogn med mergel fra lejet i Bejsnap, som var kommet i vanskeligheder. Også dele af Hoven og Skovlund blev forsynet med mergel, det satte gang i opdyrkningsarbejdet.

Han var formand for Grindsted m.fl. sognes Mergelselskab i 25 år. Fra 1926 og 23 år frem, medlem af bestyrelsen for De danske Mergelselskaber, ved sin afgang udnævnt til æresmedlem. For sit omfattende arbejde med opdyrkning og mergling modtog han og hans hustru Hedeselskabets sølvbæger.

En af de gamle venner Chr. Rasmussen, skrev følgende mindeord:

*Farvel du høvding fra Hejbøl
I din ungdom du magted at træde
et kulturens spor, som vi vandrede ad,
og det blev til fælles glæde.
Et mergelspor over hedeland,
fra afsides egne, fra mand til mand,
dine spor var lette at finde
på kendsgerninger ude og inde.*

I skrivelse af 7 august 1968, anmoder landbrugsministeriet om en udtalelse vedrørende, at Dansk andels Gødningsforening ønsker at oprette et landsdækkende kalkselskab.

Vi gav i vort svar herpå udtryk for, at set fra et forbrugersynspunkt, *ser vi med tilfredshed, at DAG nu DLG, ønsker at gå ind i en bedre udnyttelse af mergelloven til gavn for landbrugets likviditet.*

Det skal dog fastholdes, hvor der er bestående creditselskaber, må et samarbejde etableres. Det kan næppe være ønskeligt, at der inden for et landvæsenskommissions område fra to sider indgår planer omfattende landmænd fra de samme sogne.

Således indledte formanden sin beretning ved årsmødet i Horsens. og fortsatte: *Ny lov om stempelafgift træder i kraft 1. oktober i år, med en afgiftspromille på 3.*

Grundforbedringslån nyder herefter ingen begunstigelser i forhold til vore selskaber, som før opfattet, og *det mangeårige arbejde fra foreningens side om fritagelse for stempelafgift har intet resultat givet.*

Chr. Madsen, Heibøl som deltager ved årsmødet 1968, 92 år gammel.

Den sag kan nu henlægges.

Hvis der samfaldende med hjemtagning af nye lån, skal ske ekstraordinære afdrag på gamle lån kan dette fradrages, før afgiften beregnes.

Vedrørende kildeskat skal mindes om, at udbetalt vederlag for udført arbejde i selskabernes ledelse betragtes som B-indkomst og indebærer pligt til en årlig redegørelse til skattemyndighederne.

Bestyrelsen indstiller til generalforsamlingens beslutning, *at foreningens navn ændres til: De danske Kalk- og Mergelselskaber*, men den begrundelse dels at mergel nu kun udgør en lille del af de lokale selskabers omsætning, dels at i forenin-

gens formålsparagraf er kalk med i alle afsnit. – Navneforandringen vedtoges uden forhandling.

Frede Hansen, Fasterholt, *var utilfreds med at DLG forsøger oprettet et landsdækkende kalkselskab!*

Formanden: *Frede Hansen, du er medlem af bestyrelsen og har deltaget i drøftelse og beslutning af det svar vi sendte til DLG. Forøvrigt er der fri næring i dette land.*

Iøvrigt vil jeg opfordre alle selskaber til forøget aktivitet, men også samtidigt arbejde for det videst mulige egnssamarbejde, hvad enten det gælder DLG eller private entreprenører. Et landsdækkende stort selskab vil der næppe være brug for, selv om det nu er oplyst, at landbrugsministeriet ikke mente, at der kunne være noget til hinder for at danne et sådant. Selv om en vis ensartethed i priserne er ønskelig, betyder det dog mere med et godt arbejde fra leverandørernes side, end netop en absolut mindstepris.

Nis Staal, Fåborg: *De varierende priser må ses ud fra det synspunkt, at der ydes forskellig service og især at fragtomkostninger er meget forskellige. Det er væsentligt dyrere at køre kalken til det sydlige Jylland.*

Ved skriftlig afstemning blev bestyrelse og revision genvalgt.

På foreningens generalforsamling i Horsens blev bl.a. rejst spørgsmål om enhedspriser for kalk og mergel, samt samarbejde hvor det er muligt, med stedlige grovvareselskaber og de landøkonomiske foreningers planteavlkontorer. Disse spørgsmål er gennemdrøftet i bestyrelsen, der må konkludere:

Vel er kalk nu i henhold til lov om handel med gødning og grundforbedringsmidler m.m. af 16/3 1962 at betragte som en standardvare. Priserne af værk ligger jo også i nogen grad på linie, men da en væsentlig del af kalkens endelige pris ude ved forbrugerne er fragten, indebærer det, at prisen pr. ton kalk i Syd- og Sønderjylland, stadig vil være højere end i det nordlige Jylland.

Bestyrelsen har ønsket disse tanker gjort bekendt i selskaberne, derfor dette brev:

Til bestyrelser i kalk- og mergelselskaber.

Egnsvis vil der kunne opnås aftaler om ensartede forbrugerpriser, når der etableres samarbejde mellem kalk- og mergelselskabet og de i selskabets naturlige område værende grovvarehandlende, både private og andelssammenslutninger samt planteavlkskonsulenterne og de vognmænd, der har interesse i kørsel og spredning af kalk og mergel.

Her skal ikke skitseres, hvordan man får et sådant samarbejde i gang. Fremgangsmåden kan være forskellig fra egn til egn. Men et initiativ bør tages, hvis selskaberne fremover skal bevare og udbygge deres placering som leverandører af kalk og mergel samt være dem, der varetager længivningen i henhold til mergelloven.

At et sådant samarbejde måske betinger, at der købes kalk fra flere producenter, behøver ikke at være en hindring, tværtimod, det kan være en økonomisk fordel for kunderne, at den stedlige bestyrelse får lejlighed til at sammenligne priser fra flere værker.

Med hensyn til de store forskelle i fragtomkostninger, kunde de måske udlignes ved bygning af kalklader i de sydjydske områder, fremfor ved kalkværkerne.

Hvis man tænker sig sådanne lader placeret flere steder, indbyrdes med en radius op til 25 km, kunde de fyldes i sommermånederne, evt. pr. bane, såfremt fragten her er billigere. Det giver mulighed for i en travl forårstid, at køre ud direkte til aftagerne med store spredere – 5 tons – en del af spidsbelastningen for vognmændene er dermed bedre fordelt over året, hvilket igen skulde betinge billigere fragt.

*September, 1969, på bestyrelsens vegne
Lambert Hansen*

Ud fra ønsket om at støtte arbejdet i de lokale selskaber, indbød foreningen de lokale selskaber til møde i Herning først på året 1970 for at drøfte og gennemgå aktuelle emner der har betydning for det daglige arbejde.

Der mødte ca. 50 bestyrelsesmedlemmer repræsenterende en række selskaber der stadig er aktive med omsætning af kalk og mergel. Man fik gennemdrøftet en række aktuelle spørgsmål vedrørende lovkrav, regnskab og foreningsledelse. S.P. Sørensen og formanden indledte på skift.

Det har værdi at samles udenfor de traditionelle årsmøder en enkelt gang og drøfte aktuelle interne spørgsmål.

1970: Årsmøde i Bov, få km. fra Kruså. Formanden bød velkommen til mere end 200 repræsentanter for lokale selskaber fra landets forskellige egne, samt til indbudte gæster. Som sædvanlig deltog mange damer, som under generalforsamlingen havde stor glæde af et besøg hos havebrugskonsulent Marie Surlykke, Rinkenæs.

Indledningsvis takkede formanden, afdelingschef C.V. Schledermann Larsen, Hedeselskabet, for indsigtfuld vejledning og hjælp igennem mange år. Afdelingschefen var nu gået af på grund af alder og afløst af K. Sandahl Skov, med hvem vi glæder os til et lige så godt samarbejde.

Beretningen indeholdt understregning af, hvad der var drøftet ved mødet i Herning, tidligere på året.

Foreningen har nu virket i 60 år. Selskabernes andel af den samlede omsætning af

kalk og mergel er i de senere år dalet fra 30 til 18% beregnet på kulsur kalk. Efterkrigstiden opgjort i femårige perioder viser denne udvikling.

Året 1952 blev året med de fleste virksomme selskaber, idet der det år gennem 62 selskaber blev leveret 724.000 m³ mergel og 10.500 tons kalk.

I 1960 konstaterede S.P.S: »Der er behov for 1 mill. t. kulsur kalk pr. år, hertil nåede vi i 1969. Stadig udviser 75% af udtagne jordprøver i Jylland kalktrang, dette er i store træk uændret gennem de sidste 15-20 år«. – Vi haler ikke ind på kalkunderskudet.

Konsulent Niels Pedersen, Århus, sagde ved årsmødet i fjor: »*Vi skal måske tilstræbe et samlet forbrug på henvend 1,5 mill. t. kulsur kalk*«, i dag kan vi slå fast, at vi ikke blot bør tilstræbe, men at det vil være nødvendigt for at opnå en fortsat stigning i dansk landbrugs totale planteproduktion, at vi snarest når op på et forbrug der tangerer dette tal.

Nu er spørgsmålet – Hvor ønsker selskaberne at placere sig. Vil man vise initiativ og ekspandere, eller vil man slå jer til ro med den nuværende placering mængdemæssigt og se den procentvise andel af den samlede omsætning mindske fra år til år.

Gebyrer for udpantninger er nu lovfæstet med en stigning på 5 til 30 kr.

Under henvisning til fortrinsretten, har jeg via Landbrugsministeriet forsøgt om vi kunde blive fritaget for dette gebyr, det var der afslag på.

Udpantning een gang årligt er tilstrækkeligt.

Der kan stadig opnås billige lån i Nationalbanken, garantirammen er forhøjet til 95 mill. kr. heraf er det meste jo tilbagebetalt. Forhåbentlig kan optagelse af disse lån fortsætte.

Det har været et roligt arbejdsår for den beskedne del af det samlede landbrugsområde vi i dag er samlet om.

Vi bør ruste os til at møde morgendagens udfordring, som det tegner sig her på tærsklen til 70-erne.

Direktør Fr. Heick indledte forhandlingen, med at pege på foreningernes betydningsfulde opgaver. Selv om det ser ud til, at en hel del kalk finder andre veje til forbrugerne end gennem selskaberne, så kunne det måske tyde på en forbedret økonomi hos landbruget, og ihvertfald hjalp selskabernes eksistens til at stabilisere forholdene for de unge der overtager ejendomme. – Der ligger her en meget stor opgave, som jeg ønsker held og lykke til at virke med ind i fremtiden.

Der faldt forskellige udtalelser for og imod, at søge oprettet kalklagre i Midt- og Sydjylland. Hovedindtrykket blev, at spørgsmålet var værd at få nøje undersøgt.

Det blev oplyst, at man i Tyskland lægger kalk på lager rundt i landet og for-

handler til en bestemt ens pris – staten yder et fragttilskud, så kalkprisen er den samme overalt i Tyskland.

Valg: Hans Tylvad, Hanning, nyvalgte efter forslag af Trier Høj, der ikke ønskede valg under henvisning til sin alder. Formanden motiverede og fik forsamlingens tilslutning til en tak til Trier Høj for et mangeårigt godt arbejde i bestyrelsen.

1971: Årsmøde i Holstebro. Selskaberne har pligt til at indsende årsregnskabet til foreningen, det kniber det gevaldigt med. Desuden kunne ønskes mere ensartede opstillinger især af status, så regnskaberne blev mere forståelige. Der vil blive udsendt vejledende skrivelse om disse forhold og om foreningens ledelse iøvrigt.

Der skal trækkes kildeskat af lønninger.

Foreningen her har vedtaget, at løn og andre honorarer er bortfaldet herefter.

S.P. Sørensen: *Der er visse vanskeligheder med at få dommerkontorene til at være behjælpelige med fremskaffelse og berigtigelse af matr. nr. i forbindelse med udarbejdelse af kalk- og mergelplaner. Der er nu kræfter igang så vi kan få en ordning på disse problemer.*

1972: Årsmøde i Viborg. Niels Basse og Frederik Heick, begge tidligere direktører i Hedeselskabet, er afgået ved døden siden vi sidst var samlet til årsmøde.

Vi er dem begge stor tak skyldig for uvurderlig hjælp og støtte gennem de mange år.

Forsamlingen gav tilslutning til: Et ære være deres minde.

Velkommen til forsamlingen og ikke mindst til Hedeselskabets nyvalgte direktør K. Sandahl Skov, vi håber på et lige så udbytterigt samarbejde i de kommende år.

1971 blev et rekordår med hensyn til salg af jordbrugskalk. 5 mill. tons jordbrugskalk og 76.000 m³ mergel er udbragt, der spredt på marken andrager en værdi af 52 mill. kr. Selskaberne omsatte hele den udbragte mergelmængde samt 229.000 t. kalk – Omregnet i tons kulsur kalk en lille femtedel.

Der blev i 1971 bevilliget lån for ialt 3,5 mill. kr. Til sammenligning er der over en 12-års periode fra 1960-61 færdigbehandlet planer for 18.700 aftagere til et samlet beløb på 41,5 mill. kr. Lånerammen er opbrugt.

I Januar i år meddelte Økonomi- og budgetministeriet, at den foreløbige lånerammer på 95 mill. kr. var ved at være brugt, der blev spurgt om den ønskedes

udvidet. I samråd med Hedeselskabet anmodede vi om et tillæg på 5 mill. kr. til ialt 100 mill. Denne anmodning anbefales af Landbrugsministeriet.

I marts meddelte Økonomi- og budgetministeriet via Landbrugsministeriet, at staten ikke ønskede at yde garanti udover de tidligere nævnte 95 mill. kr. (*Det vil sige – slut med statslån*).

I samme skrivelse bemærkes, at der mellem ministeriet og Nationalbanken er aftalt en overgangsordning på 2 mill. kr. uden statsgaranti.

S.P.S. og formanden tog senere til København, til et aftalt møde med økonomiminister Per Hækkerup, hvor han fastholdt sit standpunkt.

Ministerens argument var, at der på grund af den lave rente – ca. 3% under markedsrenten – blev tildelt låntagerne en skjult subsidie. (Indtræden i E.F.)

Ministerens opfattelse er ikke ukorrekt, men subsidien målt i kroner kan for den enkelte låntager kun opfattes i forstørrelsesglas.

Der opnåedes dog det, at overgangsbeløbet forhøjedes til 3,3 mill. kr.

Vi tjente til rejsen og frokosten i Rigsdagens kantine – godt og vel.

Planer der udarbejdes efter den 26 maj i år må finansieres på et andet grundlag og til gældende markedsrente. Hvad gør vi så.

Hvis det pengeinstitut som det enkelte selskab sædvanligvis samarbejder med, ikke mener at kunne finansiere kommende planer, kan vi regne med, at en kreds af regionalbanker, der sammenlagt dækker det meste af Jylland, vil træde i Nationalbankens sted.

Spørgsmålet er også drøftet med en realkreditinstitution, der for såvidt var interesseret i at yde de nødvendige lån, der er dog den ulempe, at statutterne for en realkreditforening siger, at der for hver låntager skal foreligge et pantebrev.

Kalkselskabet kan således – som det er sædvane i Nationalbanken – ikke ad denne vej optage et kollektivt lån.

Alt i alt må det desværre konstateres, at de relativt billige lån, selskaberne i en årrække har kunnet opnå til sine medlemmer, er der indtil videre lukket for.

Den nuværende regering er jo i visse henseender utroligt nøjeregnende, især med de produktive erhvervsområder.

– *Mergelloven fortsætter.* –

Det kan vist fastslås, ingen ansvarlige organisationer – heller ikke Landbrugsministeriet – i dag ønsker mergelloven og fortrinsretten ophævet.

Det ville også være uden mening umiddelbart foran indtræden i EF, og på et tidspunkt hvor vi næppe ved, hvad loven kan udnyttes til.

Da vi var i København, aflagde vi besøg i Landbrugsministeriet, og blev enige med departementchefen om – Mergelloven gemmes i bunden af nederste skrivebordsskuffe.

S.P. Sørensen føjer til: *Arbejdet med mergel- og kalkselskaber har det sidste års tid været mere spændingsfyldt end tidligere, fordi nogle af landbrugets egne folk mener, at vores selskabsform er et levn fra fortiden, medens andre mener, at det netop er vigtigt at holde fast ved denne ordning, som gennem mange år har været til stor nytte. Lånemuligheder med statsgaranti begyndte i 1932, siden da er der gennem Nationalbanken lånt ligeved 100 mill. kr. Uden tab for staten.*

Det var så den tid – vore lånemuligheder overføres til læplantning. *Læplantning er også værdifuld.*

1973: Da årsmødet blev tilrettelagt, drøftedes også foreningens fremtid ud fra den betragtning, at afholdelse af et årsmøde – selvom tilslutningen hertil stadigvæk er stor – næsten er for spinkelt et grundlag for foreningen at leve videre på. *Selv om der ikke for tiden kunne peges på konkrete arbejdsopgaver, var der i bestyrelsen et væsentligt flertal for, at foreningen indtil videre bør fortsætte for at kunne bistå medlemmerne ved løsning af fællesopgaver.* Således indledte formanden årsmødet på Rebildhus.

Foreningen vil forsøge, at få afskrivningsreglerne for kalk og mergel forenklet, så de bringes i harmoni med det tidsrum, kalkvirkningen består.

Jeg har på forskellig vis animeret medlemmerne til lokalt at få større indflydelse på kalkomsætningen. Det synes ikke at give resultater, idet vi også i år kan konstatere ikke blot en nedgang i de aktive selskabers antal, men også en nedgang i selskabernes procentvise andel af omsætningen.

1974: *Efter ansættelse i Hedeselskabet i 40 år ønsker S.P. Sørensen at afslutte. Ener-gisk og pligttopfyldende har du altid været, du har rigtignok også altid stillet de samme krav til vi andre. Tak for det.*

Vore midler er beskedne, det er denne gave også.

S.P. Sørensen takkede for gaven og samarbejdet: *Jeg har tilbragt mange hyggelige timer i selskab med mergelfolk.*

Årsmøde i Ringkøbing. Formanden sagde om det første år i EF: *At alting synes at tegne sig væsentlig mindre rosenrødt end vi havde troet og håbet på.*

Derefter redegjordes for de nye grundforbedring- og vandindvindingslove. Lånemulighederne er stærkt begrænsede, der er givet adgang til optagelse af udenlandske lån til finansiering af mergelarbejder.

Foreløbigt har to selskaber fået tilsagn om sådanne lån. Løbetiden er 5 år, kursen 99 og renten 14% p.a.

Det er valutilån, de er stærkt risikable på grund af kursændringer.

Skattemyndighederne tillader nu afskrivning over 5 år.

Formanden sluttede: *Vor forening er nu 64 år, arbejdet er gjort. Det må være tid at tænke på afvikling, idet der ikke længere er relevante opgaver for bestyrelsen at varetage.*

Forsamlingen var ikke enig i disse betragtninger. Flere havde ordet og talte for at foreningen fortsatte.

Det blev herefter vedtaget, at foreningen fortsatte i 2 år foreløbig og at renterne fra forsøgsfonden må bruges i foreningens drift.

S.P. Sørensen: *Næsten 2 mill. tons jordbrugskalk brugt i 1973, denne kæmpeproduktion har kun været mulig, fordi vejrforholdene var særdeles gunstige i produktionsstiden. Medvirkende er også koncentrationen på færre steder. 92% fremstilles af 7 producenter.*

Omregnet til kulsur kalk blev årets produktion 1.483,000 t. til en værdi af ca. 75 mill. kr., når kalk og mergel er udkørt og spredt på marken.

26 selskaber har været virksomme i årets løb, heraf de 16 i Ribe og Ringkøbing amter. Disse 16 har omsat 77% af selskabernes samlede omsætning. Stadig beregnet som kulsur kalk. Den samlede værdi af alle selskabers omsætning er 7,2 mill. kr. – Hvoraf 25% er leveret på lån.

1975: Årsmøde i Tylstrup. Formanden bød velkommen til den store forsamling, og meddelte: *Det er nu den sidste beretning jeg aflægger.*

Ved Hedeselskabets hjælp har vi fået oplyst, hvad andre lande i EF yder af tilskud til udbringelse af jordbrugskalk.

I Irland og England er tilskudet betydeligt. Irske landmænd kan købe jordbrugskalk og få den udstrøet til 20-25 kr. pr. ton. Dertil er desuden knyttet en gunstig låneordning. I England ydes der ved køb af jordbrugskalk tilskud på op til 60%.

De andre EF-lande har ingen officielle støtteordninger, men indirekte er der ofte indbygget tilskud i forbindelse med grundforbedringer.

Koncentrationen inden for kalkproduktionen fortsætter, idet Vestjyllands Mergelforsyning i årets løb er ophævet, og virksomheden overtaget af Dansk Landbrugs Grovvarerelskab, som herved driver 3 kalklejer og aftager produktionen fra yderligere 2 kalklejer.

94% af årsproduktionen er fremstillet af 7 producenter.

Det må beklages at Vestjyllands Mergelforsyning, efter 67 års virke, har indstillet sin virksomhed. Det har undret, at det likviderede selskabs bestyrelse ikke drøftede de foreliggende problemer med os, før afgørelsen blev truffet.

Kunne de lokale selskaber, som var kunder hos V.M., ikke have gjort en indsats for enten at overtage V.M. eller give den det fornødne medlemsgrundlag?

Foreningen har nu 22 aktive medlemmer. De har i årets løb leveret kalk og mergel til en samlet værdi af 6 mill. kr., halvdelen er betalt kontant.

Efter forslag fra bestyrelsen og med generalforsamlingens tilslutning, udnævntes Thorvald Møhlholm til æresmedlem. Han var selskabets kasserer i 25 år. Ved et efterfølgende bestyrelsesmøde valgtes Agner Laursen, Ejstrupholm til ny formand.

Efter generalforsamlingen havde årsmødets deltagere lejlighed til at se bl.a. gården Nordkær i Nørhalne og til at køre gennem den Store Vildmose.

Nordkær, der ejes af familien Ottosen, havde for nogen tid siden besøg af den svenske konge og det danske regentpar. Det var dog begrænset, hvad de kongelige så af be-driften, da de som Ottosens fortalte måtte skubbe en mur af 75 journalister og pres-sefotografer foran sig.

Nordkærs produktionsbygninger er forholdsvis nye, efter at en brand havde hærget de gamle. En sengestald rummede 100 køer, der i gennemsnit havde ydet et dækningsbidrag på 3.500 kr. i det forløbne år. Ottosen oplyste om de erfaringer, der var gjort i den nye stald. F.eks. er 100 køer næppe det ideelle antal, det er for mange til en mand. 150 køer passer udmærket til to mænd, og tre mænd til 200 køer vil give en tilfredsstillende mulighed for afløsning.

Den egentlige Vildmose, udgør 5000 ha. Det er nu 50 år siden den store opdyrkning af mosen fandt sted. Afvandingen skete ved hjælp af 400 km. grøfter og 800 km. drænledninger – det hele udført med håndkraft – 60 km. veje blev anlagt.

Mosen blev merglet fra et stort leje i Stenisenge, der blev tilført 50-70 m³ mergel pr. ha. – det største samlede merglingsarbejde i Danmark.

Merglen blev kørt ud på tipvognsspor og spredt med håndkraft.

1976: Årsmøde i Varde. S.P. Sørensen: *Der findes ikke mergellejer i Vardes nærme-ste opland mere, de blev tømt i årene efter anden verdenskrig. Vi skal helt til Klåby ved Ribe for at få mergel. I Klåby mergelleje er der gravet mergel uafbrudt siden 1920 med den gamle maskine, som endnu klarer at grave indtil 1000 m³ om dagen.*

Mergel og mergelselskaberne har været en uvurderlig hjælp ved opdyrkning af Ribe amts store hedearealer. Uden mergel havde det næppe været muligt at bringe hederne ned fra at udgøre 60% af det samlede areal i 1850 til 10% i 1950.

Fra 1904 til 1918 virkede 22 selskaber i amtet, stigende til 30 selskaber efter anden verdenskrig.

I beretningsåret formidlede 5 selskaber i amtet salget af 64.560 tons jordbrugs kalk til et samlet beløb af 2,9 mill. kr.

Merglingens tid ophørte stort set med udgangen af 60-erne.

Under den efterfølgende debat, havde mange ordet omkring låneforhold.

Niels Truelsen, Brande: *Vi må havde de landøkonomiske foreninger til at bakke kalk- og mergelselskaberne op.*

Hans Tylvad, Hanning redegjorde for bestyrelsens initiativer for at opnå bedre lånemuligheder. De var endt resultatløse.

Eftermiddagens tur gik over Strøge-Hansens demonstrationsgård for staldindretning. På vejen videre mod Fåborg så deltagerne forskellige læhegnstyper, skovridder Chr. Phillipsen, Hedeselskabet i Guldager, fortalte om læhegnenes betydning.

Årsmødet formede sig som en varm hyldelse til S.P. Sørensen, der tog sin afsked på grund af alder. Ved generalforsamlingen fik han overrakt en gavecheck fra 23 selskaber.

Ved aftenfesten fik S.P.S. og hans hustru overrakt sølvstøjtøj fra De danske Kalk- og Mergelselskaber. Samtidigt blev han udnævnt til æresmedlem.

Selskabets andet æresmedlem Th. Mølholm havde (som sædvanligt) forfattet en træffende og munter sang til lejligheden.

Mange takkede S.P. Sørensen for samarbejdet i de 27 år han har stået som Hedeselskabets ansvarlige formidler til mergelselskaberne. Formanden Agner Laurson, udtrykte beundring for Sørensens viden (og arkiv) angående Danmarks jordbund. På et øjeblik kan han give oplysning om kalkprocenten i dette eller hint mergelleje.

Foreningens tidligere formand, *fremhævede S.P.S.'s evne til at løse opgaverne på en måde, så landmændene kan li' dig for det. Dertil optræder du roligt og afbalance-*
ret og er altid en fuldgyldig garant for det gamle Hedeselskab.

Konsulent Johs. Nielsen, Ikast, bragte en tak fra planteavlskonsulenterne for 27 års godt samarbejde.

Hr. og Fru Sørensen takkede hver især for den ganske overvældende opmærksomhed og for mange gode år og minder i tidens løb. *Der blev budt velkommen til J.K. Øvig.*

Ved årsmødet både i 1977 og 78, er det stadig lånebehov der drøftes.

Det er ganske svært, at affinde sig med, at de landøkonomiske foreninger i sin tid fik vore midler overført til læplantning.

I 1979 henstilles igen til landbrugsministeriet om at medvirke til, at lånemulighederne i Nationalbanken muliggøres. Der er ligeledes kontakt til Jordlovsudvalget da grundforbedringsloven er til revision. – Året efter er der problemer med landvæsenskommissionen og tinglysningsdommerne i Kolding.

1982: Årsmøde i Grindsted. Formanden Jens Vind, Nørå, glæder sig over de ændrede klimaforhold som læplantningen har medvirket til: *Så selv om det for 10 år siden var mergelselskabernes penge, der blev overflyttet til læplantning, så må vi vel erkende, at også der gør midlerne udmærket fyldest.*

Vi vil dog fortsat påvirke politikere og organisationsformænd i retning af, at stille midler til rådighed for vore formål.

I formandens beretning ved årsmødet 1984 i Ebeltoft, omtales: *At landbrugsministeriet har bedt jordbrugsdirektoratet bedømme afvikling af lovgivningen om mergelselskaber, samt eventuelle forslag til overgangsbestemmelser m.m.*

Efterfølgende beder direktoratet om Hedeselskabets belysning af betydningen og omfanget af en virksomhed som finder sted på baggrund af loven om begunstigelser for mergelselskaber. Efter Hedeselskabets svar, bliver De danske Kalk- og Mergelselskaber anmodet om en udtalelse omkring det således foreliggende.

I vort svar, afsendt i marts, fastholder vi betydningen af fortrinsretten. Den ønskes bevaret. Til orientering tilstilles vort svar landboforeningers- og husmandsforeningers sekretariat.

Om det er den almindelig lovsanering, eller det er fordi vore tidligere lån nu er ved at være indbetalt, at loven nu tages op til revision vides for nærværende ikke. Vi vil følge udviklingen nøje.

Et andet problem er de stigende tinglysningsafgifter nogle retskredse opkræver. Denne stigning har vi også påtalt i vort svar til jordbrugsdirektoratet. I vort svar skrev vi endvidere: *I forhold til landets totale årlige kalkomsætning på ca. 1,5 mill. tons kulsur kalk udgør kalkselskabernes andel heraf 9%.*

Året efter ved årsmøde i Mønsted ved Viborg foreligger det endelige udkast til nye vedtægter for kalkselskaberne, udkastet blev godkendt af årsmødet.

Efterfølgende sagde formanden Jens Vind: *Det kan måske opfattes som et paradoks, at jeg nu sætter spørgsmål vedrørende foreningens beståen fremover, men det må nok være rimeligt, at vi får drøftet hvad vi vil fremover.*

Enkelte mente, vi skal bevare foreningen.

Samme spørgsmål drøftes videre ved årsmødet 1986 i Hovborg. Fra flere sider blev henstillet, at bestyrelsen til næste årsmøde finder frem til en tilfredsstillende løsning om beståen eller ej.

Ved årsmødet i Svendborg 1988 tages der afsked med J.K. Øvig, Hedeselskabet – med tak for godt samarbejde i de år du var med på kalkfronten.

Samtidig byder vi velkommen til Ole Holst Nielsen, Hedeselskabet, der er igang med arbejdet bl.a. med tilrettelæggelse af årsmødet i dag.

I trontalen oktober 1989 er indeholdt forslag om ophævelse af mergelloven af 1940. Bestyrelsen for De danske Kalk- og Mergelselskaber agter ikke at gøre indvendinger mod lovens ophævelse. Med virkning fra 1. januar 1990 er loven ophævet.

50 år fik den Lov – Martin Sørensens stolthed – lov til at virke, gennem årene til støtte for tusinder af danske landmænd.

Det er med vemod, vi erkender: *En epoke er slut.*

Ved årsmødet i Hanstholm 1990, drøftes igen foreningens fremtid. Antallet af bestyrelsesmedlemmer nedsættes fra 9 til 7.

1991: Årsmøde i Vingsted med 125 deltagere, der tilsluttede sig formandens mindeord over to af støtterne i vort arbejde, der er afgået ved døden. – Entreprenør K.L. Kristensen, Varde og æresmedlem S.P. Sørensen, Viborg. Æret være deres minde.

Foreningens andet æresmedlem Th. Mølholm, Hammershøj, havde pr. brev sendt afbud. Jeg er nu fyldt 90 og kører ikke gerne så langt mere, det er nu 40 år siden jeg blev valgt i bestyrelsen, tak for mange gode minder og hilsen til dem der endnu er med, af dem jeg kender.

Det vedtoges at sende en genhilsen til Mølholm.

Direktør Helvind, DLG, omtalte et ønske i EF-regi om harmonisering af regler for kalkprodukter til jordbruget. *Det vil være helt urimeligt om danske kridtprodukter skulle findeles på samme måde som hårde kalktyper, til eks. marmor fra Italien. Det må være en opgave for foreningen her at protestere imod.*

Formanden Hans Tylvad: *Vi vil forsøge.*
Igen blev foreningens fremtid drøftet.

1992: Årsmøde i Sønderborg. Formanden Hans Tylvad, tog udgangspunkt i folkeafstemningen anden juni om tilslutning til EF. *Vi fik vor fulde suverænitet til at rette os efter hvad resten af Europa bestemmer.* Hvad den kulturelle og økonomiske påvirkning angår vil den fortsætte uanset ja eller nej. Den økonomiske vil antageligt endda forstærkes ved et nej.

Løvrigt er vi samlet for at gøre status for vor forenings virke.

Vedrørende en landvæsenskommissions selvtægt overfor en mergelselskab under afvikling, blev citeret fra kommissionens udskrift: *Det tilstræbes at afslutte kontantsalget af kalk pr. 30. juni 1992, men hvis den kommende generalforsamling i juli 1992 i foreningen De danske kalk- og Mergelselskaber giver grundlaget for det, vil kalksalget muligvis kunne fortsætte udover den dato – citat slut.*

Kommissionens opfattelse af ovennævnte sag, er indbragt for Justisministeriet til dennes vurdering. Svar afventes herfra.

Det ses ikke af protokollen at generalforsamlingen traf anden beslutning.

Til årsmøde og generalforsamling 1993. Der forelå svar fra Landbrugsministeriet på den skrivelse foreningen sendte til Justitsministeriet, juni 92.

Ministeriet har intet at indvende imod, at selskaberne bevarer formuen til fortsat drift. Niels Truelsen tilføjede: *Horsens Vestbaners Mergelselskab, har for nylig afholdt afsluttende møde ved landvæsenskommissionen i Vejle amt. Kommissionen havde ikke noget krav til formuens fordeling, det måtte selskabet selv tage stilling til.*

1994: Årsmøde i Nørre Snede. Dagsorden, punkt fire: *Forslag om opløsning af foreningen. Efter indgående drøftelse blev forslaget enstemmigt vedtaget.*

Endelig opløsning ved næste generalforsamling i 1995.

Jens Brink foreslog, at bestyrelsen forberedte næste årsmøde med nogle tiltag, så foreningens mangeårige virke kunne få en værdig afslutning.

Bestyrelsesmedlemmer gennem årene

1910/12 Lærer Urban Hansen, Mølholt
1910/14 Forst. L.M. Lauritsen, Kærshovedgård
1910/24 Forsøgl. N. Abildgård, St. Vildmose
1910/21 Gdr. N.H. Jessen, Outrup
1910/11 Gdr. J.C. Nielsen, Kjellerup
1910/15 Gdr. Chr. Christensen, Sdr. Omme
1910/22 Gdr. Kr. Lørup, Aulum
1911/21 Forstander I.M. Voigt, Løvstrupgård
1912/16 Gdr. Oluf Kristensen, Fulgsig
1914/19 Kroejer K. Rosgård, Hagebro
1915/19 Gdr. Chr. Christensen, Vorgod
1916/21 Redaktør J.C. Neerup, Hobro
1917/23 Gdr. H. Bech, Thise Ladegård
1917/21 Gdr. S. Enevoldsen, Rødkærsbro
1919/43 L.m. Martin Sørensen, Peterslund
1919/24 Gdr. Bertel Strebøl, Skovlund
Herefter 9 medlemmer i bestyrelsen.
1921/31 Gdr. Gert Jensen, Grove
1921/26 Gdr. Jens Michael Jensen, Snejbjerg
1921/40 Gdr. Martin Laursen, Vinding
1921/24 Gdr. Niels Christiansen, Mariager
1922/30 Gdr. Chr. Mosegård, Hover
1923/35 Gdr. Jørgen Poulsen, V. Hjerimitslev
1924/35 Gdr. H.J. Jørgensen, Uge
1924/36 Gdr. Jens Iversen, Jerslev
1926/49 Gdr. Chr. Madsen, Lille Hejbøl
1926/58 Gdr. Søren Jensen, Kjærbøl
1927/43 Gdr. A.P. Frederiksen, Boulstrup
1927/37 Gdr. Okkels Birk, Bredkær
1930/32 Gdr. N.P. Byrjoldsen
1931/39 Gdr. Mads N. Madsen, Mørkov
1932/35 Gdr. Kr. Nielsen, Krogstrup
1932/36 Gdr. Julius Eggsgård, Tyregod
1936/52 Gdr. Wilhelm Eggsgård, Tyregod
1936/50 Gdr. Julius Sørensen

Mergelselskab

Præstbro
Toftlund-Kærshovedgård
Tylstrup og omegns
Blaksmark Mergelspor
Grathehede Mergelspor
Hvælpund-Engerbæk
Over-Feldborg
Hanning m.fl.sognes
Årre
Kjeldbjerg
Vorgod-Fjeltstervang
Ommer-Syssel
Vest-Vendsyssel
Kjellerup
Øster-Assels/Morsø
Galtho og omegns

Sydsalling
Herning og omegns

Ommer-Syssel
Vildbjerg
Vest-Vendsyssel
Lundtofte
Jerslev Mergelspor
Grindsted m.fl.sognes
Lundtofte
Øst Hads-Herreds
Herning og omegns
Vest-Himmerlands
Holbækegnens
Vest-Himmerlands
Horsens Vestbaners
Horsens Vestbaners
Hjallerup og omegns

1937/45 Gdr. Rasmus Søby, Skibildgård	Vildbjerg og omegns
1939/49 Gdr. Marius Nielsen, Føllenslev	Holbæk egnens
1940/50 Gdr. J. Kanne, Sjelle	Sjelle og omegns
1943/52 Gdr. K.M. Bach, Møgelkjær,	Kjeldbjerg
1943/59 Gdr. J.H. Pedersen, Teglgården	Øst-Vendsyssel
1949/59 Gdr. Svend Andersen, Højby	Odsherreds
1949/62 Gdr. Chr. Nicolaisen, Plantørgårde	Varde og omegns
1950/66 Gdr. Laurids Jakobsen, Lyngså	Fæbroens og omegns
1950/68 Gdr. Søren Egebjerg Thøgersen	Trust og omegns
1952/52 Gdr. Søren Lund Jensen	Haderup-Resen
1952/70 Gdr. Trier Høj	Vestjyllands Mergelfors.
1952/75 Gdr. Thorvald Mølholm, Hammershøj	Hammershøj og omegns
1952/71 Gdr. K. Kvorning Jensen, Vroue	Kjeldbjerg
1958/76 Gdr. H.C. Andreasen, Kliplev	Lundtofte Herreds
1959/67 Gdr. Frederik Faber, Hassing	Han Herreds
1959/75 Gdr. Anders Christoffersen, Vesterl.	Horsens Vestbaners
1963/66 Gdr. Laurids Pedersen, Ounbøl	Varde og omegns
1966/75 Gdr. Lambert Hansen, St. Hebo	Varde og omegns
1966/68 Gdr. Niels Lykke, Svankjær	Thylands
1967/72 Gdr. Hans Jensen, Vorså	Thylstrup og omegns
1968/75 Gdr. Ebbe Skammelsen, Thy	Thylands
1968/75 Gdr. Frede Hansen, FASTERHOLT	Rind m.fl. sognes
1970/93 Gdr. Hans Tylvad, Hanning	Ådalens Kalkselskab
1971/75 Gdr. Ejlfif Lund, Skive	Skiveegnens Kalk- og M.
1972/ Gdr. Sigurd Kyvsgård	Thylstrup og omegns
1974/82 Gdr. Agner Laursen, Ejstrupholm	Horsens Vestbaners
1975/79 Gdr. Arne Madsen, Vesterlund	Horsens Vestbaners
1975/90 Gdr. Jens Vind, Nørå	Vejrup Kalk- og M.
1976/78 Gdr. Chr. Søndergård	Stilbjerg
1976/90 Gdr. Nis Jessen	Sønderjydsk Kalkselskab
1977/- Gdr. Bent Jørgensen	Viborg amts Kalkselskab
1978/93 Gdr. Elving Nielsen	Fåborg Kalk- og M.
1979/93 Gdr. Laurids Clausen	Gjerndrup og omegns
1979/- Gdr. Jens Brink Pedersen	Øgelund
1982/- Gdr. Niels Truelsen	Horsens Vestbaners
1993/- Gdr. Knud Christensen, Spjald	Vestjysk Kalkselskab
1993/- Gdr. Villy Nissen, Brørup	Gjerndrup Kalk- og M.
1993/- Gdr. Svend Erik Poulsen	Vejrup Kalk- og M.

Selskabets formænd:

1910/11 Lærer Urban Hansen, Mølholt
1911/21 Forstander I.M. Voigt, Løvstrupgård
1921/43 Landstingsmand Martin Sørensen, Peterslund
1943/52 Gdr. Vilhelm Egsgård, Tyregod
1952/58 Gdr. Søren Jensen, Lundtoft
1958/67 Gdr. Søren Egebjerg Thøgersen, Trust
1967/68 Gdr. Trier Høj, Vostrup
1968/75 Gdr. Lambert Hansen, Varde
1975/82 Gdr. Agner Laursen, Ejstrupholm
1982/90 Gdr. Jens Vind, Nørå
1990/93 Gdr. Hans Tylvad, Hanning
1993/ Gdr. Niels Truelsen, Brande

Æresmedlemmer

Gennem årene har følgende være udnævnt til æresmedlemmer i selskabet:

Martin Sørensen, Peterslund
J.P. Frederiksen, Boulstrup
Chr. Madsen, Lille Hejbøl
J.H. Pedersen, Teglgården
Søren Jensen, Lundtofte
Th. Mølholm, Hammershøj
S.P. Sørensen, Viborg

Samspillet mellem de forskellige transportformer

Selv om jernbanenettet var udbygget til alle egne af landet, da mergelsagen fik et opsving i begyndelsen af dette århundrede, kunne det dog ikke løse alle transportproblemer. De tre faste mergelspor var etableret, men de fyldte ikke meget på Danmarkskortet. Transporten fra aflæsningsstederne ved banerne foregik med landmændenes egne hestevogne og for mange var afstandene derfor stadig for store.

Hvor langt man kunne overkomme at køre merglen med hestevogn er svært at sætte tal på. Man ser dog nævnt flere gange, som noget særligt, at nogen har måttet køre over en halv mil (1 mil = 7,5 km.). – Det er åbenbart der omkring, det begynder at blive uoverkommeligt.

Som beskrevet i et andet afsnit, afprøvede man for første gang ideen med at bruge *flyttelige spor* i 1904. Denne metode tog hurtigt et mægtigt opsving. De store år blev fra 1910 til 1933. – Så kom lastvognene til.

I disse år blev der kørt betydelig mere mergel ud på flyttelige spor end på trafikbanerne. Fra 1904 til 1938, som er den tid det varede, nåede man over 13 mill. m³ mergel på flyttelige spor. Transport med tilskud på trafikbanerne varede fra 1889 til 1956. De samlede mængder mergel transporteret under den ordning

Model af arbejdsvogn, fremstillet til Landbohøjskolens modelsamling i 1907, hvor den dengang repræsenterede en moderne vogn. (Dansk Landbrugsmuseum).

blev 7 mill. tons, som er ca. 5 mill. m³. Dertil skal så lægges 2,6 mill. tons kalk, som har et kalkindhold på ca. det dobbelte af mergel. Der blev ikke transporteret kalk af betydning på mergelbanerne. Summa summarum blev der transporteret stort set samme mængde kulsur kalk under de to former, men trafikbanerne vor dobbelt så længe om det.

Problemet omkring de flyttelige spor var finansieringen. I Hedeselskabets Tidsskrift nr. 11, 1917, offentliggøres en afhandling, som Claudi Westh havde affattet til Landbokommissionen i februar 1914. (Artiklen handlede om finansiering af grundforbedring i almindelighed og ikke blot mergling). Et afsnit lyder:

Hvor Mergelmanglen afhjælpes ved Transport paa Jernbaner, kommer der straks et mægtigt Opsving, saaledes som det ses mange Steder – Alheden, Herning, Skjern o.a.S. Jordbrugerne kan aarligt faa (og betaler) netop den Mergelmængde, de det Aar skal bruge. Hvor Forsyningen derimod skal ske pr. Sporbane, kommer Foranstaltningen ganske overvældende over Egnen. Uden synderlig Forberedelse skal Mergeltegning finde Sted, og Mergel til hele Ejendommen aftages på een Gang, for derefter at forrentes og afdrages i 10 Aar. Samtidig skal Manden til at dyrke Jorden op, til at bygge, købe Besætning o.s.v. Følgen er, at netop disse, der ligger længst fra Mergelgraven, og som maaske aldrig senere faar Adgang til Mergel, maa nøje med en lille Mergelmængde, fordi de ellers vil kvæles af dens Betaling, før Frugterne naas. Og Følgen for Samfundet er, at disse Egne fremdeles forbliver forkrøblede; kun lidt af Jorden faar Mergel, og den, der faar, faar oftest for lidt. Der er intet andet Punkt, der i Øjeblikket er mere paatrængende nødvendigt at klare end dette, fordi Mergelsporene i Løbet af faa Aar har været i alle Egne, og bagefter er der ikke stort at udrette, da Sporene i heldigste Tilfælde først om længere Tid kan tænkes at komme igen. Herefter slår Westh til lyd for, at der ydes rentefri udlån til kommuner til erhvervelse af mergel under særlige forhold.

Trafikbanernes akilleshæl var og vil altid være, de afstande brugerne har til stationerne og videretransporten. De løse sporbaner kunne meget bedre bringe mergelen ud til forbrugsstedet. Til gengæld fulgte der store ulemper med engangsløserne ved denne transportform – som Claudi Westh så fyndigt beskriver det.

Lastbilernes sejersgang skyldes, at de kombinerede fordelene – eller fjernede ulemperne om man vil – ved de to transportformer på spor. Med lastvogn kunne man få dør til dør leverance, kombineret med frit valg af tid og sted.

Ser man på sporbanerne og jernbanenettets udbredelse på landkortet, viser det, at de to transportformer først og fremmest har suppleret hinanden ved at dække hver sit område.

En sammenligning af priserne for at belyse konkurrenceforholdene mellem

Drammelstrup Mergelleje ved Allingåbro, 1930. Et tillæg til mergelloven tillod, at også kørsel med lastbil kunne komme ind under loven. Det kom små selskaber tilgode. På billedet ses en lille gravemaskine, som lægger direkte i lastbil. Den hestetrukne tipvogn fjerner overjord.

dem, er ikke altid relevant. Oftest havde man ikke noget realistisk alternativ til det tilbud om mergel man fik – det var i princippet sælgers marked. Under sådanne forhold var der et indlysende behov for forbrugerstyrede mergelselskaber.

De samvirkende Mergelsporinteressentskaber i Jylland, blev oprettet i 1910. Frem til 1929, hvor man fik loven: *Lov om Begunstigelser for Mergelselskaber*, var denne forening, som navnet siger, en forening for mergelselskaber med flyttelige spor. De selskaber, som transporterede kalk på trafikbanerne, havde således intet organisatorisk fællesskab med mergelbaneselskaberne (når man ser bort fra Hedeselskabets part i sagen). Tilskudet man fik fra staten var under to forskellige ordninger, henholdsvis rentetilskud og transporttilskud.

En paraplyorganisation i lighed med *De samvirkende Mergelsporinteressentskaber*, havde trafikbaneselskaberne tilsyneladende ikke. Det er nærliggende at antage, at *Vestjyllands Mergelforsynings* dominerende rolle gjorde anden form for hovedorganisation overflødig. – Sammen med Hedeselskabet kunne V.M. tale forbrugernes sag.

De afgørende fælles problemer for jernbanetransporten var tilskudet til og lovgivningen om transport på banerne, dernæst aftalerne med banerne om priser og betingelser. Disse spørgsmål var ikke fælles med de løse sporbaner.

Den nye lov i 1929 »*Lov om Begunstigelse for Mergelselskaber*« – oftest blot kaldet *Mergelloven*, var Mergelspørselskabernes værk. Af lovens ordlyd fremgår, at den alene gælder for: – *Andelselskaber, hvis Formaal er Anlæg og Drift af Spor til Befordring af Mergel (Gødningskalk)*.

Allerede året efter kommer der dog et tillæg til loven (31 marts, 1931), så den også gælder befordring: – *ved andre Transportmidler*. På mergelbanernes årsmøde nævner J.P. Olesen (H.T. 15-16, 1931): – *idet nu ogsaa mindre Selskaber, der arbejder med Udkørsel pr. Bil, kunde komme ind under samme Sikkerhed og samme Betalingsvilkkaar*.

Med mergelloven fik man løst et voksende problem, problemet med financieringen af de, for den enkelte aftager, store mergelmængder. Sidst i 20-erne var der en tydelig nedgang i de udkørte mergelmængder på sporbaner, medens der var fortsat travlhed med andet grundforbedringsarbejde. – Deflationen gav tab – den solidariske forpligtelse skræmte. (H.T. nr. 15, 1928).

Problemerne var i princippet ikke så store ved jernbanetransport, hvor man kunne nøjes med at købe begrænsede mængder ad gangen. Var der tale om nyopdyrkning, var behovet for finansiering dog den samme, uafhængig af transportformen.

Med de nye love og støtteregler samt de løse sporbaners samtidige forsvinden midt i 30-erne, fik mergelselskaberne vedtægter, som var baseret på mergelloven. Selv om mergelloven ikke er nævnt i moderforeningen, *De danske Mergelselskabers* vedtægter, bliver *Mergelloven* herefter det samlende punkt, og som sådan virkede foreningen frem til, at mergelloven blev ophævet pr. 1 januar 1990. – Af ikke helt indlysende grunde, blev mergelloven ikke på samme vis adopteret af de traditionelle »jernbaneselskaber« i de første år.

Fragttilskud til alle egne

Reglerne for statens fragttilskud bliver ændret i 1936. Tilskudet var stadig beholdt *mergelfattige egne*, men *mergelfattig* skulle nu dokumenteres ved jordens kalktrang, hvor det før var udpegede jernbanestationer i de *magre mergelfattige egne*. Samtidig blev der ændret i principperne for tilskudsberegningen.

Siden man begyndte at udbetale tilskud til jernbanetransporten, havde der været et krav om mindstebetaling. Det betød, at der var sat en grænse for, hvor

billig fragten kunne blive for stationer nær mergellejet. På strækninger, hvor den fastsatte mindstefragt blev overskredet, fik man udbetalt det fulde tilskud. Ændringen i 1936 var, at alle nu forlods skulle betale den fastsatte mindstefragt, før tilskudet blev beregnet. Det var i realiteten det samme som en nedsættelse af tilskudet.

En anden og lige så vigtig ændring var, at der nu også kunne ydes tilskud til lastbil og spor. Der var dog det forbehold: *Tilskud til Transport pr. Lastbil eller flytteligt Spor ydes kun, hvor Transporten efter Hedeselskabets Skøn – under Appel til nednævnte Udvalg – ikke uden væsentlige Ulemper kan foregaa over Trafikbane.*

I princippet var den nu også åben for alle i hele landet, idet den fortsatte begrænsning, at det var til mergelfattige egne, blot var det samme som lang transport og derfor behov for tilskud. Den anden begrænsning, at man skulle dokumentere kalktrang, var jo heller ikke en restriktion, men derimod et rimeligt kontrolkrav, til gavn for landmanden.

Tilskud til spor var uden betydning – sporenes tid var forbi.

Sporbanerne havde modtaget støtte på anden vis. Fra finansåret 1911-12 blev der ydet et rentetilskud, som var på ca. 2% årligt af mergelselskabets gæld. Rentetilskudet var dog beløbsmæssigt betydeligt mindre end tilskudet til jernbanetransporten. Derudover var de løse sporbaner blevet støttet i de første år ved,

Lastbiler håndlæsses. Roskildeegnens Mergelselskab.

at staten havde finansieret indkøb af spor, som Hedeselskabet herefter udlejede til mergelselskaberne.

I årsberetning for 1956 siger direktør Basse: *Indtil 1934 blev tilskudet kun givet til de såkaldte magre egne, men i 1934 udvidedes det til at omfatte hele landet med den begrundelse, at man dermed opnåede kontrol med priser og kvaliteter og ikke mindst fik hånd i hanke med jordbundsundersøgelserne, så der tilførtes de rigtige kalkmængder.* Reaktionstal var i disse år blevet anerkendt som mål for jordens kalktrang. Nu ville man bruge tilskudet som lokkemiddel, så landbruget lærte at bruge det. – Før den tid havde man ikke haft tilstrækkelig gode metoder til rutinemæssig prøvning af jordens kalktrang.

Vestjyllands Mergelforsyning i kriseårene

Som førnævnt var *mergeloven af 1929* lavet af og for mergelbanerne. Ved de efterfølgende årsmøder blev det fremhævet, at den nye lov redede *mergelsagen* og holdt arbejdet i gang. Det kan også ses af, at udkørslen på mergelbaner, fra at have været i bund i 1927, gradvis steg til det tredobbelte frem til 1931. Fra 1931 dog iberegnet biltransport.

Hvad skete der med transporten på trafikbanerne i disse år? Det kan man læse om i *Mergel og kalk i Vestjylland* (om Vestjyllands Mergelforsyning). V.M. havde fået sin del af opsvinget efter første verdenskrig. Man havde stort set haft rigeligt at se til, så nogen hård konkurrence var der vel ikke tale om. V.M. havde ikke større problemer med tab, idet der var tale om kontantsalg.

De løbende bestillinger af mergel, som var det naturlige ved trafikbanerne, bevirkede dog også, at krisen slog hurtigt igennem. Noget af det første en landmand vil spare på i krisetider, er langsigtede investeringer i grundforbedring. V.M.'s mergelsalg faldt. Et afsnit i bogen (s.80) beskriver dette samt afslører nogle relationer til *De danske Mergelselskaber*.

Naar V.M.'s Leverancer af Mergel viste en nedadgaaende Linie i disse Aar hænger det sammen med – saadan som Bjerg-Nielsen redegjorde for ved et Møde i Nr. Nebel i 1929 – at Antallet af flyttelige Spor for hvert Aar steg og mange Gange ikke alene krydsede Trafikbanerne, men ogsaa flere Gange inddrog V.M.'s tidligere Lokalforeninger under sig. Et typisk Eksempel herpaa blev Merglingen af Ribe Marsk, hvor Ribeejendens Mergelselskab sprang fra Forhandlingerne med V.M. og i stedet entrettede med Ingeniør Theut, Viborg, og lod ham aabne et Leje lige ved Siden af Lejet i Kloby, hvorfra flyttelige Spor førte Mergel milevidt ud mod Vest og Nord. Nu kom ydeligere hertil, at der i 1929 gennemførtes en ny Mergellov, der fik vidtrækkende Betyd-

Plan over linier for Ribe og Omegns Mergelskab. (Hedeselskabets Tidsskrift nr. 1, 1932)

ning, idet den faktisk gjorde Ende paa det solidariske Ansvar, idet det muliggjorde, at Mergelgæld kunne tinglyses med Fortrinsret paa en Ejendom. Denne lov, Nr. 136-1929, fik en enorm Betydning, og de danske Mergelselskabers formand, Landstingsmand Martin Sørensen, Peterslund, Mors, der havde Hovedæren for at have ført Loven igennem, rejste sig her et Monument for alle Tider, idet noget tilsvarende ikke fandtes andet Steds. For V.M. betød det imidlertid igen et Tryk tilbage, idet Lokalforeningernes Medlemmer nu var mere interesseret i de Selskaber, der dannedes efter den nye Lows Bestemmelser.

Det er store ord der anvendes, bl.a., at noget tilsvarende ikke fandtes andet steds. I vandløbsloven havde man dog allerede en tilsvarende ret til at lade forpligtelsen tinglyse som fortrinspant. I H.T. nr. 17, 1911, kan man læse om *Mergeltransport i Slesvig*. J.P. Olesen havde været på besøg syd for grænsen, hvilket vil sige egnen mellem Ribe og Tønder. Han kan berette om en financieringsordning, der ligner den mergellov, som først kom her i landet 18 år senere.

Ribe og Omegns Mergelselskab blev først stiftet d. 7 november 1929, hvilket man kan læse om i H.T. nr. 1, 1932, medens mergelloven var vedtaget et halvt år forinden. Selskabet har derfor sikkert taget det i betragtning, da man sprang fra V.M. og i stedet valgte *de løse spor* og en privat entreprenør. I citatet ovenfor kaldes denne sag for – *et typisk eksempel*. Det ligner dog mere *et grelt eksempel*. Ikke alene vælger man at springe fra i sidste øjeblik, konkurrenten får også lov at grave mergelen i Klåby, som er V.M.'s betydeligste leje på det tidspunkt.

V.M.'s ledelse søgte hele tiden at få tilskudet til jernbanefragten forhøjet. Det var jo for dem den afgørende faktor i konkurrencesituationen. Også denne del gik dem imod, idet den særstilling trafikbanerne havde indtaget med hensyn til fragttilskud, i praksis blev dem frataget i 1936.

Der var måske ikke så meget mere V.M. kunne gøre i den direkte konkurrence med de løse sporbaner. Det kan undre, at *mergelloven* i 1929 var forbeholdt *de løse sporbaner*, men det blev jo også ændret året efter.

Mergelloven var *De danske Mergelbaner* eller som de hed den gang *De samvirkende Mergelsporinteressentskaber* og ikke mindst Martin Sørensens værk. Efterhånden kom Vestjyllands Mergelforsyning også med på den måde, at de deltog og leverede mergel til selskaber, som blev oprettet på grundlag af mergelloven. Når mergelloven ikke hjalp V.M. nævneværdigt, skyldes det, at deres leverancer var baseret på jernbanetransporten og den var ved at tabe slaget til lastbilerne. – Vestjyllands Mergelforsyning var måske lidt længe om at bryde alliancen med jernbanene.

De fleste andre selskaber med mergeltransport på jernbane kunne lettere lukke ned, da de ikke stod som entreprenører med investeringer i mergelleje og ma-

Damholt Mergelleje får en kortvarig renaissance i 1971. Gravemaskine med »slæbeskovl« læsser på lastbil.

skiner. Eksempelvis havde *Alheden Mergelforsyning* kun ringe investeringer. En overgang overvejede man køb af en gravemaskine, men tanken blev igen opgivet og fangerne fra Horsens fortsatte med skovl og trillebør. I 1932 havde man for første gang et underskud. I 1933, da man får meddelelse om, at mindstefragten sættes op fra 7 til 12 kr. pr. vognlæs, beslutter man, at der ikke skulle ske udkørsel i 1933. – Leveringerne kom aldrig mere igang.

Hedeselskabets arbejde efter 1940

Beretning for mergelarbejdet 1939 finder man i H.T. nr. 5, 15 april, 1940. I.P. Olesens beretning er dateret marts 1940. (Det er tankevækkende, at beretningen er skrevet så kort tid før den tyske besættelse, og at bladet herefter udkommer seks dage efter den 9 april). Beretningen fortæller, at udkørslen med lastvogn er i fortsat fremgang medens transporten på trafikbanerne er i tilbagegang. Der blev udkørt mergel på jernbaner fra tre lejer: *Damhusaa* med 828 vognl., *Klabygaard*, 1.122 vognl. og *Søvind*, 3.559 vognl. Fra *Lervang* og *Vingsted*, – hvor der gennem en lang Aarrække har været leveret Mergel, har slet ingen Mergeltransport fundet Sted i 1939, og det er tvivlsomt om Lejerne igen aabnes. Beretningen slutter med at omtale krigen, og med henvisning til første verdenskrig forudses, at mergelarbejdet kunne gå i stå.

Klåbygård Mergelleje 1947.

Problemerne for mergeludkørsel skulle vise sig at blive langt større end under første verdenskrig. Manglen på motorbrændstof satte mergelarbejdet på vågeblus i 6-7 år.

I 1940 bliver der kun kørt mergel på trafikbanerne fra Klaabygaard Mergel-leje. Her drives gravemaskinen elektrisk.

I H.T. nr. 10, 1942, er der referat fra De danske Mergelselskabers årsmøde (Bygholm Slotshotel). Her beretter J.P. Olesen, at mergeltransport pr. lastbil til mergelselskaber har været indstillet. Der er dog udkørt 7.875 m³ mergel og 2.408 m³ kalk til enkeltmand, med fragttilskud. *Paa Trafikbanerne lykkedes det at faa Mergeltransporten i Gang fra Klaabygaard, hvorfra der blev leveret 2.136 Vognl. a' 10 t. Der var Vanskeligheder ved Fremskaffelse af Jernbanevogne og Indkøb af Kul til Indkørsel af Mergelen fra Lejet til Hviding St.*

Forbruget under krigen svingede fra mergel til kalk, alene på grund af brændstofmanglen. Det gik relativt bedre på øerne end i Vestjylland, specielt i 1943. En del heraf var takket været bådtransport til øerne og Jyllands østkyst. Det eneste aktive mergelselskab var pudsigt nok på Sjælland, nemlig *Odsherreds Mergelselskab*.

Transporterne var dog langt under det normale. På Hedeselskabets årsmøde 1944 lyder det (H.T. nr. 10, 1944): *Det kan derfor med Bestemthed forudses, at Mergelsagen her i Landet vil blive Genstand for en mægtig Udvikling næsten i samme Øjeblik de nuværende unormale Forhold ændrer sig – og med Henblik herpaa har Hedeselskabets Mergelafdeling fortsat Eftersøgningen efter Mergel og Undersøgelse af Mergellejer, saaledes at Materialet kan være klar til Udnyttelse.*

I 1945 blev der stiftet tre nye mergelselskaber og det samme i 1946. De kom dog ikke igang, da der stadig var mangel på brændstof.

På De danske Mergelselskabers årsmøde i Silkeborg (H.T. nr. 10, 1949) giver konsulent S.P. Sørensen sin første redegørelse over mergelarbejdet. Han kunne berette om faldende priser på grund af den hårde konkurrence, efter at både lastbiler og gravemaskiner var mindre beskæftigede med brunkul. Benzinen kunne nu for første gang købes frit. Det fremgår, at entreprenørerne er meget aktive. S.P. Sørensen advarer imod, at man lader den hårde konkurrence gå for hårdt ud over vognmændene.

J.P. Olesen var gået af med pension, den 1 april 1949. Han blev ansat ved Hedeselskabet den 1 januar 1905 hvilket betød mere end 44 års tjeneste. Alle årene var han beskæftiget ved Mergelafdelingen, de sidste 30 år som afdelingsleder.

Efter hans afgang blev afdelingsleder ved Mose- og Engafdelingen, *C.V. Schlemmermann Larsen* samtidig leder af mergelafdelingen, med *S.P. Sørensen* som konsulent ved det udadvendte mergelarbejde (mergelselskaber og mergelkontrol). Tilskudsadministrationen (transporttilskud) blev varetaget af *O. Friis Møller*.

Mergelspredning direkte fra lastbil i Rejsby marsk, syd for Ribe, 1955.

Det bliver dog S.P. Sørensen, som kommer til at tegne mergelafdelingen frem til 1976, hvor han går på pension. Her omtales han som leder af mergelafdelingen gennem 27 år. (H.T. nr. 7, 1976).

Gennem hele mergelsagens forløb er det, som her, uklart, om Hedeselskabets mergelafdeling er en selvstændig afdeling eller en underafdeling. Set udefra har det dog været uden betydning. Siden Dalgas' død i 1894 og frem til 1976 tegnedes *Hedeselskabets mergelvirksomhed* faktisk af kun tre mænd: *Th. Claudi Westh, J.P. Olesen og S.P. Sørensen*. Disse tre markerede sig særdeles tydeligt som *Hedeselskabets mergelmænd*, hver i sin tidsperiode, uanset hvilken titel man end giver dem.

1949 blev rekordår for mergeludkørsel pr. lastbil med nær 1.000.000 tons, hvoraf ca. 850.000 t. blev leveret gennem mergelselskaber. Disse selskaber, 44 i alt, var alle i Jylland. Mergelmængderne nærmer sig de store år med udkørsel på mergelbaner midt i 20-erne.

Det opsving, som blev forudset skulle komme efter krigen, indtrådte således først efter nogle år, da brændstoffet igen kunne købes frit.

S.P. Sørensen går på pension i 1976. Hos Hedeselskabet findes en redegørelse

fra hans hånd, dateret 9. februar 1976, hvor han beskriver mergelarbejdet i de nærmest foregående år og dets status. Her står bl.a.:

Hovedforeningen

Foreningen De Danske Kalk- og Mergelselskaber består for tiden af ca. 30 enkelt-selskaber med ca. 10.000 andelshavere.

Herefter omtales mergelselskabernes vedtægter m.v., og han fortsætter – her i uddrag:

Finansiering

Gennem 40 år, fra 1932 til 1972, blev mergelselskaberne finansieret med statsgaranterede lån i nationalbanken. Der har på den måde ialt været udlånt ca. 100 mill. kr. uden tab for nationalbanken eller staten som garant.

Renter

Lånene blev forrentet med $1\frac{1}{2}\%$ over nationalbankens diskonto.

Afdrag

I henhold til mergelloven blev lånene afdraget over 10 år efter indtil 4 terminers afdragsfrihed. Låneordningen blev afskaffet administrativt med den begrundelse (Hækkerup), at den gav en begunstiggelse, som ikke kunne opretholdes efter tilslutningen til EF.

Lokale lån.

Siden 1972 har selskaberne hutlet sig igennem med lokale lån i sparekasser, andelskasser og banker og i et par tilfælde udenlandske lån.

Afdragstiden er i regelen 5 år og markedsrente trods den guldrandede sikkerhed.

Gennem 22 kalk- og mergelselskaber blev i 1974 omsat en kalk- og mergelmængde svarende til 101.000 tons kulsur kalk for knap 6 mill. kr. eller ca. 8% af omsætningen i hele landet. Heraf blev halvdelen betalt kontant og resten på lån.

90% af selskabernes omsætning falder i Ribe, Ringkøbing og Vejle amter. Det er områderne vest for israndslinien fra sidste istid. Det kan oplyses, at kalkforbruget pr. ha. i Jylland og på Øerne stort set forholder sig som 2 til 1. Veldrevne ejendomme i Midt- og Vestjylland må tilføre hen mod 1000 kg. kulsur kalk pr. ha./år for at vedligeholde kalktilstanden på et passende niveau. Grundkalkning eller mergling sker i vid udstrækning med lån gennem selskaber ved tilførsel af 5 til 10 tons kulsur kalk pr. ha.

Det bemærkes, at der kun i tilfælde af nyopdyrkning kan fås grundforbedringslån til kalkning.

Af 177 mergel (kalk) selskaber efter krigen, er der kun ca. 14 aktive nu medens 22 er under afvikling.

Bedre finansieringsmuligheder kunne eventuelt vække nogle selskaber til nyt liv for en tid. Såfremt der ikke gives bedre finansieringsmuligheder kan forudses, at der i løbet af ca. 5 år kun er 4-5 selskaber tilbage, idet alle de selskaber, som nu er under afvikling, til den tid vil være færdige og kan opløses endeligt ved kendelse af landvæsenkommissionen.

Hedeselskabet har i 110 år især interesseret sig for hedeegnenes forsyning med kalk- og mergel. Siden 1940 har en medarbejder haft det job at fungere som sagkyndig i mergelsager og bistå landvæsenkommissioner ved afgivelse af erklæringer m. v., og samtidig være konsulent for mergelselskaberne. Denne stilling vil nu i løbet af året blive inddraget, og der må træffes en ny ordning, hvis arbejdet skal fortsætte.

S. P. Sørensen

Hedeselskabets Tidsskrift nr. 7, 1976 har et indlæg under overskriften: *Hedeselskabets mergelafdeling nedlagt efter 110 års virke for landbruget*. Senere i artiklen står der dog: *Men da Lovbekendtgørelse af 6. april 1940 om Begunstigelse af Mergelselskaber stadig eksisterer, og da kalk- og mergelselskaberne, der arbejder efter loven, fortsætter, vil Hedeselskabet yde selskaberne bistand som hidtil og føre kontrol med deres virksomhed efter lovens bestemmelser.*

Konsulent J. Kragelund Øvig, som arbejdede ved Hedeselskabets Forsøgsvirksomhed, overtog arbejdet efter S. P. Sørensen. Ved årsskiftet 1987-88 gik J. K. Øvig på pension og arbejdet overgik herefter til konsulent Ole Holst Nielsen.

Med virkning fra 1 januar 1990 blev mergelloven ophævet. *Lovbekendtgørelse nr. 849 af 20 december 1989 – Lov om ophævelse af forskellige støttelove under Landbrugsministeriets område*, omhandler i § 1 ophævelse af *Lov om tilskud til dræning og vanding* og § 2, *mergelloven*. Hele ordlyden er:

Stk. 1. Lov om begunstigelser for mergelselskaber, jf. lovbekendtgørelse nr. 151 af 6. april 1940, ophæves med virkning fra 1. januar 1990.

Stk. 2. Lov om begunstigelser for mergelselskaber finder dog fortsat anvendelse på afgørelser truffet i henhold til loven samt for anmodninger om afsigelse af kendelse, der er indgivet inden den 1. januar 1990.

Så få ord skal der til for at ophæve den lov, som havde været til så stor nytte for dansk landbrug gennem 60 år. Man kan sige, at bisættelsen foregik i stilhed. Den

endelige afslutning kunne nu forudses som det tidspunkt, hvor den sidste kalkplan kunne ophæves. Med 5 års afdragstid ville det blive tidligst i 1995.

Det sidste år med mergelloven (1989), blev der kun ekspederet 3 kalkningsplaner til behandling ved landvæsenskommissioner omfattende 11 aftagere og 1.645 tons kalk. Den sidste kalkningsplan, som var fra Vestjydske Kalkselskab, blev behandlet ved landvæsenskommissionen den 22 januar 1990.

Den sidste udgave af mergelloven virkede fra 1940 og frem til dens ophævelse, uden en eneste ændring. Loven trængte da også til revision i lang tid, men fra forbrugerside valgte man ikke at presse på, – man ville vel ikke risikere en forringelse.

Når man kunne leve med den gamle lov så længe, hang det ikke mindst sammen med, at de fleste landvæsenskommissioner tolkede paragrafferne nogenlunde smidigt.

Eksempelvis. Mergellovens ordlyd forudsatte, at merglingen var en engangsforanstaltning. Når merglingen var fuldført og betalt skulle et eventuel overskud fordeles mellem medlemmerne og mergelplan, mergelselskab og landvæsenskommission skulle opløses.

De selskaber, som har virket i de senere år, blev dog permanente og flere af dem solgte kalk ved kontantsalg uden landvæsenskommissionens medvirken. Langsomt kunne man oparbejde en større eller mindre driftskapital og blive selvfinansierende, medens man benyttede mergellovens sikkerhed og lod udarbejde kalkningsplan, hvor der var behov for henstand med betalingerne.

En ny landvæsenskommission på Vardeegnen mødte i 1992, på det sæt, uoverensstemmelse mellem mergellovens ordlyd og praksis. Et mergelselskab ønskede sine sidste planer aflyst, men møder op med en halvstor formue, penge, man som hidtil gerne ville beholde til den videre drift. – Men hvad nu? Ifølge mergelloven skulle overskudet fordeles blandt foreningens medlemmer i henhold til de aftagne kalk- og mergelmængder. Nu var der samlet overskud sammen i mange år og der var ikke ført separat regnskab for kalkplaner og kontantsalg. En fordeling mellem de tilbageværende få medlemmer ville være utopisk.

Kommissionens lovformelige engagement i sagen ville slutte med, at man opløste den sidste kalkningsplan, hvilket kan begrunde, at man ikke ville lade selskabet køre videre med de opsparede midler i behold. Mergelselskabets virksomhed var baseret på mergelloven og ifølge mergelloven skulle der gøres rent bord når arbejdet var afsluttet.

De danske Kalk- og Mergelselskaber gik til Justitsministeriet med sagen – landvæsenskommissionen hørte under dette ministerium. Kommissionen valgte at afvente svar herfra. Justitsministeriet sendte sagen videre til Landbrugsmini-

steriet – mergelloven hørte jo hjemme der. Efter lang betænkningstid traf man en afgørelse.

Frit fortolket, gik afgørelsen ud på, at Landbrugsministeriet »blandede sig uden om«. Der havde ikke været ydet noget der lignede offentlig støtte til mergelingen siden statlån blev afskaffet i 1972. Statslånene fra før 1972, fandt man frem til, var uden, eller af minimal betydning i sagen. Landbrugsministeriet havde derfor ingen indvendinger mod, at mergelselskabet beholdt sine penge, det var jo ikke ministeriets penge, man havde samlet sammen i det pågældende mergelselskab.

Mergelselskabet havde i mellemtiden besluttet at ophøre med sin virksomhed, så det var ikke længere et spørgsmål om at bevare driftskapitalen, - men pengene skulle dog anbringes et eller andet sted. Landvæsenkommissionen bøjede sig herefter så langt, at den ville ophæve de sidste kalkningsplaner, når selskabet havde dannet en fond med lovformelige vedtægter, hvilket er sket.

Vi forlod lidt hurtigt aktiviteterne tilbage i 1949, hvor mergelforbruget nåede en ny top. Gamle mergelselskaber kom igang igen og nye blev stiftet for at fortsætte hvor man slap ca. 10 år forinden.

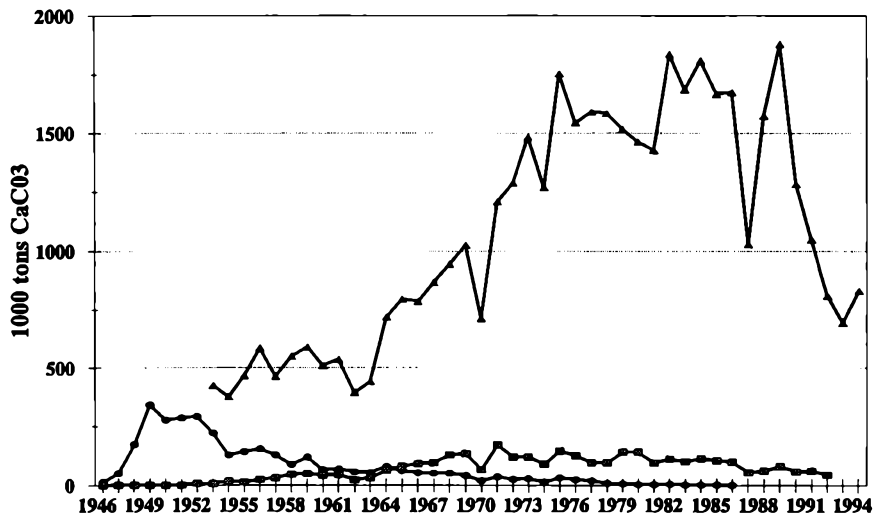
På årsmøderne i De danske Mergelselskaber i begyndelsen af 50-erne, er det distriktsbestyrer *Friis-Møller* som redegør for fragttilskudet. Efter nogle få år er det alene *S. P. Sørensen*, som aflægger beretning om mergelarbejdet. Dog, også en eller flere fra Hedeselskabets øverste ledelse deltager og tager del i debatten. Det er afdelingsleder *Schledermann Larsen* og direktør *Niels Basse*, fra 1959 direktør *Frederik Heick*. I 1970 afløser *K. Sandahl Skov* Schledermann Larsen som leder af grundforbedringsafdelingen og i 1971 overtager han tillige direktørposten efter Fr. Heicks død.

Aktivitetsniveauet i Hedeselskabets Mergelafdeling holdt sig nogenlunde frem til 1957, hvor transporttilskudet faldt bort. Det næste tilbageslag kom i 1972, da statsgaranterede lån i nationalbanken blev afskaffet.

I 1953 fik man den ide, at spørge kalk- og mergelproducenterne om deres totale leveringer og ikke blot mængderne, leveret med statsstøtte eller gennem selskaber. Herefter begyndte Hedeselskabets tal for kalk- og mergelproduktion at ligne en officiel opgørelse over hele landets forbrug, og det blev den efterhånden også til.

Før den tid er Hedeselskabets tal ikke det totale forbrug. Hvor nær de forskellige tal for mergel- og kalkleverancer gennem årene er ved det faktiske forbrug, er svært at sige. Så længe megen mergel hentes i landmandens egen mergelgrav eller i en nærliggende privat mergelgrav, er en egenlig opgørelse ikke mu-

Kalkforbruget i Danmark - 1946-1995

—●— Mergel via selskaber —■— Kalk via selskaber —▲— Alle kalkningsmidler

Efter stilstanden under anden verdenskrig, tager mergelsalget et opsving. Senere sker der en meget stor stigning i det totale forbrug af kalkningsmidler, men i det forløb spiller mergel- og kalkselskaberne en stadig mindre rolle.

lig. Nu hvor mergelforbruget svandt bort og kalkproduktionen blev koncentreret på få store producenter, var en opgørelse af total forbrug ud fra produktion og salg, en rimelig let opgave.

Det man kan læse ud af tal og beretninger efter 1945 er, at mergelselskaberne holder fast i Midt- og Vestjylland, og at mergelforbruget var i Ringkøbing og Ribe amter. Mergelselskaberne går dog også gradvis over til at bruge kalk, men det store opsving i kalkforbruget som helhed, skete uden om kalk- og mergelselskaberne.

Den store stigning i total forbrug kan til dels begrundes i forbruget af sure kvælstofgødninger, men der sker dog også en generel forbedring af jordens kalktilstand.

I det hele taget falder priserne på kalk relativt i disse år, hvor arbejdskraften bliver dyrere og teknikken tager over. Det starter ca. 1960. Alt bliver mere effektivt.

Det gælder hos landmanden, i kalklejerne og hos vognmanden, og vejene bliver bedre.

I årsberetning for 1956 kan man læse i S. P. Sørensens beretning: *Så godt som al den mergel, der benyttes her i landet, leveres gennem mergelselskaber. Derimod er der kun ca. 1/17 af kalken, der fordeles gennem selskaber.*

I beretningen for 1969 kan man af tallene for mergel se, at 69 tusinde m³ er leveret i Ringkøbing amt, 28 tusinde m³ i Ribe amt og få tusinde m³ i Vejle, Skanderborg og Viborg amter.

Oprettelse af nye selskaber ebber ud. Ifølge Hedeselskabets optegnelse oprettes der et selskab i 1967 og et i 1968. Det er de sidste. Det er *Nordvestjysk Kalkselskab* (Salling), og *Sydjydsk Kalkselskab* på Vejleegnen.

I 1961 kommer der nye regler for *handel med gødning og grundforbedringsmidler*. Det er stort set de regler, som gælder endnu. Skrivekridtet, som dominerer i Jylland, bliver nu solgt som *harpet 0-20 m.m.* og med maksimal 20% vand. De hårdere kalksorter skal være mere findelte.

Fra 1972, hvor lån i nationalbanken afskaffes, og frem til 1990, hvor mergeloven ophæves, står udviklingen stille. 10 – 15 selskaber holder fast. Nogle af disse leverer alene kalk i det omfang landmænd på egnen ønsker lån med fortrinspant, andre selskaber sælger kalk ved kontantsalg og lade udarbejde kalkningsplaner for de medlemmer, som ønsker henstand med betalingen. Ved S.P. Sørensens afgang i 1976 er brugen af mergel stort set hørt op.

Overskrifterne i 1976 om mergelafdelingens nedlæggelse fik ingen umiddelbar praktisk betydning. Hedeselskabet fortsætter med at yde den sædvanlige service, nu udført af konsulent J. K. Øvig og sådan gik det også efter Øvigs fratræden.

Opgaverne var af begrænset omfang. Det bestod i udarbejdelse af planer til forelæggelse for landvæsenkommissionerne og assistance ved aflysning af planer. Ifølge mergelloven af 1940 skulle alle planer følges af en erklæring fra *en af landbrugsministeren godkendt sagkyndig institution eller person*.

Denne institution blev – så vidt vides – aldrig andre end Hedeselskabet og personen var *Hedeselskabets mand på området*, startende med J.P. Olesen. Det betød i praksis, at alle kalk-/mergelplaner gik gennem Hedeselskabets mand.

Ud over de opgaver, som var lovbestemt, fulgte Hedeselskabet med i de lokale selskabers virke. Det skyldtes i nogen grad en tradition, som har sit udspring tilbage i forrige århundrede, da E. M. Dalgas og T. Claudi Westh satte *mergelarbejdet på skinner*.

Kontrollen med den leverede mergel og kalk bestod til sidst af et årligt besøg hos de jyske kalkproducenter, hvor der blev udtaget prøver af lagrene til analyse.

Spredning af jordbrugskalk med kalkspreder, som det er foregået i de senere år.

Hedeselskabets opgørelse over den årlige kalkproduktion blev foretaget ved forespørgsel hos producenterne. Disse tal blev også brugt i officielle statistikker. (Denne opgørelse er nu overtaget af *Landbrugets Rådgivningscenter* i Skejby).

Sidst men ikke mindst skal nævnes sekretærarbejdet for *De danske Kalk- og Mergelselskaber*, herunder arrangement af årsmødet. Til det sidste samlede disse årsmøder ikke under 120 deltagere, inklusiv ægtefæller.

I 1995 er der otte selskaber, som stadig sælger kalk medens fem selskaber, som har sluttet op lige til det sidste, er eller bliver afviklet.

Hedeselskabets arbejde blev næsten udelukkende betalt via årlige bevillinger fra landbrugsministeriet, idet selskabernes egenbetaling var forsvindende i de sidste år. Ved årsskiftet 1993/94 ophørte bevillingerne.

De mange papirer vedrørende mergelarbejdet, som Hedeselskabet har samlet gennem årene, ender hos *Erhvervsarkivet i Århus*. Herfra kan historisk interesse-rede låne dem – dog kun til gennemsyn på læsesalen, enten i Århus eller på deres lokale bibliotek.

Hermed er Hedeselskabets arbejde for *mergelsagen* tilsyneladende afsluttet. Det varede 127 år. I langt størstedelen af denne tidsperiode har Hedeselskabets virke på området været af afgørende betydning. Her, som i andre opgaver, var Hedeselskabet et bindeled mellem staten og det praktiske jordbrug. Formen, at overlade administrationen af en så alvorlig sag til en *græsrodsbevægelse*, er vist ret speciel dansk. Dens succes skyldes ikke mindst, at man er blevet mødt med respekt og tillid i begge lejre.

Mergelselskaber og udkørte mergelmængder i perioden 1904-40

(Hedeselskabets optegnelser)

Nr.	Mergelselskabets navn	Amt	Virkeperiode	I alt m ³
1.	Øster Brønderslev Mergelspor	Hjørring	1904-05	18.181
2.	Vester Brønderslev Mergelspor	Hjørring	1906-07	19.923
6.	Toftlund-Kølkær I Mergelspor	Ringkøbing	1906-10	51.759
5.	Bratten-Jerup Mergelspor	Hjørring	1907-09	24.046
15.	Blaksmark I Mergelspor	Ribe	1908-09	11.526
11.	Over Feldborg Mergelspor	Ringkøbing	1908-14	67.695
18.	Grathehede Mergelbane	Viborg	1909-15	107.560
41.	Hvelplund Mergelspor	Vejle-Ringk.	1909-26	130.540
134.	Blaksmark II Mergelselskab	Ribe	1909-12	177.975
	Klaabygaard	Ribe	1910-14	249.497
48.	Hejnsvig-Vesterhede Mergelsag	Ribe	1910-16	12.020
65.	Kvie-Morsbøl Mergelselskab	Ribe	1910-12	8.460
31.	Aarre Mergelspor	Ribe	1911-16	71.603
51.	Faaborg Sogns Mergelselskab	Ribe	1911-20	93.101
64.	Heager-Hostrup Mergelsag	Ribe	1911-18	61.498
	Ølgod Østersogn	Ribe	1911-17	39.176
	Gludstedgaard Omegns	Skanderborg	1911-17	31.620
4.	Kilstrupgaard-Sæby Mergelspor	Hjørring	1909-11	20.403
	Gattenborg-Hesselvig	Ringkøbing	1910-11	5.688
8.	Toftlund-Kærshoved Mergelspor	Ringkøbing	1910-12	23.882
3.	Nybro-Lyngsaa Mergelspor	Hjørring	1911-13	20.224
12.	Arvad-Grene Sønderland M.spor	Vejle	1911-14	32.313
7.	Vorbasse Mergelspor	Ribe	1911-17	62.505
30.	Vorgod-Fjilstervang Mergelspor	Ringkøbing	1912-16	45.897
24.	Aastrup Sogns Mergelforsyning	Ribe	1912-14	154.045
19.	Strelluf-Ølgod Mergelspor	Ringkøbing	1912-13	16.493
	Varde Landsogn & Nr.mark	Ribe	1912	48.373

Nr.	Mergelselskabets navn	Amt	Virkeperiode	I alt m ³
14.	Rødning-Løvel Mergelspor	Viborg	1912-14	40.023
13.	Julianehede-Guldforhoved M.spor	Viborg	1312-14	20.170
23.	Sdr. Nissum Mergelspor	Ringkøbing	1912-14	21.653
17.	Bur-Naur Mergelsag	Ringkøbing	1912-16	67.807
	Vammen & Omegns	Viborg	1912-20	15.711
22.	Brørup Mergelsag	Ribe	1913	48.373
44.	Hanning- Finderup Mergelspor	Ringkøbing	1913-18	98.319
27.	Lindknud & Omegns Mergelselskab	Ribe	1913-16	128.046
36.	Vejen & Omegns Mergelselskab	Ribe	1914+1922-26	467.862
25.	Stenderup Mergelspor	Ribe	1914-16	146.059
26.	Ulbjerg & Omegns Mergelsag	Viborg	1914-15	134.360
20.	Ribe Sydherreds Mergelselskab	Ribe	1914	30.900
55.	Brunbjerg Mergelspor	Ringkøbing	1914-16	155.406
	Gludstedgaard- St.Nørlund	Skanderborg	1914	8.956
38.	Bække-Veerst Mergelspor	Ribe	1914-15	29.328
29.	Nees & Omegns Mergelspor	Ringkøbing	1914-17	39.908
10.	Tømmerby Mergelspor	Hjørring	1914-16	37.141
39.	Tylstrup Mergelspor, afd. A	Hjørr.-Aalborg	1914-16	37.141
9.	Kjeldbjerg Mergelspor	Viborg	1914-17	93.498
21.	Husum-Ulkjær Mergelspor	Vejle	1914-26	134.581
28.	Børsmose-Vejrs Mergelspor	Ribe	1915-16	11.220
37.	Bjerring & Omegns Mergelleje	Viborg	1915-18	199.430
	Klejtrup & Omegns	Viborg	1915-19	17.876
32.	Galtho-Tistrup Mergelspor	Ribe	1915-18	331.149
34.	Omer Syssels Mergelspor	Randers	1916+1921	81.340
60.	Rydbjerg Mergelsag	Ringkøbing	1916-17	108.000
45.	Aarslev Mergelspor	Randers	1916	17.744
40.	Halle Mergelspor	Skanderborg	1916-23	134.236
76.	Rudholm Mergelsag	Ribe	1917-19	144.437
47.	Tjele-Ørum & Omegns M.selskab	Viborg	1918-20	49.000
117.	Idom-Raasted Mergelspor	Ringkøbing	1920-21	36.797
63.	Mors Mergelsag	Thisted	1919-22	213.391
	V.Velling-Terp	Viborg	1919	18.600
85.	Sydvestsalling Mergelspor	Viborg	1920-23	163.557
107.	Bredkær Mergelspor	Ringkøbing	1920-22	141-786
	Thise Sognes	Hjørring	1921	16.620

Nr.	Mergelselskabets navn	Amt	Virkeperiode	I alt m ³
91.	Brødstrup & Omegns Mergelsag	Skanderborg	1921-24	86.101
	Them Sogns	Skanderborg	1921-24	66.051
	Vorgod-Fjilstervang II	Ringkøbing	1921	26.993
69.	Jerslev Mergelspor	Hjørring	1922-27	359.122
	V. Hjermitsev	Hjørring	1922-25	102.087
111.	Hovergaard Mergelsag	Ringkøbing	1922-29	200.419
132.	Gudum-Fabjerg-Resen M.spor	Ringkøbing	1922-25	75.340
	Thise-Kærs	Hjørring	1921	3.500
	Toksvig-Arnborg-Søby	Ringkøbing	1921-22	29.926
78.	Vitten & Omegns Mergelsag	Randers	1922-23	93.182
	Bur-Naur, afd. B	Ringkøbing	1922-23	5.802
	Tylstrup & Omegns, afd. B	Aalborg	1922-24	152.923
112.	Handest-Hvilsom	Randers	1922-23	71.160
	Kejlstrup & Omegns	Vejle	1923-24	7.091
54.	Ringgive Mergelspor	Vejle	1923-25	28.330
	Vesthimmerland	Aalborg	1923-25	178.634
73.	Melholt-Hou Mergelspor	Aalborg	1923-26	148.083
	Mosbæk & Omegns	Viborg	1923	22.726
136.	Gislum Sogns Mergelsag	Aalborg	1923-24	6.160
	Bække Mose	Ribe	1924	15.000
141.	Østsalling Mergelsag	Viborg	1924-25	74.616
	Resen-Torp-Høggild	Viborg	1924	8.400
136b.	Mundelstrup & Omegns Mergelsag	Aarhus	1924-25	165.001
	Vittrup & Omegns	Ribe	1924-26	4.737
126.	Ning Herreds Mergelsag	Aarhus	1924-25	113.896
134.	Blaksmark II Mergelselskab	Ribe	1924-28	326.092
137.	Brønderslev & Omegns M.sag	Hjørring	1924-26	134.698
123.	Lundtofte Mergelselskab	Aabenraa	1924-26	117.553
101.	Raabjerg-Elling Mergelsag	Hjørring	1925-27	72.714
	Ølby-Asp-Tauning	Ringkøbing	1925-26	26.994
120.	Damholt & Omegns M.selskab	Ribe	1925	74.740
133.	Hornum & Omegns Mergelsag	Aalborg	1925-26	103.052
	Hostrup-Faarbæk	Ribe	1925	5.334
	Jordrup m.fl. Sognes	Ribe	1925-26	100.524
216.	(360) Gludsted Mergelsag	Skanderborg	1925	10.000
145.	Damholt-Vinderslev Mergelspor	Viborg	1925-27	82.366

Nr.	Mergelselskabets navn	Amt	Virkeperiode	I alt m ³
115.	Grindsted m.fl. Sognes M.spor	Ribe	1926-28	242.193
	Østhads Herreds	Aarhus	1927-31	234.619
164.	Taars & Omegns Mergelselskab	Hjørring	1927-30	232.320
165.	Toftlund-Kølkjær II M.spor	Ringkøbing	1927-30	11.133
	St. Nørlund-Gludsted	Vejle	1928	42.040
163.	Mosbjerg Mergelsag	Hjørring	1928-29	61.166
170.	Thorstrup Sogns M.selskab	Ribe	1928-29	11.836
	Hindsig	Ribe	1928-30	25.803
153.	Ilskov & Omegns Mergelspor	Viborg	1928-29	66.836
	Bjølbo	Ringkøbing	1929-31	97.240
171.	Vester Nebel Mergelsag	Ribe	1929-30	164.004
167.	Nordvestvendssysels	Hjørring	1929-34	298.937
	Tastum	Viborg	1929	1.610
175.	Bording & Omegns Mergelsag	Viborg	1930	76.260
190.	Holbækegnens Mergelsag	Holbæk	1931-37	458.923
	Øst Vendssysels	Hjørring	1930-36	469.744
	Hjallerupgnens	Hjørring	1930-36	574.793
147.	Ribe & Omegns Mergelsag	Ribe	1931-32	93.645
173.	Løgumkloster & Omegns M.sag	Tønder	1930-32	69.226
155.	Thyrstrup & Omegns M.sag	Haderslev	1930-33	257.642
178.	Vojens & Omegns Mergelsag	Haderslev	1930-31	109.520
187.	Ullerup & Omegns Mergelsag	Vejle	1931-34	28.826
161.	Kvissel Mergelsag	Hjørring	1931-36	78.635
182.	Hørmested-Skærum Mergelsag	Hjørring	1931-38	76.887
183.	Starup & Omegns (Skovgaard)	Vejle	1933-35	196.065
181.	Hygum & Omegns Mergelsag	Haderslev	1932	8.269
154.	Vedsted & Omegns M.selskab	Ribe	1931-36	128.358
	Rougsø-Sønderhald	Randers	1931-33	46.413
180.	Ryomgaard & Omegns M.selskab	Randers	1931-32	31.160
186.	Tirstrup-Fuglslev M.selskab	Randers	1931-32	19.339
	Roager	Tønder	1931	9.236
191.	Ebeltoft & Omegns M.selskab	Randers	1931-32	10.199
188.	Hørning & Omegns Mergelsag	Skanderborg	1931-33	31.733
239.	Holstebroegns M.selskab	Ringkøbing	1931-35	213.040
184.	Hvelplund-Engbæk II M.sag	Ribe	1931-32	74.113
179.	Glejbjerg & Omegns M.sag	Ribe	1931-32	129.273

Nr.	Mergelselskabets navn	Amt	Virkeperiode	I alt m ³
128.	Sjelle Mergelspor	Aarhus	1931-38	268.189
195.	Sørig & Omegns M.selskab	Hjørring	1932-34	20.533
	Østervig & Omegns	Vejle	1932-33	103.813
198.	Bedsted & Omegns M.selskab	Aabenraa	1932-33	142.356
198.	Ø. Lindet & Omegns M.selskab	Haderslev	1932	29.716
202.	Kastrup & Omegns Mergelsag	Haderslev	1932	15.520
	Baungaard & Omegns	Ribe	1932	9.246
	Skodborg & Omegns	Haderslev	1932	8.075
174.	Helstrup & Omegns M.sag	Randers	1932-34	14.053
88.	Søvsø-Vedhoved Mergelspor	Viborg	1932	4.946
192.	Mørup Mergelsag	Vejle	1932-36	21.897
197.	Borupgaard & Omegns M.selskab	Skanderborg	1932-33	37.340
199.	Lundum Mølle Mergelselskab	Skanderborg	1932	36.166
210.	Værum & Omegns M.selskab	Randers	1933-35	23.153
215.	Kalø-Knebelvig M.selskab	Randers	1933-34	31.666
207.	Søvind & Omegns M.selskab	Skanderborg	1933-35	22.430
208.	Aaes & Omegns Mergelsag	Skanderborg	1933-34	13.786
209.	Klokkedal & Omegns M.sag	Vejle	1933-34	41.652
206.	Ølholm & Omegns M.selskab	Vejle	1933-34	4.593
203.	Give & Omegns Mergelsag	Vejle	1933-34	17.159
211.	Bjært-Stenderup M.selskab	Vejle	1933-35	32.700
201.	Lønborg & Omegns M.selskab	Ribe	1933-34	9.080
220.	Ejstrup (Nr. Snede) M.spor	Vejle	1933-35	16.855
	Outrup-Nr.Nebel-Oksbøl	Ribe	1933	6.588
214.	Horsens Vestbaners M.sag	Skanderborg	1933	23.562
221.	Vestvendsyssels M.selskab	Hjørring	1934-35	64.337
	Møgeltønder & Omegns	Tønder	1934-36	215.106
	Brøns m.fl. Sognes	Tønder	1934-36	108.650
227.	Gl. Roskilde Amts M.selskab	Roskilde	1934-37	75.927
223.	Mørke & Omegns Mergelsag	Randers	1934	6.540
212.	Pletgaard & Omegns M.selskab	Vejle	1934-37	42.971
109.	Givskud & Omegns M.selskab	Vejle	1934	3.640
226.	Grumstrup & Omegns M.selskab	Skanderborg	1934	3.053
241.	Sdr. Felding & Omegns M.selskab	Ringkøbing	1934-38	10.542
235.	Stilbjerg Mergelselskab	Vejle	1934-37	25.360
	Østrup	Skanderborg	1934-35	26.452

Nr.	Mergelselskabets navn	Amt	Virkeperiode	I alt m ³
245.	Ølstrup & Omegns M.selskab	Ringkøbing	1935	9.815
252.	Vildbjerg & Omegns M.s.	Ringkøbing	1935	12.893
239.	Hobroegnens Mergelselskab	Viborg	1935-36	81.476
246.	Urlev m.fl. Sognes M.s.	Vejle	1935-36	15.355
243.	Lemvigegnens M.selskab	Ringkøbing	1935	4.539
238.	Alslev-Hostrup M.selskab	Ribe	1935	54.190
231.	Broager & Omegns M.s.	Aabenraa	1935-36	35.017
230.	Holbøl & Omegns M.s.	Aabenraa	1935-36	48.420
248.	Aidt & Omegns M.selskab	Viborg	1935-37	15.656
244.	Trust & Omegns M.s.	Viborg	1935-37	38.372
236.	Høgild & Omegns M.s.	Viborg	1935	13.000
200.	Tistrup & Omegns M.s.	Ribe	1935-40	29.687
233.	Smidstrup & Omegns M.s.	Vejle	1935-36	28.088
240.	Grenåegnens Mergelselskab	Randers	1935-36	17.800
251.	Hvidding & Omegns M.selskab	Ribe	1935-38	35.737
216.	(360) Gludsted Mergelsag	Skanderborg	1935-36	9.826
225.	Feldborg Mergelselskab	Ringkøbing	1935-37	15.699
	Bøvlingbjerg	Ringkøbing	1935	6.566
	Lervang	Ringkøbing	1935	2.166
249.	Albæk & Omegns M.selskab	Randers	1936-37	8.440
250.	Bredal & Omegns M.selskab	Vejle	1936	18.033
253.	Tarm & Omegns M.selskab	Ringkøbing	1936	3.040
254.	Als Nørreherreds M.selskab	Aabenraa	1936	20.913
255.	Fredericiaegnens M.s.	Vejle	1936-38	93.317
256.	Hjordkjær & Omegns M.s.	Aabenraa	1936-39	62.986
257.	Ringkøbing & Omegns M.s.	Ringkøbing	1936	9.711
259.	Havnstrup & Omegns M.s.	Ringkøbing	1936	14.825
260.	Skibet m.fl. Sognes M.s.	Vejle	1936	12.526
261.	Sydvestsjællands Kalkn.selskab	Sorø	1936-38	9.354
268.	Kjeldbjerg & Omegns M.s.	Viborg	1936-38	90.760
269.	V. Ørum & Omegns M.s.	Skanderborg	1936	5.244
266.	Ringstedegnens M.s.	Sorø	1936-38	7.562
263.	Bække & Omegns M.s.	Ribe	1936-38	16.057
264.	Lunde-Kvong m.fl. sognes M.s.	Ribe	1936-37	24.833
365.	Lervang & Omegns M.s.	Ribe	1936-38	27.940
276.	Tylstrup & Omegns M.s.	Aalborg	1937-38	35.327

Nr.	Mergelselskabets navn	Amt	Virkeperiode	I alt m ³
271.	Øllufgaard & Omegns M.s.	Ribe	1937-38	35.396
272.	Læsø Mergelsag	Hjørring	1937-38	39.373
273.	Frederiksborg Amts M.s.	Frederiksborg	1937-39	15.000
274.	Brørup & Omegns M.s.	Ribe	1937	7.887
275.	Le & Omegns M.s.	Viborg	1937-39	18.872
277.	Humlum & Omegns M.s.	Ringkøbing	1937	13.650
279.	Østergaard & Omegns M.s.	Ribe	1937-38	37.000
280.	Hauris-Løvel-Pederstrup M.s.	Viborg	1937-38	29.552
281.	Viborgegnens M.s.	Viborg	1937-38	24.845
288.	Als Sønderherreds M.s.	Aabenraa	1937-38	35.000
291.	Nustrup & Omegns M.s.	Haderslev	1937-39	9.496
	Sulsted & Omegns	Aalborg	1937-40	77.505
284.	Ulfborg & Omegns M.s.	Ringkøbing	1937-38	11.215
	Tvis & Omegns	Ringkøbing	1938-40	32.063
290.	Hem & Omegns M.s.	Skanderborg	1938-39	16.386
293.	Gødvad & Omegns Mergelsag	Skanderborg	1938	12.991
295.	Hjerm-Vejrum M.s.	Ringkøbing	1938	7.000
296.	Tværsted & Omegns M.s.	Hjørring	1938-39	36.091
297.	Ørndrup & Omegns M.s.	Aalborg	1938-39	22.240
298.	Christiansfeld & Omegns M.s.	Haderslev	1938-39	25.519
299.	Gærum & Omegns M.s.	Hjørring	1938-40	44.187
	Starup & Omegns	Ribe	1938-39	49.360
301.	Sinding-Ørre M.s.	Ringkøbing	1938	7.650
302.	Bindeballe-St.Lime M.s.	Vejle	1938-39	11.653
	Aarhus & Omegns	Aarhus	1938-39	56.015
305.	Aarhusegnens Mergelselskab	Aarhus	1938-39	41.111
306.	Orten m.fl. Byers M.s.	Ribe	1938	19.640
307.	Duedal & Omegns M.s.	Aalborg	1938-39	23.377
308.	Vesthimmerlands M.s.	Aalborg	1938-40	52.405
367.	Lindeballe & Omegns M.s.	Vejle	1938-39	25.000
313.	Hoven & Omegns M.s.	Aarhus	1938-39	16.273
285.	Hvidding & Omegns M.s.	Viborg	1938	5.333
	Hinnerup & Omegns	Ribe	1938-39	26.239
247.	Funder & Omegns M.s.	Viborg	1938	11.666
	Hjørring & Omegns	Hjørring	1938-40	43.033
347.	Varde & Omegns M.s.	Ribe	1938-39	22.333

Nr.	Mergelselskabets navn	Amt	Virkeperiode	I alt m ³
287.	Karup & Omegns M.s.	Viborg	1938	9.680
	Jebjerg Mergelsag	Viborg	1939	4.286
	V.Faddersbøl & Omegns M.s.	Thisted	1939	4.460
236.	Suldrup & Omegns M.s.	Aalborg	1939-40	37.115
	Svejstrup & Omegns		1939	5.133
	Hannæs	Thisted	1939	20.460
	Ødsted m.fl. Sognes	Vejle	1939	10.013
	Øster Han Herreds	Hjørring	1939-40	11.404
	Sindal & Omegns	Hjørring	1939	24.973
	Skanderborg & Omegns	Skanderborg	1939	2.753
	Brande m.fl. Sognes	Vejle	1939	24.046
309.	Grydagergaards M.s.	Ribe	1939	4.615
	Outrup & Omegns	Ribe	1939	19.250
327.	Aarre & Omegns M.s.	Ribe	1939	9.352
321.	Hind Herreds M.s.	Ringkøbing	1939	14.017
325.	Fole & Omegns M.s.	Haderslev	1939	17.099
300.	Bryrup & Omegns M.s.	Skanderborg	1939	8.240
311.	Stakroge & Omegns M.s.	Ringkøbing	1939	6.253
319.	Mølby & Omegns M.s.	Ringkøbing	1939-40	17.313
	Røddingegnens		1939-40	11.227
315.	Stjær-Jaungyde M.s.	Skanderborg	1939	5.337
317.	Mou & Omegns M.s.	Aalborg	1939	5.173
	Sdr. Omme & Omegns	Vejle	1939	1.453
320.	Lunderskov & Omegns M.s.	Ribe	1939	15.500
332.	Lert & Omegns M.s.	Haderslev	1939	10.000
	Palsgaard	Vejle	1939	10.000
314.	Hou-Ulsted-Melholt M.s.	Aalborg	1939	19.455
282.	Gørding & Omegns M.s.	Ribe	1939	2.374
283.	Tjæreborg & Omegns M.s.	Ribe	1939	1.031
322.	Gredstedbro & Omegns M.s.	Ribe	1939	5.533
	Mandø	Ribe	1939	1.007
	Døstrup Mergelforening	Tønder	1939	2.012
	Darum-Tjæreborg Lokalf.	Ribe	1939	416

Nr.	Mergelselskabets navn	Amt	Virkeperiode	I alt m ³
	Hodde-Fitting	Ribe	1939	3.486
	Ærø	Svendborg	1940	15.874
	Nordsalling	Viborg	1940	1.288
I alt udkørt til 1940:				16.829.696

Numrene foran navnene refererer til sagsnumre i Hedeselskabets arkiv.

Kalk- og mergelselskaber efter 1945

(Hedeselskabets optegnelser)

Nr.	Selskabets navn	Amt	Virkeperiode	Mergel, m ³	Kalk, t.
	Tim lokalforening	Ringkøbing	1949-50	1.036	0
	Mandø	Ribe	1946-49	2.550	0
21.	Husum-Ulkjær Mergels.	Vejle	1946-53	56.916	0
315.	Stjær-Jaungyde	Skanderborg	1948-49	1.417	0
322.	Gredstedbro	Ribe	1949-50	2.936	0
324.	Fæbroen	Hjørring	1950-67	21.624	6.448
328.	Arnborg og omegns	Ringkøbing	1948-71	188.901	0
331.	Jelling og omegns	Vejle	1947-51	82.218	0
339.	Holstebroegnens	Ringkøbing	1948-74	150.060	76.255
340.	Vorslunde	Vejle	1949-51	28.343	0
341.	(Rybjerg) Ringk.egn.	Ringkøbing	1947-61	32.187	0
342.	Aast og omegns	Vejle	1948-74	59.307	20.783
343.	Ringgive	Vejle	1948-49	21.399	0
344.	Thyregod	Vejle	1948-49	5.455	0
346.	Hesselho	Ribe	1947-54	184.751	75
347.	Varde og omegns	Ribe	1947-54	127.815	0
348.	Horsens Vestbaner	Skanderborg	1947-	se (456)	–
352.	Fur	Viborg	1948-56	11.375	0
354.	Fjilsterv.-Haunstrup	Ringkøbing	1948-50	21.515	0
355.	Toftlund-Kølkær	Ringkøbing	1948-50	13.163	0
356.	Skovlund og omegns	Ribe	1947-63	204.940	32
357.	Gjerndrup og omegns	Ribe	1949-	154.835	30.547
358.	Gudum-Fabjerg	Ringkøbing	1947-51	20.682	0
359.	V.Nebel og omegns	Ribe	1948-51	65.118	0
360.	Gludsted	Skanderborg	1948-49	10.484	0
361.	Aadum og omegns	Ringkøbing	1948-53	48.445	0
362.	Lønborg og omegns	Ringkøbing	1949-51	22.080	0
363.	Filskov og omegns	Vejle	1948-51	85.031	0

Nr.	Selskabets navn	Amt	Virkeperiode	Mergel, m ³	Kalk, t.
364.	Hobroegnens	Viborg	1949-51	26.715	0
365.	Lervang og omegns	Ringkøbing	1948-49	10.150	0
366.	Skodborg m.fl. sognes	Haderslev	1949-50	12.431	0
367(455).	Lindeballe og o.	Vejle	1948-50	14.775	0
368.	Rødding-Vildbjerg	Ringkøbing	1949-51	24.133	0
369.	Lundholm		1948-50	33.380	0
370.	Horsbyg og omegns	Aabenraa	1949-50	34.478	0
371.	Branduhre-Kærby	Vejle	1948-50	15.655	0
372.	Thyrsted-Uth sognes	Vejle	1949-50	14.655	0
373.	Nr.Rangstrup Herred	Haderslev	1949-60	33.578	13.160
374.	Stilbjerg-Grene	Ribe	1949-50	6.380	0
375.	Faaborg mfl. sognes	Ribe	1950-	104.527	60.202
376.	Ry og omegns	Skanderborg	1949-51	37.395	0
378.	Rougsø-Sønderhald	Randers	1949-52	29.623	0
379.	Trust og omegns	Skanderborg	1949-52	18.986	0
380.	Vridsted-Vroue	Viborg	1949-52	47.736	0
381.	Baungaard og omegns	Ribe	1949-55	20.402	748
382.	Harreby	Ribe	1950-51	10.205	0
383.	Bække mfl. sognes	Ribe	1949-50	13.139	0
384.	Brønderslev og omegns	Hjørring	1949-51	38.697	0
385.	Sandet-Sdr.Felding	Ringkøbing	1949-61	116.860	229
386.	Tylstrup-Kraghede	Hjørring	1950-	9.051	71.363
387.	Det blandede distrikts	Tønder	1950-52	59.383	0
388.	Holbøl og omegns	Aabenraa	1950-51	30.031	0
389.	Bjerre Herreds sydl.	Vejle	1950-54	31.413	0
390.	Farre og omegns	Vejle	1950-51	11.505	0
391.	Oksenvad og omegns	Haderslev	1949-50	21.256	0
392.	Bolderslev og omegns	Aabenraa	1949-51	45.516	0
393.	Voulund og omegns	Ringkøbing	1949-50	14.370	0
394.	Viborg og omegns	Viborg	1949-52	111.310	0
395.	Biersted og omegns	Aalborg	1950-53	55.163	0
396.	Thorning m.fl. sognes	Viborg	1950-	103.058	54.100
397.	Bindeslev og omegns	Hjørring	1950-54	21.240	0
398.	Løsning og oml. sognes	Vejle	1950-53	23.250	0
399.	Hem	Skanderborg	1951-52	10.409	0
400.	Rind-Gislum Herreds	Aalborg/Vib.	1951-54	47.936	0

Nr.	Selskabets navn	Amt	Virkeperiode	Mergel, m ³	Kalk, t.
401.	Ellum og omegns	Tønder	1950-60	59.189	3.354
402.	Hørning-Solbjerg	Aarhus	1950-54	30.821	0
403.	Galten og omegns	Aarhus	1951-59	33.170	859
404.	Herning og omegns	Ringkøbing	1950-58	37.419	598
405.	Veldal og omegns	Skanderborg	1950-53	32.433	0
406.	Grundfør-Lyngaa	Aarhus	1951-53	27.576	0
407.	Sdr. Nissum m.oml.s.	Ringkøbing	1950-51	19.135	0
408.	Ikast m.fl. sognes	Ringkøbing	1950-55	29.953	0
409.	Løjt og omegns	Aabenraa	1950-52	23.132	0
410.	Torrup	Ribe	1950-	48.146	47.401
411.	Kalø-Knebelvig landbof.	Aarhus	1951-52	9.346	0
412.	Aarhusegnens af 1950	Aarhus	1951-52	11.165	0
413.	Mørke og omegns	Aarhus	1951-52	4.200	0
414.	Nebel	Vejle	1951-53	26.533	0
415.	Ørnhøj og omegns	Ringkøbing	1951-59	29.882	28
416.	Tversted og omegns	Hjørring	1950-53	19.413	0
417.	Djurslands	Randers-Aarh.	1951-53	8.673	0
418.	Lundshøj	Haderslev	1950-52	24.860	0
419.	Rindom-Lyngsmose	Ringkøbing	1951-69	94.983	1.555
420.	Favrby	Sjælland	1950-70	103.021	0
421.	Ørritslev m.fl. sognes	Fyn	1951-54	40.495	0
422.	Brøns-Skærbæk-Rømø	Ribe	1951-52	8.565	0
423.	Han Herreds	Hjørring	1950-54	63.805	0
424.	Tiset-Kastrup	Ribe	1950-52	4.422	0
425.	Feldborg	Ringkøbing	1951-57	25.578	0
426.	Løsø mergels. af 1950	Hjørring	1951-52	13.450	0
427.	Ørndrup-Byrsted	Aalborg-Viborg	1952-54	80.208	0
429.	Fyns		1951-57	17.178	0
430.	Ærø		1951-53	14.171	0
432.	Vemb og omegns	Ringkøbing	1951-73	233.623	69.607
433.	Østsalling	Viborg	1952-54	73.644	3.246
434.	Hanerup	Holbæk	1951-53	33.529	0
435.	Geraa og omegns	Aalborg	1951-65	13.754	11.021
436.	Hjørringegnens	Hjørring	1951-54	8.705	0
437.	Ammitsbøl-Klattrup	Vejle	1951-53	14.059	0
438.	Odsherreds II		1946-61	23.585	0

Nr.	Selskabets navn	Amt	Virkeperiode	Mergel, m ³	Kalk, t.
439.	Østhimmellands		1951-61	81.069	2.527
440.	Odder og omegns	Aarhus	1951-55	27.205	0
441.	Brejning og omegns	Ringkøbing	1951-74	198.953	35.694
442.	Hammershøj og omegns	Viborg	1952-54	44.548	0
443.	Ødis m.fl. sognes	Ribe	1951-58	0	13.190
444.	Hemmet m.fl. sognes	Ringkøbing	1951-54	19.120	0
445.	Daugaard-Bredal-Hedenst.	Vejle	1952-61	43.157	2.419
447.	Gl. Roskilde amts		1952-54	29.247	0
448.	S.Bjært m.fl. sognes	Vejle	1952-53	8.075	0
449.	Gredstedbro og omegns	Ribe	1952-75	226.076	4.344
450.	Holbækegnens		1951-64	64.553	0
451.	Lunde m.fl. sognes	Ribe	1951-	73.451	129.335
452.	Vejrup og omegns	Ribe	1952-	138.863	109.256
453.	Østergaarde	Ringk.-Ribe	1952-58	23.832	19
454.	Jebjerg	Viborg	1952-54	10.273	0
455.	Lindeballe III	Vejle	1952-58	20.048	35
456.	Horsens-Vestbaners	Skanderborg	1952-	251.392	251.183
457.	Lervaddal	Skanderborg	1952-55	15.082	2.778
458.	Thylands	Thisted	1946-73	0	72.330
459.	Vinderup kalk og m.	Ringkøbing	1952-57	8.491	1.191
460.	Stilbjerg	Vejle-Ribe	1952-	220.484	79.209
461.	Lundtofte Herreds	Åbenrå	1952-68	27.629	4.249
462.	Falster kalk- og m.		1952-54	6.428	0
463.	Øgelund	Vejle-Ribe	1953-	69.314	56.739
464.	Kvisel-Jerup-Aalbæk	Hjørring	1952-73	0	93.281
465.	Lemming og omegns	Viborg	1952-54	3.605	120
466.	Sæby og omegns	Hjørring	1952-72	0	26.119
467.	Midtrevdssysels k.	Hjørring	1952-71	0	25.554
468.	Løgager	Viborg-Skand.	1953-54	8.852	0
469.	Kjelstrup	Ringkøbing	1953-57	30.705	0
470.	Kærby	Vejle-Ringk.	1953-54	7.567	0
471.	Jerlev og omegns	Vejle	1954-64	66.592	823
472.	Haderup-Resen	Viborg-Ringk.	1953-54	11.256	0
474.	Nordthy	Thisted	1953-56	20.622	0
475.	Bredkær II	Ringkøbing	1953-74	150.873	38.711
476.	Mariageregnens	Randers	1953-56	11.132	0

Nr.	Selskabets navn	Amt	Virkeperiode	Mergel, m ³	Kalk, t.
477.	Fausing	Randers	1953-56	32.892	0
478.	Hoven o.oml. sognes	Ringkøbing	1953-72	129.526	9.054
479.	Rejsby-Roager	Tønder	1955-56	9.814	9.814
480.	Mandø af 1954	Ribe	1954-57	3.786	0
481.	Hobroegegnens		1954-57	29.736	29.736
482.	Nr.Sned og oml. s.		1954-62	23.596	3.206
483.	Hodsager og omegns	Ringkøbing	1954-57	13.072	0
484.	Yderik-Galtho	Ribe	1954-74	57.295	9.810
485.	Galthogaard	Ribe	1955-56	5.480	0
486.	Vestrvendsyssel k. & m.	Hjørring	1954-57	0	12.606
487.	Kjeldbjerg	Viborg	1954-58	17.679	103
488.	Varde og omegns af 1955		1955-	102.638	120.881
489.	Ebeltoftegnens	Randers	1956-58	20.010	49
490.	Gram m.fl. sognes k.& m.		1956-59	4.821	1.840
491.	Horsbyg og omegns II	Aabenraa	1955-57	29.490	5.138
492.	Vejen m.fl. sognes	Ribe	1955-59	13.363	1.153
495.	Ribe-Rødding k.	Ribe	1955-72	0	54.664
496.	Vildbjerg	Ringkøbing	1956-58	13.356	0
497.	Trust og omegns	Aarhus	1956-67	56.679	9.734
498.	Søengenes kalkningslag		1956-58	0	1.869
499.	Asp og omegns	Ringkøbing	1957-59	7.299	0
500.	Vorgod-Fjelstervang	Ringkøbing	1957-65	29.148	377
501.	Midt- og Vestjydsk k.	Ribe	1956-67	0	13.861
502.	Esbjerg-Vardeegnens k.	Ribe	1957-66	0	16.318
503.	Kølvraa	Ringkøbing	1957-69	60.037	6.322
504.	Ikast-Bording k.	Ringkøbing	1957-58	0	1.435
505.	Vesthimmerlands k.	Aalborg-Viborg	1958-66	0	11.066
506.	Hjerem-Ginding Herr.	Ringkøbing	1958-65	0	7.000
507.	Rind m.fl. sognes	Ringkøbing	1958-61	18.326	152
508.	Koldingegnens k.	Vejle	1958-73	0	20.447
509.	Salling-Fur	Viborg	1958-65	0	5.314
510.	Sønderjydsk	Aabenraa	1958-	0	57.421
511.	Husum-Ulkjær	Tønder ?	1958-59	7.000	0
512.	Brædstrup og omegns	Skanderborg	1958-72	0	14.042
513.	Skiveegnens k. & m.	Viborg	1958-67	0	24.460
514.	Midtjyllands k. & m.	Viborg	1958-67	1.099	8.943

Nr.	Selskabets navn	Amt	Virkeperiode	Mergel, m ³	Kalk, t.
515.	Kragelund og omegns k.	Viborg	1959-66	0	7.989
516.	Sydvestfyns k.		1960-65	0	2.926
517.	»Sameka«	Ringkøbing	1963-	82.854	68.031
518.	Stensballe	Skanderborg	1964-71	33.636	0
519.	Viborg amt	Viborgeggen	1967-	0	53.984
520.	Aadalen (Vestjydsk)	Ringkøbing	1967-	8.289	145.724
522.	Nordvestjydsk	Viborg (Skive)	1967-72	0	44.449
523.	Sydjydsk	Vejle	1968-72	0	20.273
	Vestjyllands Mergelf.		1959-	395.694	
I alt i perioden 1946-1975				7 .350.304	2.220.908

De angivne mergel- og kalkmængder gælder til og med 1975. Hvor virkeperioden er angivet uden slutår (1967-), er selskabet fortsat efter 1975.

Numrene foran selskabernes navn referere til numrer i Hedeselskabets arkiv.

Litteraturliste

- Basse, N. (1923): Mergling og Kalkning samt Hedeopdyrkning. En kortfattet vejledning til brug ved undervisningen på Asmildkloster Landbrugsskole.
- Basse, N. (1928): Af Hedeopdyrkningens Historie. Hedeselskabets Virksomhed. Særtryk af Elevforeningen Asmildklosters Årsskrift 1928.
- Brorson, V. (1939): Lovene om Begunstigelser for Mergelselskaber med Kommentarer. I kommission hos G.E.C. Gads Forlag, København.
- Bryld, Carl-Johan & Harry Haue (1982): Det agrare Danmark 1680-1980'erne. Forlaget systime a/s, Herning.
- Christensen, Harald R. & O. H. Larsen (1910): Undersøgelser over Jordens Kalktrang. Beretning fra De samv. Danske Landboforeningers »Kalkudvalg«.
- Clausen Asger (1991): Jordbundslære & Kulturteknik. Landbrugets Informationskontor 1991.
- Dansk Landbrugsmuseum (1989): Dansk Landbrugsmuseum, Gl. Estrup, eget forlag.
- De danske Kalk- og Mergelselskaber: Protokoller og beretninger.
- Garboe, Axel (1961): Geologiens historie i Danmark – forskere og resultater. C. A. Reitzels Forlag.
- Hansen, Sigurd (1930): Om Forekomsten af Glacialflager af paleocæn Mergel paa Sjælland. Danmarks geologiske Undersøgelse.
- Hedebruget (1931): Et Jubilæumsskrift 1906-1931. Engers Hansens Boghandel, Esbjerg.
- Hedeselskabet (1995): Protokoller, noter, skrivelser og fotos m.v. fra Hedeselskabets arkiver.
- Hedeselskabets Tidsskrift, samtlige årgange fra nr. 1, september 1879. Det danske Hedeselskab, Viborg.
- Jacobsen, Adolf, med flere forfattere. (1913): Hedebogen. Milo'ske Boghandels Forlag, Odense, tredje oplag.
- Jensen, Jess-Ole (ca. 1984): Tugthus eller samfundstjeneste – om straffefanger i Kølsen 1907-36. Forlaget »Hvem skal nu betale«, Viborg.
- Jensen, S. Tovborg (1954): Forelæsninger over Mineralogi og Geologi, bd. 1 og bd. 2. De studerendes Råd ved Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole.
- Jensen, S. Tovborg (1963): Forelæsninger over Jordbundslære. De studerendes Råd ved Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole.

- Jensen, S. Tovborg & Betsy Kjær (1948): Undersøgelser over kornstørelsesfordelingen i en række danske kalk- og mergelforekomster. Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole, København.
- Knudsen, Hans Sigfred (1983): Det flyvende Korps – og andre som plantede læ. Fællesudvalget for Læplantning.
- Landbrugets Informationskontor (1982): Noter over dansk Landbrugshistorie.
- Madsen-Mygdal, Th. (1920): Mergling og Kalkning. En kortfattet vejledning til brug for undervisningen på Dalum Landbrugsskole.
- Milthers, V., & Th. Claudi Westh (1913): Viborg Egnens Mergellag. Danmarks geologiske Undersøgelse.
- Milthers, V. (1917): Mergelen i Holstebro Egnen. Danmarks geologiske Undersøgelse.
- Mortensen, Erling (1969): De viste vejen. Modtagere af Det kgl.danske Landhusholdningsselskabs sølvbægere 1804-1969. Det kgl.danske Landhusholdningsselskab, København.
- Nielsen, Laust (1944): De danske Mergelselskaber, Aarsberetning 1944 – Mergelselskabernes Virksomhed gennem 34 Aar ved landstingsmand Martin Sørensen. De d. M. hos Georg Niensens Bogtrykkeri, Nykøbing M.
- Nielsen, N. C. (1934): Kalkningens Økonomi. Danske Kalkforsøg i samlet Bearbejdning. Carlo Mortensens Bogtrykkeri, Viborg.
- Nyrop, C. (1916): Det danske Hedeselskab 1866-1916, et Jubilæumsskrift. Udgivet af Det danske Hedeselskab.
- Pedersen, Erik Helmer (1971): Hedesagen under forvandling. Det danske Hedeselskabs historie 1914-1966. Udgivet af Det danske Hedeselskab.
- Rørdam, K. (1897): Kridtformationen i Sjælland. Danmarks geologiske Undersøgelse.
- Skodshøj, Harald redg. (1941): Det danske Hedeselskab 1916-41, i Anledning af 75 Aars Jubilæet 28. Marts 1941. Udgivet af Det danske Hedeselskab.
- Skodshøj, Harald (1966): E. M. Dalgas. Udgivet af Det danske Hedeselskab.
- Skodshøj, Harald (1947): Mergel og Kalk i Vest- og Midtjylland. Udgivet af Andelsselskabet Vestjyllands Mergelforsyning i anl. af 40-årsdagen for selskabets st.
- Skrubbeltrang, Fridlev (1966): Det indvundne Danmark. Udgivet af Det danske Hedeselskab.
- Westh, Th. Claudi (1914): Grundforbedringsarbejder i Jordbruget samt Eng- og Mosekultur. Claudi Westh hos Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag.